

Улугбек ҲАМДАМ

МУВОЗАНАТ

Роман

«ШАРҚ» НАШРИЕТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ - 2007

Асар шу кеча ва кундуздаги Сиз ва Биз ҳақимизда. Унда халқнинг турли қатламларига мансуб ва ҳар хил соҳаларда ишлайдиган қатор қаҳрамонларни ўзида жам қилган битта умумий боз мавжуд: у ҳам бўлса, мураккаб давримизнинг қайноқ нафаси, ўзига хос эврилишлари. Асар бош қаҳрамони Юсуф ана шу эврилишларда баъзан бой бериб қўйилган мувозанаат сари талпиниб яшайди.

МУАЛЛИФДАН

Истиқлол, бу — ҳалигача айримлар истеҳзо билан қарайдиган ва шундай муносабатда бўлишига беҳуда уринадиган қуруқ шиор, қизил ёрлик эмас! У халқимизнинг сўнги юз йил мобайнида эришган энг улкан ва ҳар қандай миллат тарихида мисли кам топиладиган ижтимоий-сиёсий, маънавий-руҳий Даражасидир! Хўш, биз ана шу даражага осонликча эришидикми? Кечаси қўлимиз боғли ҳолда кўзимиз илиниб, тонгда озод бўлиб уйғондикми?.. Йўқ, албатта! Эсланг, улуг маърифатпарвар ва ватанпарвар Беҳбудийю Фитрат, Қодирийю Чўлпон каби минглаб, ўн минглаб мўътабар сиймолар аслида, халқимизнинг мана шу жабҳада — Истиқлол йўлида берган улкан қурбонлари эмасми? Тафаккур ва ақл гулларининг кесиб ташиланиши оқибатида миллат иммунитетига етказилган ва ҳеч қайси мезонлар билан ўлчаб бўлмайдиган йўқотишларни ҳеч ким ҳисоблаб кўрганми?..

Ёки ўз кунларимизга қайтиб, замонамиз кишисининг ҳаётию қалбига назар ташласак, қандай экан?.. У Истиқлолдек қиёссиз неъматни бирданига ва силлиққина қабул қилиб, унга ҳеч қандай талофатсиз мослашиб, кўникиб кетдимиз?.. Йўқ, албатта! Романнинг бош қаҳрамони — Юсуфнинг аччиғу ибратли тақдир йўлидан ҳам тушуниб олсак бўладики, юртимиз мустақилликни қўлга киритган конкрет бир даврда гарчи қон тўкмаган эса-да, омонсиз жанг, аёвсиз кураш замондош инсоннинг ўз ботинида кечди. Табиийки, Юсуф ҳам бу курашларда қурбонлар берди: дўстларидан, ишидан, оиласидан, кўзининг оқу қораси — фарзандидан жудо бўлди. Лекин у ўзининг асосий эътиқодига хиёнат қилмади, унга содиқ қолди: у ҳаётида, атрофида нималар юз берган ва бериши мумкин бўлган бўлмасин, барибир, инсонни тутиб турган олий қадрият — Мувозанатдан, унга эришиши машаққатидан юз ўгирмади. Аммо бу шунчаки мувозанат эмас эди. Ушбу мувозанатнинг бир илдизи инсоннинг ўзидан бошланса, иккинчиси муҳаққақ равишда у яшаётган жамиятнинг бағридан сув ичади. Бас, шундай экан, Истиқолол ва юрт ободлиги масаласи Юсуф назарда тутган ва ўзи романнинг бошидан охиригача интилган улуғ Мувозанатнинг ажралмас ҳалқаларидир!

1

Қор ёққандан-ёғар, дераза олдида турган бола — Юсуфнинг кувончи ичига сиғмай типирчилар, онасидан қачон тонг отишини тинимсиз сўрар ва Ҳалима аянинг жавобидан қаноатланмай, табуретка устига чиқиб олиб, куёш чиқадиган — Улуғтоғ томонга жавдирагани-жавдираган эди.

— Мунча ошиқмасанг, ҳали қорга ҳам, ўйинга ҳам тўярсан, туш пастга, йиқилиб майиб бўлма, — койиди Одил ака.

— Анави Улуғтоғингизга айтинг, ота, ҳадеб ушлаб туравермай, куёшни кўйворсин! У бўлмаганда биз аллақачон Содиқ билан ўйнаётган бўлардик, — ота-онасини кулдирганча ширинланди Юсуф.

— Нималар деясан, ўғлим, тоғ куёшни тўсгани йўқ. Куёш тоғдан жудаям олисдан чиқиб келади. Унга на тоғ, на бошқа нарса, худодан ўзга ҳеч зот халақит қилолмайди. Вақти-соати етганда ўзи кўринади,

— тушунтирди ота.

— Бўлмаса, худога айтинг, куёшни қўйворсин!..

— Ҳа-ҳа-ҳа... – Кулди ота. - Ўғлим, худо мендан сўраб иш қилмайди. У ўзига хон, ўзига бек. У ўз ишини яхши биледи. Дунёни ҳам бир маромда юргизади. Маромни бузиб бўлмайди, у бузилса, ер юзида қиёмат кўпади.

— Қиёмат нима?

— Котта бўлганинда биласан. Ана, тонг ҳам ёришиб қолди. Қани, туринглар, болалар! Бирларинг қор курайсизлар, бошқаларинг мол-ҳолларга қарайсизлар, кетдик!..

Нонуштага ҳар сафар Ҳалима ая бир неча патир иситар ва қизиб турган нон устига сариеғ ташлаб, бармоқлари куйганча қатларига шимитар, ота ва болалар эса, сўлакларини ютганча бунни кузатиб туришарди. Сўнг ҳар ким ўз улушини ширин чойга қўшиб пок-покиза тушираркан, она “тўймай қолишмасин”, дея ҳар эҳтимолга қарши тағин нон иситмоққа тутинарди. Ўзи эса ҳаммадан кейин, ҳамманинг кўнглини олиб бўлгачгина нон тишларди... Бу гал у шунга ҳам улгурмади. Апил-тапил нонуштасини еб битирган Юсуф “Қўлқопим қани?” дея унга хархаша қилди.

Қорга кўмилиб ётган катта кўчага отиларкан, унинг хаёлида завқ олишдан бошқа ташвиши йўқ эди. Ниҳоят тиззасигача қор кечиб йўлакдан катта йўлга чиқди ва ҳали из тушмаган кўча қаршисида тўхтади. Наҳотки, ундан илгари ҳеч ким ўтмаган бўлса? Юсуф бир зум иккиланиб турди. Момикдек ястаниб ётган қор шу қадар гўзал, бунинг устига ҳали тегинилмаган эдики, Юсуф “Босайми-босмайми?” деб ўзига-ўзи савол берарди. Ниҳоят, ғарч-ғурч босиб юриб кетди. Бироздан сўнг бурилиб орқасига қаради ва янги изни — янги йўлни кўрди. Олдинда эса, ҳали из тушмаган қор! Унинг завқи ошгандан-ошди. Энди чопмоққа бошлади. Бир пайт ўртоғи Содикнинг уйи ёнига келиб қолганини билиб, қақира кетди:

— Со-дик, Со-оо-д-и-и-и-қ!..

Кўча томонга қараган деразадан Турғун хола мўралади.

— Нима дейсан? Азонлаб нима бор? Содикжон ухлапти...

Юсуфнинг ҳафсаласи пир бўлгандек бир зум каловланиб турди-

да, сўнг яна қор кечишда давом этди. У бир чақирим, ярим чақирим одим босар, сўнг орқасига — очилган йўлга қараб, “Энди одамлар менинг изимдан юради”, дер ва хаёлан ўзини кўпчиликка фойдаси тегапти ҳисоблаб завқланарди...

Бир пайт Юсуфнинг кулоқларига қорнинг ғарч-ғурчлари орасида мотор товуши ҳам кирди. Ўгирилиб, узоқдан чироқларини ёққанча секин ғилдираб келаётган автобусни кўрди. Унга бир дам тикилиб тураркан, автобуснинг ўзи солган йўлдан юраётганини кўриб қувончдан сакраб юборди. Автобус тобора яқинлашиб, сигнал берди. Юсуф ҳушига келиб, ўзини четга олди ва саросима ичида қолди. Ҳайдовчи кўрсаткич бармоғини ҳавода ўйнатиб, “Ҳа, сеними!” дегандек енгил пўписа ҳам қилиб кўйди. Буларнинг ҳаммаси бир пасда — худди кўз очиб-юмгунча фурсатда юз берди. Юсуф автобуснинг орқасидан қорнинг тилимлаб ташланган бағрига мўлтирабгина қараркан, нима қиларини билмасди. Олдинга юрай деса, қизиғию завқи қолмаганди: ҳаммасини автобус барбод қилган, бир эмас, иккита йўл солган, ясланиб ётган, битта ҳам из тушмаган, мухташам қор остида ётган текисликни чавақлаб ташлаганди...

2

Муҳаммаджон ака анчадан буён ёлғиз яшайди. Бошидан кўп тарихлар кечди. Лекин уларнинг ҳаммаси ўтди-кетди. Энди у ўз хаёллари билан танҳо, яккама-якка қолган. Шунданми, қарилик аломатими, ишқилиб, кейинги вақтлар тез-тез юраги санчиб, кўнгли безовта бўлади. Телефон қилиши билан шундоқ икки чақирим нарида жойлашган касалхонадан ғиз этиб келган “тез ёрдам” машинаси ҳе йўқ, бе йўқ ўзи билан олиб кетади. Кейин касалхонада ўн-ўн беш кун ётиб олади... Бугун ҳам ана шундай бўлди: мана энди шифтга қараб яна ўша кадрдон дўсти – адоқсиз хаёллар уммонида елканларини очиб олган эски кемасида сузиб борапти...

Бир маҳал эшик тақиллаб остонада жияни Ҳалима ая кўринди.

Ассалому алайкум, тоға, мумкинми?

— Ваалайкум салом, жияним, кел... — Муҳаммаджон ака бошини кўтариб сўрашди, – кечирасан, ўрнимдан туролмайман...

— Ҳеч қиси йўқ, тоға, турманг майли, — Ҳалима ая кўлидаги овқатни кароват ёнидаги тумба устига кўяр экан, орқасидан “лик” этиб бир бола чиқиб келди.

— Иссомалайкум, тоға...

— Ҳа, шайтон, сенмисан? Яна мени кўрқитмоқчи бўпсан-да, — Муҳаммаджон ака чопиб келган жиянининг бошини тутиб, хиёл эгканча бағрига босди. — Қалайсан? Ҳалиям кўй боқиб юрибсанми?

— Ҳм... — бола бошини тоғасининг кўкрагидан олиб жавоб берди. — Отам мошина олди, — зўр янгиликдан хабар бергани учун юзи кўпчиган хамирдек ёйилиб кетди.

— Ҳали шунақами? — Муҳаммаджон ака боланинг қувончига мос оҳангда хайратланган бўлди. Сўнг олдига табуреткага омонатгина чўккан ва ўзига хавотир билан тикилиб, тоғасини йиқитиб, бу ерга ётқизиб кўйган савил юрак дардининг салмоғини чамалаб кўрмоқчидек бўлаётган Ҳалима аяга қараб “Қуллук бўлсин!” деди.

— Қуллук... Ҳа, неча йилдан бери оламан деб, пул жамғариб юрувди. Ахири насиб қилган экан, кунни кеча Андижон бозоридан олиб келишди.

— Лекин сен шайтон, — Муҳаммаджон ака энди болага юзини буриб, кўрсатгич бармоғини ҳавода ўйнатганча деди, — отангга яхшилаб айтиб кўй, тоғам тайинлади де, агар сенлани мана шундай кўй боқтириб юраверса, Тошкентларда ўқитмаса, бир кун бориб олган машинасига ўт кўйиб келаман, ҳа!..

— Нимага энди? Отам ўзи зўрға олди-ку мошинасини? — кўрқиб кетди бола.

Муҳаммаджон ака билан Ҳалима ая кулишди.

— Овқат куйиб берайми, мастава солиб келувдим, қатиклаб-а? — сўради Ҳалима ая.

— Йўғ-а, жияним, ҳеч иштаҳам бўлмаепти. Тура турсин, балки кейинроқ ичарман...

— Тоға, беданаларингизга яна Аня хола қараб қолдимиз?

— Ҳа, бошқа ким ҳам қарарди. Соғ бўлсин, яхшиямки, шу бор экан. Йўқса, бечора қушларнинг ҳоли нима кечарди, билмадим.

— Тоға, биламан, бу менинг ишим эмас, — Ҳалима ая чайналди...

— Гапиравер, жияним, ҳеч тортинма, — далда берди

Муҳаммаджон ака.

— Бу менинг ишиммас-у, барибир, Мастура аям билан ярашсангиз яхши бўларди-да.

— Нега ахир? — Муҳаммаджон ака сўрашга сўрадио бу мавзуда гаплашишни хушламаганидан юзини четга бурди.

Ҳалима ая бунга эътибор қилмади, аёл-да, кўнглида ўйлаб юрганларини тилига кўчирди-қўйди:

— Қариб қолган бўлсангиз, шаҳарда ҳайҳотдек ҳовлида бир ўзингиз турасиз, биз – қариндошларингиз бўлса, узоқдаги қишлоқда яшасак, бунақа... оғриб қолганингизда ҳар доим ҳам ёнингизда бўлолмасак, қийин-да энди, тоға. Ўзингиз ҳам иссиқ танангизга мундоқ ўйлаб кўринг, ахир! Болаларингиз кап-катта бўп қолган, топормон-тутарман бўлса, қарашиб туришар?.. Эр-хотин бир-бирларингга суяниб юрармидиларинг, дейман-да, — Ҳалима ая айтадиганини айтиб бўлганди, шунинг учун ҳам энди хиёл асабийлашиб, енгининг учини бармоқлари билан тез-тез ўйнаганча жавоб кутарди.

Муҳаммаджон ака узоқ сукут сақлади. Бу орада бола Ҳалима аянинг биқинини “кетайликча-кетайлик” дея туртавериб нақ “тешиб” юборди.

— Юсуф! — Муҳаммаджон ака боядан бери ўзига билдирмасликка тиришиб, онасига тихирлик қилаётган боланинг исмини тутди. — Сен ташқарига чикиб тур, жияним, аянгни тез қўйвораман, орқангдан боради. Хўп-ми? Бора қол, тойчоғим, хайр. Қўйнинг кетидан юравермай, ўкигин, болам...

Болакай тоғаси билан хайрлашиб, палатадан чиқишга чикдио, эшикнинг олдида тураверди. Узоқ кетишга кўрқди. Йўқолиб қоламан, деб ўйлади. Ўзи бу узун каридорнинг қайси томонидан келганини ҳам билолмади. Яхши ёпилмайдиган эшикдан эса аяси билан тоғасининг суҳбатлари унга аниқ-тиниқ эшитилиб турарди...

— Ҳалима, азиз жияним, айтганларингнинг ҳаммаси тўғри, битта хатоси бўлса, ўлай агар... Болаларим катта бўлиб, қаторга кириб, ишлаб юрганиям, Мастуранинг мен каби уйда ёлғиз ўтирганиям, менинг касал бўлиб бир дастёрга, қаровчига муҳтож бўлиб қолганимам тўғри. Лекин гапингга киришнинг ҳеч иложи йўқ.

Бўйнимга сиртмоқ солсалар ҳам қайтиб ўша алвасти билан бирга яшашга рози бўлмайман. Кўнглим қолиб кетган, тушунасанми? Қариб қолган бўлсам, ҳеч қиси йўқ. Мана, Аня мендан ёши катта, у ҳам ёлғиз, унинг ҳам қизи Россияга турмушга чиқиб кетиб қолган. “Кел”, деса, ҳам бу “йўқ” дейди. Шу ерда туғилдим, шу ерда яшадим, шу ерда ўламан, дейди, қурмағур. У ҳам бир кунини кўриб юрибди. Мен ҳам шундай. Думалаб-сумалаб бўлса-ям амаллаяпман. Бир кун шунақа – бир йиқиламану бошқа турмайман, унгача эпланаман, кўркма жияним...

Аммо Мастурани бошқа тилингга олма, опа-сингилларингга, қолган қариндошларгаям айт, агар олдимда Мастурадан гап очадиган бўлса, келишмай кўяқолишсин. “Касаллигимда йўқламади” деб хафаям бўлмайман. Кўнглим қолган Мастурадан жияним, кўнглим...

3

Юсуф бувисига эргашиб шундоқ ҳам тоғасиникига тез-тез келиб турарди. Тоғаси касалхонага тушгандан сўнг эса янаям кўп қатнайдиган, дангал гапирадиган, ҳазил–мутойибани севадиган ғалати табиатли, бир ўзи яшайдиган, қишлоқдаги одамларнинг ҳеч бирига ўхшамайдиган сирли қариндошига нисбатан кўнглида аллақандай илиқлик пайдо бўлди. Тўғри-да, Муҳаммаджон ака Юсуф учун ўзга сайёрадан ташриф буюрган антиқа нусхадек гап: Каттакон ҳовлида бир ўзи яшайди, ўзи уй супириб, ўзи овқат қилиб, ўзи кир ювади. Бу ҳали асосийси эмас. Юсуфнинг хаёлини тоғаси ҳовлисидаги боғ ва унда ҳар бир дарахт шохига илинган куш катакларию бедана қовоқлари маҳлиё этиб қўйганди. Ажабо! У қаерга келиб қолди ўзи? Бунақаси бутун Роввотни айланиб чиқсанг ҳам топилмайди. Тоғ сайлидан сўнг тоғасининг уйига бориш Юсуф учун чинакам байрамга айланди-қолди. Қўй боқишдан зериккан пайтлари у бувисининг олдига келиб хархаша қиларди: буви, буви, жон бувижон!..

— Ҳа, яна тоғангникими? — дерди бувиси ҳам ўғлининг дардини дарров тушуниб. — Эртани кутайлик, иссиқ нон ёпайлик,

тоғанг яхши кўрган бирон овқат қилайлик, эне¹ борамиз.

Орадан йиллар ўтиб, Юсуф саккизинчи синфга чикди. Энди у онаси тугиб берган тўртта ошқовоқ ёки кўкатли сомсани кўтариб ҳам, ўзи автобусга ўтириб шаҳарга тушиб, йўл-йўлакай тўрт сих кабобни иккита нон орасига кўйиб ҳам тоғасининг эшигини қоқиб келаверадиган бўлди. Ана шунда Юсуфнинг тоғаси билан яккама-якка, узоқ ва мароқли суҳбатлари бошланганди...

Муҳаммаджон ака тарихчи эди. Узоқ йиллар мактаб, техникум ва ҳатто вилоят институтларида тарихдан дарс берган. Кейин эса уни партия ишига жалб этишган-да, тақдири бутунлай ўзга ўзанга бурилиб кетган: замон бир айланиб улгурмай каттакон раҳбар бўлган-кўйган. Кейин унинг ҳам дабдабали, ҳам шарафсиз ҳаёти бошланган. Бунинг нима эканини ўн беш ёшли Юсуф ҳали билмайди. Лекин тоғаси шундай деганини ҳалигача аниқ-тиниқ эслайди.

Кейин ҳақиргина Марҳамат районини бошқа – имконлари ошиб тошиб ётган, гулдураран кўшни районга кўшиб юборишларига қарши чикқани учун “айирмачилик”да айбланиб, ўн йилга “кесилиб” кетган экан. Аммо орадан икки йилча фурсат ўтар-ўтмас, икки районнинг “бошини қовуштириш” яхши натижаларга олиб келмай, яна аввалги ҳолига қайтаришади: ҳар бири алоҳида-алоҳида район бўлади-қолади. Шундан кейин бир-икки ой ўтар-ўтмай, авф тегиб, Муҳаммаджон ака қамокдан чиқиб келади. Аммо қамалган, “урилган” деган ном тавқи лаънатдек унинг кейинги тақдирига ёпишади-қолади. Ўзи хоҳлаган ва олдин ишлаган жойларга ҳатто мактабга ўқитувчилик лавозимига ҳам олишмайди. Нима эмиш, “кесилган” одам ёш авлоднинг социалистик руҳда тарбиялашда қатнашмаслиги керакмиш. Айланиб-айланиб, ахийри зўрғалатдан райондаги “қушлар мактаби”га ишга киради. Ҳартугул, қамалган одам мафкуравий таъсир ўтказолмайдиган қушлар бор экан, яхшиям бор эканки, Муҳаммаджон ака нафақага чиқиб кетгунча ўша ерда ғимирлаб юрди. Ҳа-ха, “урилиб кетган” кишига одамлар беролмаган “меҳр”ни қушлар берди, одамлар кўрсатолмаган “Ҳамхўрлик”ни паррандалар кўрсатди. Шу-шу, Муҳаммаджон ака қушларни севиб қолди. Нафақага чикқандан кейин ҳам улардан айрилмади. Бир ўзи гўристонни сукунатини эслатадиган

¹ Эне — кейин (шева).

ҳовлисига битта-битта қилиб бедана, каклик, канарейка ва ҳоказо ўнлаб хил қушларни келтира бошлади. Ҳаш-паш дегунча эса ҳовлида биронта қуш қафаси илинмаган дарахт қолмади. Шу тариқа қушлар унинг эрмагига, эрмаги нимаси, ҳаётининг, тириклигининг мазмун-моҳиятига айланди. Фақат кейинги йилларда тез-тез касал бўлиб ётиб қолгани сабабдан қушлар сонини кескин камайтириб, йигирматага яқинини олиб қолди-да, бошқасини ўзи ишлаган “қушлар мактаби”га инъом этиб юборишга мажбур бўлди...

Умуман олганда, Муҳаммаджон ака мана энди, қачонки белидан куввати, кўзидан нури кетганда ҳаётнинг нима эканлигини, одамзод бу дунёга нима учун келиб кетиши сабабларини оз-моз тушунгандек бўлаяпти. Чунки Айни қариган чоғидагина бундай имконга, кўнгили ҳолига эришди-да. Хайҳотдек ҳовлида тутқунликдаги беданаю какликлардан тортиб эркин учиб юрган булбулларгача бир-бирига гал бермай “чаҳ-чаҳ”лаб турган боғнинг этагидаги соя-салқинда, остидан шилдираб сув оқиб ётган эски каравотда ёнбошлаб, аччиқ кўк чойдан хўплаганча ўз ўтмишига мушоҳада нигоҳини қадаган Муҳаммаджон аканинг энди йўкотадиган, кўрқадиган нарсаси йўқ, у ҳаётдан оладиганини олиб, берадиганини бериб бўлган, ҳисоб. Энди ҳеч ким дахл қила олмайдиган, ҳеч қандай манфаат зуғум ўткази билмайдиган Латиф олам – ўз хаёллари билан яккама якка, юзма-юз турибди у. Фақат икки куннинг бирида ҳолидан хабар олиб турадиган ўғил-қизларию роввотлик қариндошлари ҳамда кўшни Аня холани ҳисобга олмаганда, бошқа ҳеч ким билан тузукроқ гаплашмайди ҳам. Гаплашганда нима? Бирон нарса ўзгариб қолармиди? Аслида, у бутун умр ана ўша бегоналар билан валақлашиб келмадими?!.. Ниҳоясида топгани мана, ёлғизлик, сўнгги бўлмаган дардли хаёллар, эзгин, оғрикли ўйлар...

— Эҳ, ёлғон ҳаёт, ёлғон кечган умр!.. — ташқаридан хаёл ичра сокин ўтиргандек кўринган Муҳаммаджон ака кутилмаганда кўлидаги пиёласини чой-пойи билан кўтариб ерга урди: пиёла чил-парчин бўлиб чор томонга тиркиради. Ўзи бўлса ўрнидан туриб кетди. Кўлини орқасига қўйиб олиб каравот ёнида худди аудиторияда дарс бераётган муаллимдек дам у ёқдан бу ёққа шиддат билан бориб келар, дам тўхтаб ўсиқ қошларини чимираб, асабийлашар, сўнг излаганини

топгандек тагин йўрғалаб кетар эди. Унинг бутун хатти-ҳаракати талабалар қаршисидаги ўқитувчини кини эсга туширар, фақат биргина фарқи: энди талабалар йўқ, энди ўқитувчи ҳам, тингловчи ҳам Муҳаммаджон аканинг ўзи эди...

Чошгоҳ пайти Юсуф онаси билан турли егуликлар кўтариб тоғасининг уйига келишди. Ҳар галгидек Юсуф ёғочдан ўйиб ишланган бежирим нақшинкор дарвозадан кирар кирмас “Муҳаммаджон тоға!” дея чакиришга тушди. Бироқ ҳар сафар янграйдиган “Шу ердан, кираверинглар!” деган садо йўқ эди бугун. “Балки ташқарига чиққандир ёки тагин оғриб қолиб касалхонага тушгандир”, дея бир-бирларига савол бериб она-бола аввал очик турган уй хоналарига бир-бир бош суқиб чиқдилар, кейин навбат ҳовлига етганда, Муҳаммаджон акани боғ этагидаги кароват ёнида тупроққа беланганча юзтубан ётган ҳолда топишди. У қийналиб аранг нафас олар, юзлари кўкариб, кўз сокқалари ғалати тарзда ўзгариб кетганди. Ўнг қўли билан чап кўксини ғижимлаб бўғриқарди: шубҳа йўқки, бу - галдаги юрак хуружи эди...

Она-бола чопиб келиб тоғанинг бошини тупроқдан уздилар.

— Нима бўлди, тоға, юракми? — довдираб қолган Ҳалима ая дабдурустан нима тадбир кўришини билмай тутилди. — Юсуф, ўғлим, чоп, қўшниларга айт, дўхтир чақирсин!..

Юсуф тўғри девормиён қўшни Аня холаникига чопди. Хола бинойидек ўзбекча гапираркан:

— “Скорий”ни чақираман, ташвишланма, — деди у шошиб рақам тераркан...

Шундай қилиб Муҳаммаджон акани яна кадрдон палатага жойлашди.

— Тавба, — деб ўйларди у иккинчи инфарқдан сал-пал ўзига келган кези, — бир оёғим уйда, бошқаси касалхонада бўпқолдию... Омонатни топширадиган вақт яқинлашганга ўхшайди. Хўш, одатда, бундай пайтларда нима қилинарди?.. Васиятми? Дунё билан ҳисоб китоб. Уни бунга, буни унга дегандек бозорлик. Сўнгги бозорлик! Хўш, менда васият қиладиган нима бор ўзи? Шу бир ҳовли, боғ... ва

кушлар... Ҳа, домда ҳам битта уй бор эди... Балки бироз шошаётгандирман, ахир инфаркдан кейин ўн беш, йигирма йил умр кўрган одамлар ҳақида ёзишяптию...

Шундай деб ўйлардию, лекин Муҳаммаджон аканинг кўнгли негадир ғаш, у ниманидир — тушуниксиз кимнингдир яқинлашиб келаётганини сезгансимон безовта эди...

— Нима бўлгандаям, ҳозирлик кўриб қўйиш кеч қолгандан яхшироқ, — ниҳоят бир тўхтамга келгандек енгил хўрсиниб қўйди Муҳаммаджон ака ётган кўйи...

4

Касалхонадан чиққач Муҳаммаджон аканинг биринчи иши қонқариндошларини бир дастурхон атрофида жамлаш бўлди. Шундай қилди ҳам. Гарчи ҳар бир оиланинг боши таклиф этилган бўлса ҳам, тақдир уни акрабодан қисмаган экан: каттакон меҳмонхона лиқ тўлди. Таомилга кўра алламаҳалгача ейилди, ичилди, аскиялашилди. Ниҳоят, гангур-гунгир бўлиб ўтирган даврани баланд овоз билан Муҳаммаджон ака ўзига жалб қилди.

— Энди сизларга бир кўнглимни тўкиб солсам, азизларим, - Муҳаммаджон ака гапга жуда чечан, нотик одам эди. Узоқ йиллар давомидаги ўқитувчилик, раҳбарлик лавозимлари қонида отабувасидан ўтган бийронлиги бор бу одамни ҳақиқатан ҳам булбулигўё қилиб юборганди. Бинобарин, қаерда бўлмасин, Муҳаммаджон акаки, сўзга оғиз очдими, қолганлар мум тишлагандек жим бўлишар-да, бутун вужудлари кулокка айланиб тинглашарди. Шу сифати боис у қамокда ўтирганди ҳам кўп азият чекмади: маҳбуслар Муҳаммаджон акани ўқитувчи қилиб тўрга кўтаришди, ҳаёт ва тарихдан қизиғу ибратли ҳикоятлар айттиришди, оғир меҳнатларга қўлини урдиришмади, авайлашди, асрашди. Ҳатто “шундоқ одамни нимага қамадинглар?” деб назоратчиларга “ёмон” қараган маҳбуслар ҳам топилди... – Биласизлар, авваллари ҳам ҳархил сабабларга кўра сизлар билан мана шу ҳовлида кўп бор тўпланганмиз, суҳбатлашганмиз, отамлашганмиз... Энди бундоқ дўппини олиб қўйиб ўйлаб кўрсам, умринг энг гўзал онлари,

ҳаётнинг энг ширин, эсда қоладиган азиз дамлари ўша чоғлар экан. Хўп, майли, мен дийдиё қилмоқчи эмасман. Нима бўлса, ҳаммаси бўлиб ўтди. Худога шукур, дейман, кечаги кунги ҳам, бугунгисига ҳам. Лекин бу гал мен сизларни бошқа бир масала боис тўпламадим. Эҳтимол, яна тўпланармиз, эҳтимол, бу охиригиси бўлар...

— Нима деяпсиз, Муҳаммаджон? Яхши ният қилган яхши...

— Тобингиз қочгани учун шунақа деяпсизми? Парво қилманг. Ҳозир соппа-соғ одамнинг ўзи бор эканми? Ҳали кўп кўришамиз, — Муҳаммаджон акага тенгкур икки-уч қариндош лукма ташлади.

— Мен сизларни яхши тушунаман, — ташаббусни яна ўз қўлига олди нотик. — Одам ҳар қандай вазиятда ҳам яхшиликни ўйлаши, яхшилик қилиши лозим, тўғри, кўшиламан. Аммо энди сизлар ҳам мени тушунишга ҳаракат қилиб кўринглар. Ҳаммаларингиз кўриб билиб, эшитиб турибсизлар, не вақтдан бери юракнинг мазаси йўқроқ, — Муҳаммаджон ака яна эътироз билдириш учун оғиз жуфтламоқчи бўлган бояги “меҳрибон” қариндошларини “Гапирманг!” дегандек қўл ишорати билан шаштидан қайтарди-да, давом қилди, — киши қачон кетишини билмас экан... Лекин шундай бўлса ҳам бир-икки ишора бўлади, чоғи. Фақат буни билган билади, билмаган йўқ. Одам агар эсли-хушли бўлса, вақтида йўл ҳозирлигини кўриб қолади. Мен ҳам ўзимни ана шу “эсли-хушли”лар орасида кўришни истайман, — кулди Муҳаммаджон ака бошқаларнинг юзида ҳам табассум уйғотиб. — Биласизлар, Андижон шаҳрида уч хонали “дом”им, бу ер — Марҳаматда эса манави ҳовли жой ва анави, — нотик ўз одатича кўрсатгич бармоғи билан боғ томонни кўрсатди. Умуман, у ҳамиша нутқини юз мимикалари, қўл ва ҳатто гавданнинг ҳаракатлари ила бойитиб, таъсирлилиқ даражасини ошириб юрадиганлар хилидан эди, — каттакон боғим бор.

— Ҳа, энди шунга яраша ўғил-қизларингиз бор-да, Муҳаммаджон! — лукма ташлади уч ўғил ва икки қизнинг тоғаси, яъни хотинининг катта оғаси Аъзам ака. — Бунинг ўйлаб ўтирадиган жойи йўқ, тўғрими, қариндошлар? – у пешонасини тириштириб, хиёл асабийлашган куйи ўтирган ўттиз-ўттиз беш чоғли, асосан, эркакалардан ташкил топган даврага қаради.

— Аъзамжон, мен сўзимни охирига етказай, кейин сиз ҳам ўз

дилигиздагини айтасиз, албатта, — яна сўзида давом этди Муҳаммаджон ака. Худога шукр, ўғил-қизларимнинг ҳаммаси уйли-жойли, ўзларидан тиниб-тинчиб юришибди. Бунда, ўйлайманки, менинг хизматимни ҳам унутмассизлар, а, Аъзамжон?

Аъзам ака билинар-билинар қизариб, ўтирган ўрнида бир қимирлаб олганча яна нимадир демоқчи бўлувди, Муҳаммаджон ака “кейин” дегандек қўл ишораси қилди.

— Биламан, ҳаммасини биламан. Бундай пайтда мол-мулк, одатда, фарзандларга қолади. Мен ҳам уларни хафа қилмоқчи эмасман... Отаман, ахир, масъулиятни унутганим йўқ...

Аъзам ака Муҳаммаджон, “Мана энди ўзингга келяпсан” дегандек боятдан бери у ёқ бу ёқда олма териб юрган кўзларини нотикқа қаратди.

— Кейинги ўн йил нари-берисида оиламдан алоҳида яшаётган эсам-да, барибир, болаларимни жудаям яхши кўраман. Буни бошқача ўйлаб, ҳар-хил хаёлларга бориб юрганлар бўлса, билиб қўйсин! Бир ота сифатида мен ўғил қизим учун, керак бўлса, ширин жонимни бераман, — Муҳаммаджон аканинг овози сезиларли даражада титраб чиқди, — кўз пардалари юзаси хиёл намланди. Давра бир хўрсиниб, қимирлаб қўйди. Муҳаммаджон ака уйда доимо бўйнига думалоқлаб ташлаб юрадиган дурраси учи билан кўзларини тезгина артиб олиб, яна маромдаги оҳангга кўчди, — Мен ўлгандан кейин... — энди давранинг юраги шувиллаб кетди, чоғи, ҳамма саросима ичида бир-бирларига қараб чиқди, — мен ўлгандан кейин мана шу ҳовли-жойим фарзандларимга қолади!..

Аъзам ака юзидаги хурсандчилик ифодасини яширмай, ачиб — идиш гирдидан кўпчиб тошган хамирдек ёйилиб жилмайди.

Анджон шаҳридаги, домдаги уйимни эса жияним Юсуфга васият қиламан! — Муҳаммаджон аканинг бу гапидан кейин эса даврадагиларнинг бўлари бўлди.

— Нима?

— Нима учун?

— Юсуф? Одил аканинг ўспирин ўғли Юсуфми?

— Қандай қилиб, нимага асосланиб?

— Муҳаммаджон ака касал вақтида кўп келиб, йўқлаб турарди-да.

— Соатлаб гаплашиб ўтиришарди.

— Нимани? Муҳаммаджон ака киму Юсуф ким? Гаплашадиган гаплари бораканми?

— Тарихни гаплашади, деб эшитдим, билмасам...

— Тарихнинг нимасини гаплашади?

— Мен қаердан билай? Ўқитувчилиги эсига тушиб кетса керак-да. Энди уйда ўтириб, сиқилиб қолгандир-да.

— Эски чоғларини қўмсаб, денг.

— Ҳа, энди, даври ўтгандан кейин тақдирга тан бермай, битта ёш болага дарс бериб ўтирса, жиннига ўхшаб.

— Асти гапирманг. Ҳозирги иши ҳам соғ одамникига ўхшамайди. Бутун бошли уйни болалари қолиб, узок бир жиянига “подарка” қилармиш.

— Болалари бунга йўл қўйишмаса керак. Айниқса, ўртанчаси чидамайди. У отасининг молини бировга олдирадиган бола эмас.

— Ҳа, бу иш чакки бўлди.

— Муҳаммаджон аканинг эси оғиб қолганга ўхшайди

— Ёлғиз яшаш — оғир савдо. Дўхтирга кўрсатиш керак.

— Ичиб олган эмасми, ишқилиб?

— Кўп ичмас эди-ю. Айниқса, юрак касалига дучор бўлгандан кейин ичмай қўйди, деб эшитгандим.

— Илгари кўп ичган-да

— Миясини ичиб қўйган, денг.

— Ҳи-ҳи-ҳи...

— Ҳу-ху-ху...

— Ҳа-ҳа-ҳа...

— Хўш, нима қоляпти? — деди Муҳаммаджон ака.

Бу орада нотикни “унутиб” ўзлари билан ўзлари гангур-гунгир гаплашиб ўтирган катта давра навбатдаги “ўлжа” кимга тегар экан, дегандек нафаси ичига тушиб муз қотди. Нафсиламрини айтганда, ўзи ҳеч нима қолмади-ку! Ёки Муҳаммаджон аканинг район секретари бўлиб гуриллаб юрган вақтларида ҳамманинг кўзини партияникига қўшиб шамғалат қилиб, олиб қўйиб, кейин шунча йил махфий тутиб келаётган бошқа мулки бормикан?.. Агар бўлсами, ўтирганлар Муҳаммаджон аканинг устамонлигига, пихини ёрган,

муғомбирлигига, қари тулкилигига ҳамма тан берган, сўнгра бу воқеани узоқ йиллар давомида Япониянинг сақичидек ҳеч кимга бермай чайнаб лаззатланган бўлардилар...

Қариндошларини шубҳа-гумонлар билан кўп қийнагиси келмагандек Муҳаммаджон ака дангалини айтди-қўйди:

— Боғ қоляпти, боғ! Отамдан қолган, қолаверса, мен ҳам узоқ йиллар меҳримни бериб парваришлаб кўпайтирганим боғимиз қоляпти...

— Ахир, уни ҳовли-жойга кўшиб фарзандларингга ато қилмадингми? — Энсаси қотди Аъзам аканинг.

— Йўқ, қаердаги гапни топиб гапирасан, Аъзам. — норози бўлди Муҳаммаджон ака. Менинг болаларим боғ қарашни биладими? Ҳаммаси шаҳарда ўсган бўлса, давлат ишида ишлашса?

— Нима, сенинг бу боғинг шаҳарда эмасми? Ҳовлинг-чи? Сен ўзинг ҳам қишлоқда туғилган бўлсанг ҳам шаҳарда яшаб ўтмадингми, шаҳарда ишламадингми? — мантиқли эътироз билдирганидан ғурурланиб, атрофга умидли кўзларини тикди Аъзам ака.

— Тўғри, аммо уларни биламан-да, менинг азиз болажонларим ўрик кўчатини олманикидан ажратолмайдию қандай қилиб каттакон боғни эплай олишади? Ахир, бир йилга бормай ҳамма дарахтлар қуриб битади-ку! Увол-ку бу, Аъзам!

— Биз ҳам қараб турмасмиз, қарашворармиз, — эътироз билдирарди ўзини босиб ололмай Аъзам ака ва шу тариқа васиятни эшитиш маросими жиддий тортишувга айланди-кетди. — “Дом”даги уйни аллақаждаги жиянингга “подарка” қилганинг нимаси, тагин. Оти нимади анави боланинг?..

— Юсуф!.. — ўтирганлардан икки-учтаси баравар жавоб беришди.

— Юсуф ким ўзи? Белингдан тушган зурриёдингми, ким? — Аъзам ака тутақиб ўрнидан туриб кетди.

— Ҳай-ҳай, ўзингизни босинг, Аъзам ака, бу нимаси? — даврадагилардан бир-икки ёши улуғроқлари зудлик билан кўзғалишиб, ҳиссиёти ақлидан устун кела бошлаган Аъзам акани елкасидан тутиб ўрнига ўтқозишди.

— Уят бўлади!.. — деди бири.

— Қон-қариндошмиз, ахир!.. — деди бошқаси.

— Эртага эшитган кулоққа хунук, — деди яна даврадагилардан кимдир.

— Мен бу ерда на Аъзам аканинг ва на бошқа бировнинг, ҳатто бола-чақамнинг ҳам мулкини бўлаётганим йўқ. Нимани кимга васият этаётган бўлсам, ҳаммаси, меники, Муҳаммадники!.. — кўкрагига “гурс-гурс” мушлади Муҳаммаджон ака. Фарзандларимнинг барига берадиганимни бериб бўлганман, тўғрими. Аскар? — Муҳаммаджон ака ёшроқ бўлгани боис пойгакроқдан жой олган, оиладан вакил бўлиб келган камтарин тўнғич ўғлига юзланди.

— Тўғри, дада, — Аскар ўрнидан туриб даврага мурожаат қилди, — менинг ҳеч қандай даъвои дostonим йўқ. Дадам бизга ортиги билан ёрдам қилган. Мен, укаларим, аям, сингилларим... ҳаммамиз истаган нарсамизни еб-кийиб катта бўлганмиз. Буларнинг ҳаммаси дадам туфайли. Дадамнинг бизга, ўз оиласига қилганини билмадим, Марҳаматда бошқа бирон оила бошлиғи қилганмикан – йўғмикан?.. Энди дадамнинг аям билан кейинги вақтларда кўп ҳам чиқишмай қолгани бор гап, бу сизларга ҳам сир эмас. Лекин “Аям билан ажрашди”, деб биз уни юлишга ҳаракат қилмаслигимиз керак, тоға! — Аскар энди Аъзам тоғасига қарата гапирарди...

— Сен ниманиям билардинг, тирранча? — Аъзам яна бомбадай портлади.

— Оғзинга қараб гапир, Аъзам!.. — Энди Муҳаммаджон ака ўзини босиб туrolмади. — Менинг болаларимга овозингизни кўтарма! Ўчир!! — у қўлини мушт қилиб шундай дағдаға қилдики, ўрнидан туриб оғзидан тупуги сачраб акиллай бошлаган Аъзам аканинг тиззасига қалдироқ кириб, қандай букилганини ва жойига чириб тушган олмадек “пўкиллаб” тушганини билмай ҳам қолди. — Муҳаммаджон ака важоҳатли нигоҳини яна бир муддат уни ўчиб, шалвираб қолган қайноғаси Аъзам акага тикиб турди-да, сўнг ховури бироз чиққач, ўғлига қараб – давом эт, болам, — дея ўрнига чўқаркан, чап кўксини ушлаб кўйди...

Давра худди сув куйгандек жимиб қолганди. Арслоннинг ўлиги ҳам тирик юрган анча-мунча бошқа ҳайвонлардан кўрқинчлироқ бўлганидек, яъни “арслоннинг ўлиги ҳам арслон” деганларидек, қариб

тахти равондан тушган, орада камалиб, “ур-сур”ларда обрўси бир қадар кетган бўлса-да, Муҳаммаджон ака барибир, Муҳаммаджон ака эди! У ҳалиям хоҳласа, эски раҳбар дўстлари ва тажрибасига таяниб, районнинг “манаман” деган “хўроз”ларига басма-бас келиши ва кўпи ҳолларда уларнинг бўйнини қайириб ташлаши ҳеч кимга, жумладан, анави попуги пасайиб, сувга тушган мушукдек шумшайиб ўтирган Аъзамжон акага ҳам сир эмасди. Ахир, бугун отда устида ўтирганларнинг аксарияти осмондан тушган ёки ердан чиққан эмас, улар кечаги амалдор ота-боболарнинг, тоғаю амакиларнинг фарзандлари, нари борса, қавму қариндошлари... Бас, шундай экан, Муҳаммаджон акаларга ўхшаган кишилар тахтдан тушган бўлсалар ҳам, унга бориб турадиган йўллари ҳар доим – кечаю кундуз очик. Буни Муҳаммаджон аканинг ўзи билмайди, деб ўйлаш учун одам жуда содда, жуда гўл бўлмоғи керак. Аъзам ака унақалар хилидан эмасди. Шунинг учун ҳам ҳамманинг олдида изза бўлишига қарамай, Муҳаммаджон ака бир бақириши билан хўроздек чўзган бўйнини макиёндек ичига тортди...

— Мен, деярли гапириб бўлдим, дада. Молу мулкингизни қандай тақсим қилсангиз, қилаверинг. Шахсан мен аралашмайман. Бизга бирон нарса тегмаса, орқангиздан гапирмайман ҳам. Фақат... фақат... — Асқар чайналди.

— Нима фақат, гапир ўғлим, — далда берди Муҳаммаджон ака, — гапир ичингда ҳеч қандай дардинг қолмасин. Шунини очик гаплашамиз деб йиғилганмиз, аслида.

— Фақат, аям ва укаларимни билмайман. Менинг фикрим уларники билан бир хил чиқмаса, мендан хафа бўлманг. Дада, шуни яхшилаб билиб олишингизни жудаям – жудаям хоҳлардим, — энди Асқарнинг овози титраб кетди. — Нима бўлса ҳам, мулкингизни қандай тақсимласангиз ҳам менга барибир, мен ҳамиша сизни соғиниб келганман. Ҳозир ҳам соғинаман... — Асқар кўзларига ликқа тўлиб қолган ёшларини ҳамманинг олдида шошқатор қуйилиб кетишини истамай орқасига бурилиб эшик томон одим босди.

— Асқар! — Муҳаммаджон ака тирсақларига тиралиб ўрнидан оғир кўзғалди. Сўнг даврадан чиқиб, ўтирган одамлару хона девори орасидан ўтиб, кучоқ очганча ўғлига қараб юрди.

Дадасининг овозини эшитиб, тўхтаган ўғил ўзига бағрини – болалигидан бери талпинган, лекин меҳрига, тафтига тўйиб ололмаган, бас, шунинг учун Ҳамиша соғинган, етишмаган, камлик қилган кучоғини очиб лопиллаб келаётган отасининг қошига пешвоз чиқди... Улар бир-бирларини маҳкам кучоқлаб, титраб, қувониб, ҳадиксираб, йиғлаб, кулиб... қолдилар...

— Сиз ҳадеб ўлим ҳақида гапирманг, дада, яшайман, денг. Менга мол-давлатингиз эмас, тирик юришингиз керак. Бир уйда яшамасак ҳам, сизнинг бор эканлигингиз, бир кўча нарида боғ оралаб юрганлигингизни эслаш кифоя, менга, дада!.. — Асқарнинг кўнгли росмана тўлиб, ҳам Муҳаммаджон ака кўнглини аччиқ-аччиқ тўлдириб, йиғлатиб йиғлар, йиғлаган сари хидлаб тўёлмаган, талпиниб етолмаган, соғиниб қонолмаган отасининг таниш, қадрдон бўйини хидлар, уни асло қўйиб юборай демасди. Узоқ вақт кичик бир шаҳарда яшасалар ҳам бир-бировлари меҳрларига зор бўлиб ўтаётган ота-боланинг кучоқлашиб хўнғир-хўнғир йиғлашлари, неча замондир бўғизларида тошдек қотиб қолган муҳаббатларининг бугун, шу ерда, қачонки, кексайиб, дардманд бўлиб, бир кун уйда бўлса, эртасини касалхонада ўтказаетган, ниҳоят, ўз ҳолини англаб жон қариндошларига абадий манзил сари тайёргарликдан хабар бериб турган Муҳаммаджон аканинг дил изҳорлари даврадагиларнинг аксарияти юрагини тўлқинлантириб юборди. Улардан кимлардир ошқора кўз ёши тўкиб, ўз ҳамдардлигини билдирган бўлса, кимлардир буни ўзига эп кўрмай ёки эпини қилолмай, уялиб қимтинардию, лекин, барибир, кўзларига қуйилиб келган аччиқ кўз ёшини нима қиларини билмай бошларини қуйи солганча “миқ” этмай кутишарди. Албатта, давра катта эди. Унда ҳали-ҳануз ўзаро гаплашиб, содир бўлаётган воқеада ким ҳақлию ким ноҳақлиги устида тортишиб, баҳслашиб, хингирлашиб ўтирганлар ҳам бор эди...

— Менинг умрим зоя кетмабди, болам, — Муҳаммаджон ака Асқарнинг бошини тутиб, пешонасидан ўпдию “даврага қайтайлик” дегандек ўғлининг билагидан ушлаб жойига кузатди. Ўзи ҳам қайтиб ўрнига ўтираркан, “Кечирасизлар, қариндошлар”, деди. Сўнг бир муддат давомида елкасидаги дуррани олиб юз-кўзини, намланиб қолган бурни учини чимчилаб артди...

— Кечирасизлар, қариндошлар, — қайтарди Муҳаммаджон ака, — боғ ҳақида гапираётгандик, а? Боғни мен сизларнинг ҳаммаларингга қолдираман! — шундоқ ҳам сукут сақлаб Муҳаммаджон акага анграйиб ўтирган даврадагиларнинг энди нафслари ҳам ичига тушиб кетгандек бўлди. Ҳозиргина уларнинг ғимир-ғимирлари эшитилиб, каттакон залда ипак қуртининг янги барги солинганда чиқарадиган шитирлашидек енгил бир сас бор эди. “Боғ сизларга!” деган гап эса хона ичидан шу сасни гўёки ташқарига кувиб солди, маҳв этди...

— Воҳ!!!

— Ола-а-а!..

— Қандай қилиб, Муҳаммаджон ака?

— Нима учун?

— Бўлиши мумкинмас!..

— Наҳотки?..

— Буниси энди ошиб тушди-ку!..

— Тушимми, ўнгимми?..

— Қулоқларимга ишонмаяпман...

— Сизни билар эдим.

— Раҳмат!..

— Нималар бўляпти ўзи, битталаринг тушунтириб беринглар, ахир!..

— Ташвиш чекманг, менинг ўзим тушунтириб бераман, — қариндошлари оғзидан чиқаётган ҳайрат, ажабланиш, норозилик, миннатдорчилик, нафрат, муҳаббат, ишонмаслик, эсанкирашлик, қайғуриш, севиниш... каби ўнлаб ҳис-туйғуларга тўла саволларга бирагўласи жавоб бериш учун Муҳаммаджон ака тагин қаддини ғоз тутди. — Келинлар, шу боғ бизнинг сиз билан, бутун қариндош-уруғлар, маҳалла-гўй тўпланиб, ош қилиб, кўк чой ичиб кулишадиган, дардлашадиган, маслаҳатлашадиган, дийдорлашадиган жойимиз бўлсин. Ойдаи, икки ойдаи бир йиғилишиб, девзирага, гўшту гуручини бирга-бир қилиб, қўлбола палов тайёрлаб, атрофида чак-чаклашишга нима етсин, дўстларим. Умр ариқдаги сувдек нарса экан, кўз очиб юмгунингча, оқиб бориб куйиладиган жойи - манзилга яқинлашиб қоларкан. Одам боласи доимо бир-биридан хабарлашиб —

кўнги́л сўраб туриши лозим экан. Гапнинг сираси, биз ҳам гул умримизнинг кўпини отда юриб, раҳбарлик ҳавоси билан кўкка созуриб юборган эканмиз. Менинг кейинги йилларда касал бўлсам ҳам, кўкрагимни чангаллаб, юрагимни ҳовучлаб яшасам-да, кушлар мактабию шу боғда ўтказган кунларимни аввалгиларига алишмайман! Бу боғни шунинг учун севиб қолдимки, у менга ўтган ҳаётиму, шу бугуним мазмунини англаб-тушуниб етишимга имкон берди. Мен — бутун умри чопачоп билан, ҳаловат ва оромдан йироқ кечган одам... умрининг шу ерига келганда тўхтадим. Тўхтаб, ортимга назар ташладим, ҳам ўзимнинг ўтмишимни, ҳам халқимнинг кечмишини бир бошдан қайта ўйлаб чиқдим. Қаерда хатто бор, қаерда расо, тушунгандек бўлдим. Дарвоқе, буларни ўша, айримларингиз тузукроқ таниб-танимайроқ турган роввотлик жияним Юсуф билан баҳам кўрдик...

Даврадагиларнинг баъзилари “Шу ҳам иш бўлдию, келиб-келиб муштумдек бир бола билан дардлашганини-чи!” дегандек бир-бирларига қараб олдилару кўплар қатори муҳташам бир боғга тенгхуққуқли эга чиққанлари эсига тушдимиз, хартугул, бу сафар мик этиб оғиз очишмади...

— Англаб етган энг катта ҳақиқатим шуки, одам гоҳ-гоҳида тўхтаб, ортига боқиб туриши керак экан. Босган қадамини сарҳисоб қилиб, ўз виждони олдида ҳисоб бериб турса, эртага бўлиши мумкин бўлган мудҳиш хатоларга йўл қўймас экан... — Муҳаммаджон ака ҳаёти давомида худди ана шу мудҳиш хато ишни қилиб келгандек маънос тортиб ўйланиб қолди...

Пайтдан фойдаланган Аъзамжон ака қовоғидан қор ёғганча аста туриб, даврани тарк этди...

— Бу боғ, — Муҳаммаджон ака ер чизиб қолган кўзини яна қариндошларига тикди, - сизлар учун, бу маҳалладагилар учун ҳар замон-ҳар замонда бир оёқ илиб, ўз ҳаётларингизга, кечаги кунларингизга, қилган ва қилаётган яхши-ёмон ишларингизга қараб, уларни текшириб, баҳолаб оладиган жой бўлсин. Омин! — Муҳаммаджон ака икки кафти билан чарчоқ акс этиб турган юзларини силади, қолганлар унга эргашди. — Қани, энди сизлар гапиринглар, нима дейсизлар?..

Давра сукутга чўмди. Ниҳоят, узок давом этган жимликни аста

томоқ кириб Одилжон ака бузди.

— Мен... Юсуф...

— Гапиринг, кулоғимиз сизда, — Муҳаммаджон ака камтаринлиги боис пойгакрокка чўккан Одилжон акага далда берди.

— Менинг ўғлим Юсуфга бўлган меҳрингиз учун Муҳаммаджон ака, сизга мингдан минг раҳмат айтаман. Лекин уйга муҳтожлик жойимиз йўқ. Худога шукр, бировдан олдин, бировдан кейин дегандек, юрибмиз қора қозонни қайнатиб. Бизга кўрсатган ғамхўрлигингиз учун бошим осмонга етди, лекин совғангизни қабул қилолмаймиз, узр, Муҳаммаджон ака...

— Қўйсангиз-чи, бу гапларни Одилжон. Болалар ўкиб яхши одам бўлса, ана унда ота-онанинг боши осмонга етиши мумкин. Бунинг учун эса ота-она ўғил-қизига ўқийдиган шароит яратиб бериши керак. Мени кечирасиз-у, Одилжон, эрта-кеч мол-қўйнинг орқасидан таёк кўтариб юрган болалар узокка бормайди. Қўранинг атрофида айланиб-ўлгириб ўтиб кетади...

Одилжон аканинг юзи кизаринқираб ерга қаради.

— Юсуф уруғимиз ичида бошқача чикди, — давом этди Муҳаммаджон ака, — у ўқийдиган, бўладиган бола. Қани энди ўша савил уй Тошкентда бўлиб қолса. Лекин майли, Тошкентда ўқийдиган бўлса, кейинроқ алмаштириб олаверади. Шунинг учун мендан шу жиянимга бир ёрдам бўлсин, дедим-да. Хижолат бўлмай қабул қилаверинг, Одилжон. Уни сизга эмас, Юсуфга қолдирыпман. Ўқиши учун, ўқишга ёрдам бўлсин, деб. Тушуняпсизми? Бу билан сизнинг зиммангизда бир масъулият деймизми, шартми, юклаган бўляпман. Яъни сиз Юсуфни албатта ўқитасиз!

Даврадагиларнинг ҳаммаси “ялт” этиб Одил акага қаради.

— Омин, — деди Одил ака журъатсизгина. Бошқалар унга эргашди...

5

Эртасига Муҳаммаджон ака одатича, барвақт турди. Баҳор ва ёз фасллари алмашаётган палла эмасми, боғ бирам гўзал, бирам фусункор эдики, кўрган кишининг баҳри дили қулф уриб очилар,

юрагига табиатнинг сохир чехрасидан олам-олам тароват оқиб кирар, натижада у аввалгидан, ақалли кечагидан бир қадар яхшироқ, ҳалимроқ, меҳрибонроқ инсонга айланиб қоларди аканинг назарида.

Оҳ, турли-туман бу қушларнинг бир-бирларига гал бермай сайрашларини-чи! ғаётни, табиатни, тирикликни алқаб-яйрашларини!.. Боғ аро, дарахтларни айланиб, бўртиб турган илдизлару майда тошчаларнинг пешонасига уриб-уриб, ўз тилида шилдир-шилдир эртак айтиб оқиб ётган сувнинг асрлар қаъридан эсон-омон олиб чиққан маъноларини уққувчи қалб қайда бор?!.. Ҳали замон ўзбек юртининг оташин қуёши она заминни қиздира бошлаганда ҳеч кутмаган жойингдан эсиб келган шаббода куйига хиром айлаб рақс тушганча майин-майин хиргойига берилган япроқлар шивирини тушунгувчи ҳассос кўнгил-чи!?!.. Анави анвойи гулларнинг бошларни айлантриб юборишга қодир хушбўйларини, уларга учиб-қўниб, учиб-қўниб меҳнат ва ҳаёт руҳида ғўнгиллаб юрган бахши-асалариларнинг бўғиқ овоздаги достонини таржима қилгувчи зотни топиб бероласизми?!..

Ҳар тонгдагидек ваҳлий уйғонган Муҳаммадjon аканинг авзойи ҳар кунгидек эмасди: аллақандай сокин, аллақандай маънос ва аллақандай сирли кўринарди. Шунданми, субҳидамда қиладиган одатий иши - қушларнинг дон-сувини янгилашга уннамади, аксинча, кўлини орқасига қилиб узоқ вақт боғ ичра у ёқдан бу ёққа босди, тўхтади, юрди, тўхтади, яна юрди... Сўнг бирма-бир барча дарахтларнинг олдига бориб, уларни ушлаб, меҳр билан силаб чиқди. Айримларнинг олдида эса узоқроқ қолиб кетар ва пичирлаб нималардир гапиргандек бўларди-да сўнг кейингисига ўтарди. Сирлашув чошгоҳга довр чўзилиб кетди. Лекин Муҳаммадjon ака шошилмасди, бир-бир босиб юрар, бамайлихотир ҳаракатлар, нонуштасини ҳам унутганди...

Ниҳоят, дарахтлар билан “пичир-пичир” яқунланди чоғи, Муҳаммадjon ака бир қушнинг қафаси олдида тўхтади. Охиста очиб, қушни авайлаб кўлига олди: каклик! Аломат қуш: қанотларининг устидаги беқасам тўни унинг чиройини жудаям очиб юборганди.

— Ҳм, қушгинам қалайсан? Очқолиб қолдингми? Ҳозир, ҳозир...
– Муҳаммадjon ака уни лабига олиб бориб бошидан хуркитмайгина

ўпди. — Бор энди, парвоз қил! Озод бўл! Хоҳлаган томонингга учиб кет. Йўқ, яхшиси, тоғ томонга, баҳаво ерларга, Улуғтоғларга бор, сенга ўша ёқлар тузук. Бу ерда боғлар ҳам қолмади, тоғлар ҳам. Ҳаммасини яксон қилиб, бағрини тилиб, пахтазорга айлантиришди, булар!.. Бор қушим, уч энди, уч! Лекин билиб қўй, осон бўлмайди. Осон бўлмайдию, барибир, озодликка нима етсин? Бор борақол, эркин ҳаволарда уч энди, уч, уч, уч!.. — Муҳаммаджон ака иккала қўли билан қушни осмонга париллатиб отди. Қуш бир муддат нима бўлганини тушунмагандек, ўзини муаллақ ташлаб қўйди. Эҳтимол, у шу тобда ўзининг озод бўлганига ишонмагандир, бас, шунинг учун ҳам қанот қоқмай, қанот қоқолмай эсанкирагандир. Кейин пастга ярим кулоч, бир кулоч кулагандир. Муҳаммаджон ака дабдурустан кўрқиб кетди, у қушни йиқилиб тушади, деб ўйлаб, қучоғини очдики, тутиб қолай деб... Лекин йўқ! Қушнинг қанотлари эркин ҳаво таъмини ҳис қилгани ҳамон аввалига ишончсизгина беш-олти “пир-пир” этиб, сўнг дадил қанот силкиб кўкка кўтарилди. Каклик боғ узра адл юксалиб, тепада муаллақ ҳолда бир муддат қанот қоқиб турди ва сўнг каёққадир шўнғиб учиб кетди. Фақат қайси томонга, Улуғтоғгами ё пой поёни йўқ пахтазорга, Муҳаммаджон ака билолмай қолди. Чунки тобора кўтарилиб келаётган қуёш нурлари унинг кўзларини қамаштириб юборганди...

6

— Яхшимисиз, тоға? — сўради Юсуф икки кўлидаги тугун ва пакетни тумба устига қўяркан.

— Энди яхши бўлиб қаерга борардим, жияним, — озиб кетган кўлларини аранг узатди Муҳаммаджон ака сўрашмоқ учун. — Энди бу ёғи маълум...

— Кўрқяпсизми? — нима деганини ўзи ҳам тузукроқ тушуниб-тушунмай тоғаси ёнидаги табуреткага чўкиб ва унинг узатган кўлини иккала қафтлари орасига олиб, маҳкам сиққанча сўради Юсуф.

— Кўрқяпсизми?.. — жиянининг сўроғини такрорлади Муҳаммаджон ака, — Кўрқяпманми!.. Ҳа, кўрқяпман, жияним, кўрқяпман... кўз соққаларига тўлиб турган аччиқ ёшлари серажин

яноғи узра думалаб, сўнг уларнинг чуқур излари бўйлаб оқиб қатига сингиб кетди...

Юсуф унинг қўлларини яна-да маҳкамроқ сиқди. Лекин нима дейишини, бу кап-катта одамни, вақтида бутун марҳаматликлар соясига салом бериб юрган бу серсавлат, сердавлат раҳбарни, ажойиб нотик, донишманду меҳрибон тоғасини қандай сеҳрли сўз билан юпатиш йўлини қилолмай, устига устак, шу тобда, шу лаҳзада ўзини қандай тутишини ҳам билмай лолу карахт қолди...

Улар мана шу ҳолда — бир-бирларининг қўлларига ёпишган ва кўзларига жимгина боққан кўйи узоқ вақт туриб қолишди. Ниҳоят, тоға тилга кирди:

— Майли, ҳеч қиси йўқ. Ҳамма ўтиб келган кўприкдан кўрксам ҳам, кўркмасам ҳам амаллаб ўтиб оларман. Энди бунинг сенга қизиғи йўқ. Энди бу менинг ишим, ўз ишим. Бошқа ҳеч кимга алоқаси бўлмаган энг шахсий вазифам... — Муҳаммаджон ака қўлларини аста бўшатиб олди. — Жиян, эшикка қараб, тузукроқ ёпиб кел-чи, сенга айтадиганим бир гапим бор.

Юсуф тоғаси айтгандек қилди, фақат ҳали-ҳануз жипс ёпилмайдиган эшикка қоғоз қистириб, “топширик”ни эплади.

— Қани ўтир-чи, жияним, — Муҳаммаджон ака бироз кўзғалиб, ёстиқни бир қўли билан тузатган бўлиб, юқорироқ ётиб олди. Энди боши хиёл тик ҳолга келиб, гапиришга кулай эди. — Сен билан тарихимиз ҳақида жуда кўп гаплашдик, эсингдами, Юсуф, ё унутдингми?

— Йўғ-е, тоға, эсимда ҳаммаси, — қимтиниб жавоб берди Юсуф.

— Яхши, то тирик экансан, гаплашганларимиз эсингдан чиқмасин!.. — сирли шивирлади Муҳаммаджон ака, — сўнг жиянини ўзига яқинроқ ўтиришга, қулоғини беришга қўли билан ишора этиб, яна-да сирлироқ, яна-да астароқ шивирлади, — энди шунча айтилган чин тарихдан сўнг асосий гапга ўтамиз, жиян.

Юсуф ҳеч нимани тушунолмай, тахмин ҳам қилолмай қулоғини тоғасининг оғзига яқин тутди.

— Юсуф, — деди Муҳаммаджон ака хиёл титраб, — яқин орада бу мамлакат, бу империя парча-парча бўлиб кетади!..

Юсуф нима дейишини билмай, тоғасига хайратга тўла нигоҳини

тикиб, кўзларини “чирт – чирт” юмиб-очиб турарди. Муҳаммаджон ака ҳам гўёки “бу гапни ҳазм этиб олсин” дегандек жиянига индамай қараб, сукут сақларди.

— Нимага ундай деяпсиз? – аранг тили айланди Юсуфнинг.

— Тарих... Ҳаммасига сабаб – тарих, жияним. Уни – мен сенга айтиб берган тарихни яна бир бор яхшилаб мулоҳаза қилиб чиқсанг, бас! У ерда ҳаммаси айтилган.

— Шундай котта, дунёнинг энг қудратли мамлакатининг парчаланиб кетиши мумкинми, тоға? — тортишишга киришди ақлу ҳушини андак тўплаб олган Юсуф.

— Шошма, жиян, шошма. Ўзингни бос, секинроқ гапир, эшикнинг ҳам қулоғи бор, ахир! Мен-ку, сафар халтамни тайёрлаб ўтирган одамман, лекин сен энди тетапоя бўляпсан-ку! ғали ёш ниҳолсан. Бу гапни ҳеч кимга, ҳеч қаерда айта кўрма. Ўзингга, ёш жонингга жабр қиласан, бола...

Унда нега менга айтяпсиз, тоға? – Қизишди Юсуф ўпкасини босолмай, овозини ҳам пасайтиролмай. – Хавфли гап бўлса, менинг ёшгина жонимга жабр олиб келса, нега мени шу таҳликага қўйяпсиз, ахир?!..

— Секин! — Муҳаммаджон ака бўғриқиб шошиб қолди, секин гапир, деяпман сенга, нодон бола!..- Нима қил, дейсан? Умр охираб қолди, бугун эрта кетадиган бўпётган бўлсам, нима қил, дейсан? Гўримга олиб кетайми?! А?.. Гапир!..

Улар бир пиёла чой ичгулик фурсат жим қолишди. Сўнг анча ўзини босиб олган Муҳаммаджон ака босиқ овозда дона-дона қилиб сўзлай кетди.

— Ўзим билан олиб кетмай, деяпман, жиян. Менинг умрим ёлғон билан кечди. Ёлғонга бош эгиб, ёлғонни ёзганларнинг, шуни истаган кимсаларнинг хизматини қилиб кечди. Сеники шундай ўтмасин, деяпман. Ҳеч бўлмаса, ҳақиқатни билиб юр сен. Чунки... чунки ҳадемай ҳаммаси ўзгариб кетади. Шунда асқотади мен айтган гаплар...

Бўлди, бор энди уйингга. Мен чарчадим, жуда-ям чарчадим, жияним, Муҳаммаджон ака кўлларини кўксига устма-уст қўйганча кўзларини юмди...

— Қайси ҳақиқатни айтяпсиз, тоға, — Муҳаммаджон ака ўлиб қолса, кўнглидаги гапни билолмай бир умр армонда қолишини ўйлаб, юрагини ваҳм босди Юсуфнинг, — қайси ҳақиқатни тоға, ахир сиз менга жуда кўп тарихни гапириб бергандингиз, у ерда ҳам ёлғон ва ҳақиқий тарих, деб сўзлардингиз. Ҳозир қайси бирини назарда тутдингиз? — Юсуф тоғасининг иккала елкасини ушлаб силкиди, — қайси ҳақиқатни айттингиз, тоға!!.. — Силкиди-ю даҳшатдан қотиб қолди: тоғанинг иккала қўли икки ёнга шалвираб тушди, боягина жипс юмилган кўзлари негадир очилиб, шифтга боққанча қотиб қолганди. Юсуф шу чоққача ҳеч қачон ўлган одамни кўрган эмасди, ўлик ва тирикнинг фарқини билмасди, ҳеч ким унга тушунтирмаганди ҳам. Лекин, аслида, бунга ҳожат йўқ экан. Ўлган одам – ўлик, жонсиз жасад шундоқ кўринишиданоқ маълум бўларкан. Инсонни жон дейсизми, руҳми, тарк этгандан сўнг унга қараган кишини сескантирадиган нимадир пайдо бўларкан – Юсуф кўрқиб кетди. — Тоға-а-а!!!”.. дея бақирдию негадир ўзи эшик томонга чопди...

7

Нонуштадан сўнг Юсуф хотини ва ўғли Муҳаммаджонни боғчага кузатиб қайтаркан, йўл-йўлакай “Уйга борсамми, йўқми? — дея ўйланди. — Ахир нима ҳам қилардим чор бетоннинг ичида? Кун бўйи китоб ўқиб, телевизор кўриб ётиш... аллақачон жонга теккан бўлса... Ҳолбуки, ёшим ўттиз бешдан ошди, аллақачон бирон тайинли ишнинг бошини тутадиган, ўзимни намоён қиладиган вақт келган бўлса... Нималар қилиб юрибман ўзи?”

Юсуф хаёл билан яна ўз эшиги олдига келиб етганини сезмай қолди. “Товба, — деди у ўзига-ўзи, — худоимнинг ўзи қўлламаса, мен ҳеч нарсани ўзгартиролмайман, чоғи...” Юсуф ноилож ичкари кирди, ўзини диванга ташлаб, кўзларини юмди. Хаёлида болалиги жонланди...

Юсуф чўчиб ҳушига келди. “Ҳаммаси хаёл, ширин хаёл, — ўйланди у диванда ётганча, — наҳотки энди ўша чоғлар қайтиб келмайди, наҳотки ҳаётим бундан буён мана шундай самарасиз ва зерикарли кечаверади? Ахир, қирчиллама қирқ ёш остонасида нега

бунчалар абгорман, бунчалар хўрланганман? Ким мени шу кўйга солди, ким?.. Наҳотки ҳеч ким? Наҳотки менинг ўзим секин-аста шу ҳолга тушган бўлсам? Ахир ҳаммаси жойида эди-ку! Қерда хато қилдим?” — Юсуфнинг саволлари адоқсиз эди, лекин топган жавобларига қаноат ҳосил қилмас, ичини тобора кемириб бораётган сўроқлар унини бир дам бўлса-да, ўчирсам дерди... Беихтиёр дўстларини — талабалик чоғларидаги ҳамфикру ҳамқисматларини соғинди: “Қайдасиз, эй ёронлар? Нега йўлларимиз айро тушди? Нега биз бир-биримизни бу аҳволда ташлаб кетдик? Ахир қандоқ аҳил эдик, қандоқ дўст эдик!.. Яна қайтармикин ўша дамлар, ўша баҳорлар?..”

8

Саиднинг туғилган куни эди. Талабалар ётоқхонасида кўнгилга яқин жўралар тўпланишди. Юсуф ош қилди. Алламаҳалгача ейишди, ичишди. Ниҳоят, меҳмонлар тарқалишиб, хонада учовлон қолишди. Озгина кайфлари бор эди. Саид шундоқ ён томондаги хиёбонга чиқиб, қизларга гап отишни таклиф қилди.

— Шу пайтда пишириб кўйибдими, яхшиси, ётайлик, — эътироз билдирди Миразим.

— Қизларга гап отиш-отмасликни билмадим-у, лекин еган овқатимиз ҳазм бўлсин, кечаси яхши ухлайлик, десак, айланиб келганимиз маъкул. Соат ҳам энди ўндан ошибди, — Саидни қувватлади Юсуф.

Миразим ночор дўстларига эргашди. Улар енгилгина кийинишди. Фақат Юсуф шиппагининг боғичи узилиб кетгани боис, ўтириб олиб ботинка кия бошлади.

— Ма, манавини кийиб ол, кейин берарсан, — Саид бугун кимдир ҳада қилган қалин тагли шиппакни Юсуфнинг олдига ташлади...

Кузнинг сўлим кечаси эди. Бошларида улуғвор шовуллаб дарахтлар мангу қўшиқларини баралла айтар, оёқлари остида энди-энди тўкилиб, ер юзини ҳали қоплаб улгурмаган хазонлар майин шитирлар, қулоқлари тагида саррин шабода эсиб турар, ёш ва бақувват вужудлари шаробнинг енгил кайфидан мастона тебраниб

борардилар...

Хиёбонда одам сийрак эди. Улар каттагина йўлакдан юришди. Миразим четдаги ўриндиқ томон оғди. Лекин Саид билан Юсуф йўлларида давом этишди. Энди Миразим ўрнидан туришга ва лўкиллаб ўртоқларига етиб олишга мажбур эди.

— Биз ахир ўтиргани чикмадик-ку, — деб изох берди Саид хансираб етиб келган дўстига.

— Эй-й, аҳмоқ бўлмасам санлар билан ярим тунда айлангани чиқаманми. Ётмайманми кайфимни суриб, — норози бўлди Миразим.

Шу маҳал орқа томондан қизларнинг қикирлаб кулгани эшитилди.

— Мана, мана, мана... Худонинг ўзи етказди бизга бу парипайкарларни, — Саид тўхтаб, қизларнинг етиб келишини кутди. — Мираз, қара зўр-у, а, афсуски, иккита экан.

Қизлар ўрисча гаплашганча шитоб билан юриб, йигитларнинг ёнидан ўтишди.

— Мираз, тезроқ юр, буларнинг тилини ўзинг тузук биласан, — Саид ўртоғини қўлтиқлаб, қизларнинг ортидан шахдам қадамлар билан кетаркан, гап қотди: — “Девушки, девушки... постойте, давайте познакомимся”.

Юсуф бўлса, одимини тезлатмади. Фақат қизлардан қолиб кетмайлик деб, шошиб кетаётган ўртоқларининг гап-сўзлари кулоғига анча вақтгача чалиниб турди. Саид қизларга қарата бояги гапини такрорлар, Миразим бўлса дўстининг етовида индамай хансираб борарди. Ниҳоят, ўзи бир иш чиқаролмаган Саид алаמידан Миразимга ташланди:

— Қанақа одамсан ўзи, сен ҳам бирон нима десанг-чи!

— Мен нима дейман, ҳамма гапни ўзинг айтдинг-ку! — эътироз билдирди Миразим.

— Э-э, садқаи одам кет-э, ҳеч бўлмаса “Қаерга кетяпсизлар, обориб қўямиз, бизлар ёмон боллар эмас, бор-йўғи холис бир ёрдам қилмоқчимиз, агар сизга маъқул келиб қолса, танишамиз” де!..

— Айтганларингни таржима қилгунимча қизлардан асар ҳам қолмайди, кейин изларини ҳидлаб ўтирасан, хи-хи-хи...

— Ўҳ, қанийди менам ўрисчани сенчалик билсам... Девушки, девушки, постойте... я хороший... он тоже...

Улар илгарилаб, қоронғида кўздан ғойиб бўлишди. Юсуф шундоқ муюлишга етган эдики, қулоғига аллақандай олатасир чалинди. Дастлаб кўзларини каттароқ очиб қаради. Аммо бирон нима илғамади. Лекин қулоқларига муштлашаётган одамларнинг ҳар-хурслари, ихрашлари келиши билан ўша томонга чопа кетди. Етиб бориб қараса, Саид билан Миразим уч кишига қарши “жанг”га киришган экан. Саид ўз рақиби билан бар-баробар ташлашарди, Миразимнинг эса, аҳволи тангроқ кўринди. Унга қарши нақ иккитаси майдонга тушганди. Юсуф келгач, бирга бир бўлишди. Миразим ўзини анча енгил ҳис қилди ва ҳаш-паш дегунча пачоқроқ рақибини уриб йикитди. Сўнг кўйлагини бошига ўради-да, юз-кўзи аралаш бошига тепа бошлади. Юсуфга эса, анчагина бақуввати рўпара келганди. Улар бир муддат бир-бировларига мушт тегизиша олишмади. Ниҳоят Юсуф аниқ мўлжалга олиб бир туширди. Аммо уни ҳайрон қолдириб, рақиби қилт этмади. Шу чокқача ҳеч бунақа бўлмаган, ҳали биронта рақиб Юсуфнинг зарбасидан сўнг тик туриб қолмаганди.

Юсуф навбатдаги ҳамлага ташланар экан, қарши тарафдан шунақанги зарбага дуч келдики, назарида кўзларидан учқунлар сачраб кетди. У бир муддат ўзини йўқотиб қўйди. Гарангсиб, ихтиёрсиз равишда орқага тисланди.

Юсуф қаршисида жудаям жиддий рақиб турганини ҳис қилди. Ҳатто у ўзидан ҳам кучлироқ туюлди. Бироқ ғишт қолипдан кўчганди: у ўзи ҳадиксираган биринчи зарбани олган, вужуди, айниқса мушт теккан юзи ловуллаб, уни ҳақиқий муштлашувга ундарди. Устига-устак рақиб уни гўё масхаралагандек ўзига чорлаши Юсуфнинг ғурурини ўйнатиб юборди. Энди у қаршисида бунақа рақибдан ўнтаси бўлса ҳам, қайтмасди, кўзи қонга тўлиб, ақлу ҳушини йўқотиб, муштлашув комига тобора ғарқ бўлиб борарди. Энди мушт кўрқинч туғдирмас, аксинча, қандайдир ёввойи лаззат сари етакларди.

У оёғида шипиллаб ҳалақит бераётган шиппакни ечдию айланиб туриб, рақибининг бошини мўлжалга олиб тепиб эди, рақиби усталик билан чап бериб қолди.

— О, ты ещё каратист? — деди у.

— Онангни учқўрғондан кўрсатганимдан кейин биласан, кимлигимни!..

— Ма-на, ма-на, ма-на! — эрмак қилган бўлди рақиб, тили ўзбекчага келишмай.

Юсуфники тутди, турган жойидан рақибига ташланди-да, даст кўтариб ерга урди. Рақиб жикиллаб тушди. Юсуф эса ҳаялламай ўзини унинг устига ташлади, аммо рақиб эпчил чиқди, Юсуфнинг хотидан мушукдек сирғаниб кетди.

Энди улар бир-бирларининг нималарга қодир эканликларини синаб бўлишганди. Рақиб ҳам ҳазил-пазилини йиғиштириб қўйиб, чинакамига олишувга шайланганди.

Шу тоб Миразимнинг ташвишли овози гулдиради:

— Юсуф! Саид! Қочдик, ман анувни ўлдириб қўйдим шакилли!..

Бироқ унга ҳеч ким эътибор бермади. Саид ўз рақибни билан куч синашаётган боксчилар каби ҳар замонда битта-иккита мушт отганча гир айланар, у ҳам бундан қолишмасди. Миразим бўлса, деворгулнинг тагида ғужанак бўлиб, ҳеч қандай сас чиқармай ётган рақибига қараб, баттар ваҳимага тушди чоғи, чопиб кета туриб, ёнбоши билан Саиднинг рақибини чунонам қаттиқ туртдики, у учиб бориб бел баробар ўсган гулдевор ортига ўтиб кетди.

— Мен нима деяпман санларга! Анувни ўлдириб қўйдим! Қочдик...

У Саидни хиёбон дарвозаси томон итариб, йўлакай Юсуфга ёрдамга келди.

Юсуф “Аралашма!” деб бақирди.

— Тушунсанг-чи, қахрамонликнинг вақтимас. Қуён бўлиш керак! — деб бўғилди Миразим.

Шу пайт қоронғиликдан ўн-ўн беш чоғли одам отилиб чиқиб, бақир-чақир билан шу томонга чопиб кела бошлади. Афтидан, бу — ҳалиги кизларнинг иши эди. Олишувнинг ўрни эмасди, Миразим билан Саид дарвоза томон қочдилар. Юсуф бўлса, чамаларди: нарироқда ётган шиппагини олиб улгурадими-йўқми? Йўқ! Ташлаб кетиб бўлмайди. Ўзиники бўлса, бошқа гап эди...

Шиппакни олгунича одамлар етиб келиб ўраб олишдию, Юсуфни бош-кўзи демай ура кетишди. У ҳеч қачон бунақа мушт емаганди.

Жуда чатоқ бўларкан. Олдиндаги бир урса, орқандаги бир тепади. Юсуф қайси бирига ташланишини, қайси муштга жавоб қайтаришини билмасди. Хиёл ўтмай гарансиб қолди, лекин йиқилмади, йиқилиши мумкин эмасди. Бироқ аҳвол яна бироз шундоқ давом этадиган бўлса, йиқилмоқдан ўзга иложи ҳам йўқ эди. Зеро, қулоқлари тинимсиз шанғиллар ва у энди одамларнинг шарпасинигина кўрар, илғардию гапларини эшитмасди. Шу асно Юсуф ўзини кимдир ҳимоя қилаётганини сезди. Устма-уст тушаётган зарбалар кўққисдан тинди. Секин-аста ҳушига келгач эса ўртага тушган киши боягина ўзи билан олишган рақиби — алпқомат ўрис йигити эканлигини кўриб, анграйди.

— Не надо его бить, он потом пришёл, он просто помогал своим друзьям, как и вы сейчас мне помогаете. За девочками гнались вон те! — дея шерикларини Юсуфдан нари қилишга тиришарди рақиби.

Юсуф у кўрсатган томонга қараб қотиб қолди: Миразим билан Саид энди бу томонга чопиб келишарди. У тушунди? Йигитлар Юсуфни гала орасида ёлғиз ташлаб кетмаслик учун қайтишар эди. “Ахир, биз учта эмас, олтига, ҳатто тўққизга бўлганимизда ҳам уларга бас келолмаймиз-ку!” деган фикр кечди унинг хаёлидан. Бироқ шу баробар кўзларидан ҳам тирқираб ёш чиқиб кетди... ва сўнгги дақиқада бошини кўтариб бақирди:

— Қайтинглар!..

Лекин бу вақтда Миразимни ҳам, Саидни ҳам тутиб олишган эди...

Ўша кеча улар калтакни тоза еб, ётоқхонага чўлоқлана-чўлоқлана, бир-бирларини суяб кириб келишди. Айниқса, Миразимнинг холи ёмон эди: ҳалиги деворгул тагида “ўлиб қолган” рақиби жўралари келгач, “тирилиб кетиб” ўзига иккита келадиган, энг муҳими, қўлоғи ушлаб турилган Миразимни хумордан чикқунча тепкилаганди...

9

Юсуфнинг кўзлари ёшга тўлди. Ҳақиқатан ҳам соғинч унинг юрак-бағрини ўртаб юборганди. Ўша пайтдаги... ўша дўстларга — ўша Саиду ўша Миразимга бўлган соғинч...

— Хўш, энди нима қилай, — тўлғонарди Юсуф ўрнида, — чиқиб ичайми?.. Бўлмайди. Бугун ичиб ҳовурдан тушарман. Эртага, индинга-чи?.. Муаммони ҳар доим ичиб ҳал қилиш мумкинми?.. Қишлоққа бориб келсамми? Яқинларимни зиёрат қилиб қайтардим. Баҳонада анча ёзилардим ҳам... — У бир қарорга келганди. Энди йўлқира масаласини ҳал қилса, бас, қайдасан туғилган юрт, дея равона бўлади.

10

Юсуф хотини Ойгул ва ўғли Муҳаммад билан катта йўлдан катновчи автобусларнинг биридан тушди. Энди улар то уйга етгунча беш-олти чақирим йўлни пиёда босишлари керак. Бу Юсуфга ёқади. Ахир ўз қишлоғининг бир чети худди шу ердан бошланади ва у мана, қарийб бир йилдан бери кўрмаган она юрти дийдоридан баҳраманд бўлиб боряпти...

Атрофдан ҳали ҳам қишнинг турқи қочмаган эса-да, барибир ҳавода кўклам нафаси кезаётгандай. Бу фасл Юсуфни ҳамиша ҳаяжонга солади, кўнглида битмас-туганмас орзу-умидлар уйғотади. Илон пўст ташлаб, бошқа — яп-янги либосга киргани каби одамзод ҳам баҳор келиши билан бир тозариб-янгиланиб олади, деб ўйларди Юсуф. Хув ана, Улуғтоғ — хануз ўша-ўша, серсалобат, сервикор... Қиш тикиб берган оқ дўпписини ҳали ечмабди. “Узоқроқ турганимда эди, қизғалдоқ ва лола очилган маҳал бир тоққа чиқардим”, — армон қилган бўлди Юсуф.

— Болажон, хув тоғни кўрдингми, тоғни? — кучоғида атрофга қизиқсиниб қараб бораётган ўғлининг эътиборини тоққа қаратмоқчи бўлди у.

— То-о, — дадасига таклид қилди Муҳаммад.

— Ҳа, тоғ, ўғлим, тоғ. Борасанми ўша тоққа?..

11

— Тур, Юсуф тур, тоққа борасанми? Улуғтоққа?

Юсуф уйқусираган кўйи қараса, ўзидан бошқа ҳамма, ҳатто

укалари ҳам чой ичиб ўтиришибди. Бирдан эсига тоғ сафари тушдию ирғиб ўрнидан турди. Деразага қаради — қоронғулик.

— Ия, кечаси кетамизми? — Юсуф онасига қаради.

— Ҳа, бўлақол, болам, бир пиёла чой ичвол, бўлмаса йўлда очқаб қоласан, — ўғлини ҳам шошириб, ҳам огоҳлантирди Ҳалима ая.

Юсуфнинг қувончи ичига сиғмасди. Наҳотки, у шу чокқача хув анави ерда савлат тўкиб, хаёлини узоқ-узоқларга олиб қочиб юрган афсонавий тоғ — Улуғтоққа бугун борса!.. Унинг тошларига қадам босса, ҳатто шу ердан булутларга ёндош кўриниб турган осмонўпар чўққисига чиқса!..

Севинчдан боланинг нонушта қилгиси ҳам келмади. Трактор товуши эшитилиши билан учиб ташқарига чиқди. Трактор чирокларини ёққанча “би-бип”лаб жар солган кўйи Юсуфларнинг шундоқ уйи қаршисида тўхтади. Бола сакраб аравасига чиқиб олди. Бирин-кетин отаси тугун ва ўтинни, онаси Элбекни кўтариб, акаси Амир эса Обид ва Олимнинг қуршовида чиқиб келишди. Бир пасда қариндошлар ҳам пайдо бўлишди...

Юсуфнинг юраги дук-дук урарди. У ҳеч қачон бунчалик кўп одам билан бирон ёққа бормаганди. Трактор одам тўла аравасини судраб кўзгалганида, катталар эсонлик тилаб, юзларига фотиҳа тортишаркан, Юсуфнинг эти жимирлаб кетди...

Қуёш Аравон тоғлари этагидан бош кўтарганда улар аҳоли яшайдиган жойдан чиқиб, тобора юқорилаб тўппа-тўғри Улуғтоққа элтадиган йўлга тушиб олишганди. Катталар ҳазил-хузил қилиб, аския айтиб, болалар энди ёришиб, кўзга ташлана бошлаган атрофни, бориб-бориб Улуғтоққа уланиб кетгувчи адирликларни томоша қилиб боришарди. Юсуфнинг эса фикру хаёлини дам кўриниб, дам баланд тепаликлар ортига ўтиб қолаётган Улуғтоғ банд этганди.

Бир маҳал йўлнинг шундоқ икки четидан бошланиб кетган баланд ва анчагина тик адирликлар устида қўй-қўзилар кўринди. Улар шунчалик кўп ва эмин-эркин ўтлаб юришардики, бу нарса қишлоқда ҳамиша беш-ўнта қўйнинг ортидан ҳамиша таёқ кўтарган икки боланинг чопиб юришини кўришга одатланган Юсуфга жуда ғайритабиий ва ажойиб туюлди. Юсуф ҳайратланиб улгурмай, шундоқ тепасида — беш-олти метр чамаси нарида ўзига қараб турган

баҳайбат ҳайвонни кўрди, бир сесканиб тушди.

— Ота, анави бўрими?

— Йўқ, болам, ит.

— Ит ҳам шунақа котта бўладими?

— Чўпонларнинг ити-да, ўғлим. Зоти шунақа.

— Зоти нимаси?

— Ота-энаси шунақа котта бўлган-да, — Одил ака ўғлига жавоб бераркан, ўзи ҳам бу бўрикелбат ва бақувват итдан кўзини узолмай, бошини орқага бурганча ҳайратланиб борарди. Трактор зўр бериб олдинга илгариларкан, Юсуфнинг кўз ўнгида чўпон итининг суврати қолди...

Бу орада куёш ёйилган, тепаликлар устида унда-мунда қизғалдоқлар кўриниб, болалар завқини оширарди.

— Одил ака, хув ана, мен сизга айтган қизғалдоқлар! Бултур ҳам худди шундай эди, — дея Кенжавой ака қўллари билан анча илгарироқдаги тоғ ёнбағрига ишора этди. Ҳамма ўша ёққа қаради. Аёллардан кимдир “Вой худойим-эй, мунча чиройли!” деса, бошқаси “Бўлмаган гап, бу қизғалдоқзор эмас!” деди. Юсуф ҳам ниҳояси кўринмас қизилликка қараб, бирданига унинг ҳақиқатан ҳам қизғалдоқзор эканига ишонулмади. Фақат яқинлашиб боришаркан, қизғалдоққа, ўт-ўланга хос белгиларни фарқлаб, оғзи очилди...

Шу пайт трактор тўхтади, Неъмат ака кабинадан гавдасининг ярмигача чиқариб, ўтирганлардан сўради:

— Нима қиламиз, қизғалдоқми, тоғми?

— Шу ерда қоловрамиз, тоғда нима бор, курук тош-да? — Муродали ака ҳамманинг номидан гапирди.

— Йўқ, тоққа борамиз, болаларга тоғ тузук, — деб Абдурахмон ака ўртага тушди.

— Қизғалдоқ яхши, тоғда чарчаймиз. Қаранг, қандай баҳаво, чиройли жойлар экан! — деб завқланди Турсуной опа. Қолган аёллар қий-чувлашиб уни қувватлашди.

— Қани, тезроқ бир қарорга келинглар. Кўпчилик нима дейди? — Неъмат ака қариндошларни шоширди.

Бу пайтда Юсуф ўйланарди: қизғалдоқзорми, тоғми? Қай бири зўр? У илгари ҳеч қачон бундай довдирамаганди. Тоғ деса

қизғалдоқзор қоляпти, қизғалдоқзор деса униси... Қани эди ҳар иккаласига ҳам боришса! Лекин катталарнинг “Бирини танлаш керак” дейишида бир гап бор-ов. Бундан чиқди, ҳақиқатан ҳам бирини... Лекин қайси бирини! — Юсуф буни билмасди.

— Шундай қилиб, қизғалдоқзор, — деб Неъмат ака кабинага кириб кетдию тракторни ён томонга бурворди. Энди улар чўғдек ёниб турган, нуқсонсиз гур ўсган қизғалдоқзор оралаб боришарди. Юсуф олдида ўтирган отасининг елкасидан тутганча тик турган кўйи бу манзарани — тиниқдан-тиниқ қизиллик — қизғалдоқзорни кузатаркан, бу ғаройиб гулзор ичига жисми эмас, балки қалби билан кириб бораётгандек ҳис қиларди ўзини...

Трактор тўхтар-тўхтамас ҳамма ундан тезроқ тушишга шошилди. Икки-учта катта ёшли эркалар келтирилган нарсаларни аравадан олиб қўйишаркан, бошқалар ўзларини чор томонга — қизғалдоқзорга отдилар. Юсуф бунақасини ҳатто телевизорда ҳам кўрмаганди. Бир текисда ўсган қуюқ қизғалдоқзорнинг энлари маълуму бўйлари кўз илғамас олисликлар қаърига “чўкиб” кетганди. У на чопқиллаб думалашнию на бошқа болалар сингари қизғалдоқдан кучоқ-кучоқ узишини биларди. Юсуфни ҳайратдан кўзларини катта-катта очиб, қизғалдоқнинг қип-қизил косасига, шу қизилликка уйғун ич қисмидаги қоп-қора холига термуларкан, уни узишга ботинолмасди...

Тушликка қўй сўйиб, димлама тайёрланди. Ҳаммалари битта каттакон дастурхон атрофида ўтириб, иштаҳа билан овқатландилар. Бола нигоҳи билан Юсуф ҳаммани кузатар эди. Каттаю кичик, эркагу аёл... барчанинг қайфи чоғ ва бу хурсандчилик уларни ўз бағрига олиб бирлаштирган эди...

Овқатдан сўнг катталар қизғалдоқдан тўшалган кўрпачалар устига ёнбошлаб, чойхўрлик қилганча, суҳбатга толдилар, болалар эса, қизғалдоқзорнинг яна-да қуюқроқ қисмига чошиб кетишди. Отаналар аҳён-аҳёнда уларни кузатиш учун тик туриб қараганларида, қип-қизил қизғалдоқзордан болаларнинг фақат бошларигина чиқиб-сузиб ўйнашаётганини кўришарди...

Кечга томон улар ўйин-кулгу ва қий-чувлар остида қишлоққа қайтишди. Трактор аравасининг ичи қизғалдоқ билан тўлган, узоқдан қаралганда болаларнинггина эмас, балки ўтириб олган катталарнинг

ҳам бошлари гўё денгиздаги кемалардек кўринарди. Қизғалдоқ денгизидан шодон қийқириқлар, кулгулар баланд адирликлар бўйлаб олис-олисларга тараларди. Фақат Юсуфнинггина кўзлари яна қад ростлаган Улуғтоққа қадалганди. Юсуфнинг назарида узоқлашгани сайин тоғ яқинлашиб келарди. Гўё Улуғтоғ уларни таъқиб этаётгандек эди...

12

Йўл четидаги уйлар Юсуфнинг кўзига анча кўримсиз ва пачоқ кўринди. “Эҳтимол шаҳарнинг баланд-баланд уйларига кўникиб қолганим оқибатидир, — ўйлади у, — эҳтимол, болаликда улар анча муаззам туюлгандир менга. Лекин бу нурашлар-чи? Деворларнинг уқаланиб ётиши-чи? Нима, бир пақир оҳак топиш шунчалик қийинми?”

Кимдир эскилигидан ва қору ёмғир таъсиридан қийшайиб қолган деворга ёғочдан тиргович қўяётганди. Яқинроқ борганда Юсуф болалик дўсти Содикни таниди.

— Эй дўст, ҳорма, бормисан? — Юсуф дўстига элтувчи йўлкага бурилди.

— Бор бўлинг! — аввалига шу ердагилардан бири деб ўйлаган Содик ўзи томон лой кечиб келаётган ўртоғини кўриб, бир зум додираб қолди. Сўнг уни тўхтатишга тиришиб:

— Шошма. Ўша ерда тур, мен ўзим... — дея кирза этигини силкиб, ёпишиб қолган лойларни туширган бўлди-да, тагин эриб турган ерни босиб меҳмонга пешвоз юрди.

— Кесинла-кесинла. Қандай шамоллар учирди?!

Содик кучоғини очиб турган дўстига икки-уч қадам қолганда тўхтади.

— Яхшимисан, тани-жонинг соғми?

— Раҳмат... раҳмат. Нега турибсан, кемийсанми, кураш тушмаймизми ҳов бир пайтлардагидек? — Юсуф гапиришга гапирардию, Содикнинг тўхтагани сабабини ҳам билиб турарди: унинг уст-боши, ҳатто юз-кўзлари, бошидаги эски, бир кулоғи ипсиз шалпайиб турган телпагигача лойга ботганди. Сирасини айтганда,

буни шу тобда ҳар иккиси ҳам билиб турар ва ҳар иккисининг-да юзларига хижолат қизиллиги тешиб чиққанди.

— Дўстим, кечкурун ўзим олдинга ўтаман.

Юсуф лой-пойига қарамай, анчадан бери кўрмаган ўртоғини шартта кучоқлаб олгиси келса-да, бу билан Содикни баттар хижолатга ботиришини ўйлаб, қўлларини туширди.

— Ундай бўлса, — деди Юсуф кулишга уриниб, — қолган синфдошларни ҳам олиб ўт. Сизларни роса соғиндим...

— Хўп бўлади, — қўлларини кўксига қўйди Содик.

Юсуф нарироқда кутиб турган аёли ва ўғлига етар-етмас, ниманингдир “гуп” этганини эшитиб, орқасига ўтирилди. Бу — Содик эндигина тирговуч қўймоқчи бўлган девор эди. У қулаб лойга қоришиб ётарди. Содик эса бояги жойидан қимирлаб улгурмаганди. У бир деворга, бир Юсуфга қарарди-ю, бир нарса дея олмасди.

— Қолганиниям бузиб ташлаб, янгитдан кўтармасанг бўлмайди чоғи, — деди овозини баландлатиб Юсуф.

— Шунақага ўхшайди, қани, кунлар исийверсин-чи, — деди маънос тортиб Содик.

Юсуф йўлига равона бўлди. Аёли ва ўғлига етиб олувдиямки, орқадан Содикнинг овози янгради:

— Шаҳарга кетиб тўғри қилгансан, Юсуф...

— Ўзингга-чи, бу қимматга тушмадимми? — деди Юсуф йиқилган деворга ишора қилиб.

Кулишди.

13

Ўзи чопқиллаб катта бўлган қишлоқ йўлига бурилганларида Юсуфнинг юраги бир энтикди: “Ажабо, қариндош-уруғдан бошқа яна нима бор бу оддий, ўсалгина қишлоқдаки, мени бунчалар тўлқинлантирмасан!”

У ер-бу ери ўйдим-чуқур бўлиб қолганига қарамай, кенг ва тўғри асфальт кўчадан боришаркан, Юсуф энди бу йўлдан машиналар камқатнов бўлиб қолганига аҳамият берди.

— Юсуф акамла келяпти, Юсуф акамла! — арикнинг нарёғида

ўйнаётган қўшни болалардан кими Юсуфнинг олдига, яна кими Ҳалима аянинг уйига чопишди.

Юсуф сумканинг чўнтагига қўл тикиб, болаларга ширинлик улашаркан, уларнинг анча катта бўлиб қолишганини кўрди.

Шу пайт темир дарвозанинг иккала қаноти ланг очилди-да, остонада Ҳалима ая кўринди. Юсуф бувисининг кичик ва озғин жуссасини бағрига босаркан, ўзининг ҳам ўпкаси тўлди... Тўлди-ю, барибир ўзини босди.

— Бўлди, буви, биз ҳаммамиз соғу саломатмиз...

Ҳалима ая бошини ўғлининг елкасидан олиб, юзига қаради ва ўпди. Юсуф унинг ёшли кўзларида соғинчдан бошқа яна чексиз хавотирни кўрди. Илгарилари унда фақат соғинч ва меҳр бўларди...

Улар бошлашиб ичкарига киришаркан, ҳовлида ток кўтараётган Одил ака ва укалари кўринди. Юсуф уларнинг келишини кутиб турмай, ўзи у томон йўналди. Улар ҳам Юсуфни кўришди, бироқ кўлларида баҳайбат токнинг узун ва йўғон занги бўлиб, уни бир ёқдан иккинчи ёққа зўр бериб қайиришаётган и учун пешвоз чиқа олишмади.

— Биз ҳозир, бир пасда бўламиз, — Одил ака вазиятга изоҳ бермоқчи бўлди.

Юсуф уларнинг олдиларига етар-етмас танаси қайрилаётган ток қарсиллаб ёрилди.

— Уҳ-уҳ-уҳ, — Одил ака токнинг ёрилган жойига ташвиш билан боқди, лекин ўғилларига далда берди, — эҳтиёт қилиб қайираверинглар!

— Энди одам бўлмаса керак, ота? — сўради етиб келган Юсуф ток танасида узунасига кетган ёриққа ишора қилиб.

Ток танасини қайириб олишгач, улар кучоқлашиб кўришдилар. Ҳол-аҳвол сўрашиб анча турдилар. Сўнг ҳаммалари токнинг ёрилган жойини обдан кўздан кечирдилар.

— Одам бўлади, одам бўлиши керак! — деди ниҳоят Одил ака қаддини ростлаб.

— Нега жойини ўзгартиряпсиз? — сўради тагин Юсуф.

— Чунки сояда қолиб кетди. Қўшни иморатни қаранг, — Одил ака имо билан собиқ раис бованинг қўшқаватли, баланд уйини кўрсатди,

— занғарнинг дастидан кўп мевалар ҳеч офтоб кўрмапти. Токни бошқа томонга тарашдан мақсад ҳам шу — офтобга олиб чиқиш, — негадир Одил ака ўғлига хиёл қизариб, кимтиниб, бунинг устига “сиз”лаб гапирарди. Юсуф бундан мутаассир бўлди. У отасида илк бор одамзотга хос ожизликни, синиқликни кўраётганди. Кўнгли алланечук бўлиб, томоғига нимадир тикилди...

Ҳаммалари дастурхон атрофига ўтиришганда дуо ўқилди. Сўнг Ҳалима ая туриб, нон-чай келтирди. Элбекка бир ҳовуч ёнғоқ бериб, ўғлим шуларни чақиб кел, дея ўзи чўкка тушиб нон ушата бошлади. Юсуф сумкасида қанд ва пишлоқ олиб дастурхонга қўйди. Одил ака ҳар доимги жойида бўлса ҳам аввалгидек ёнбошлаб эмас, балки тиззаларини омонатгина букиб, оёқларини иложи борича ўзига яқин тортиб ўтирарди. Гўё у ўз фарзандининг эмас, балки жуда азиз бир меҳмоннинг қаршисида ўтиргандек ва уни кўнгилдагидек кутиб ололмаётганидан хижолат чекаётгандек эди.

— Шаҳарни сизлар биласизлару, аммо кишлоқда анча қийин бўп қолди, — Ҳалима ая гўё эрининг ўнғайсизлигига изоҳ бериб, уни хижолатпазликдан чиқармоқчи бўлгандек гапирди.

— Хижолат бўлманлар. Бегона бўлмасак... — Юсуф тобора авж олиб, ҳатто ўзига ҳам юқаётган ўнғайсизликнинг барига чек қўймоқчи бўлиб асабийроқ гапирди...

У отаси билан анчагача дардлашиб ўтирди. Бу орада овқат ҳам тайёр бўлган экан. Ҳалима ая дастурхон ўртасини бурда нонлардан тозалаб, гўшт ўрнига картошка босилган қайноқ паловни келтириб қўйди.

Юсуф йўлдан бирор кило гўшт олволмаганига афсус қилди, лекин у ҳолда қайтиб кетиш учун йўлкирага қийналиб қолишини эслаб, ичидан эзилди...

14

Овқатдан сўнг Юсуф болалари билан ўзларига ажратилган, исириқ хиди гупиллаб турган хонага кирди-ю, юраги бир орзиқиб тушди. Хаёл уни болалиги сари етаклади. Ҳар сафар ташқарида қор ўйнаб, усти-боши шалаббо бўлиб қайтганида худди шу хонага кирар

ва анави пастдаккина печканинг ёнбошига суянганча анча вақт исиниб ўтирарди. Ҳозир ҳам ўша жойга ўтириб олгиси келди. Ойгул билан ўғли кийимларини алмаштириб, “Биз бувимизнинг олдида бўламиз”, деб чиқиб кетишди. Юсуф печкага елкасини бериб ўтирди...

15

...Шу вақт елкасига келиб теккан қор парчасидан сесканиб тушди. Қараса — Содиқ экан... Улар қорбўрон ўйнашга киришдилар. Дам Юсуф Содиқни тагига босиб, қорга кўмиб ташлар, дам эса Содиқ Юсуфни. Ўйин қизигандан қизирди. Салдан сўнг улар икки киши эмас, йигирматача бўлиб, икки гуруҳга айрилганча ўйинни давом эттиришди. Аввалига узоқдан туриб бир-бирларига юмалоқланган қор отишган бўлса, бора-бора ўйин авж олиб, бир-бирлари билан кураш тушмоққа, кийимларининг ичларигача қорга тўлдирмоққа бошлашди. Юсуф ўйиннинг завқига шу даражада берилгандики, бошқа ҳамма нарсани — молларга ўт қирқишу сомон ивитиш каби кундалик вазифаларини-да унутганди. Унинг қор ишқаланган кулоқлари лов-лов ёнар, ҳатто ичкараси енгил шанғиллаб ҳам қўярди, бу эса болани атрофга чалғишдан кўриб, ўйинга, унинг жон-жонига кириб-сингиб кетишига кўмаклашарди...

Ўша куни Юсуф алламаҳалгача ўйнади, ўйнаб терга ботди. Бу ҳам етмагандек, рақиб тарафдаги болалардан — Парпи билан муштлашиб, кўзининг тагини шишириб ҳам олди...

Ҳалима ая қозон бошида уймалашаётган экан, ўўлининг шошиб ўтганидан кўнгли бир нимани сезиб, Юсуфнинг изидан ичкари кирди.

— Қани-чи? — Ҳалима ая боланинг юзига синчиклаб қаради.

— Вой шўрим, кўкариб шишиб кетибди-ку. Ким сени бунақа қилиб урди, айт?

— Парпи... Йиқилиб тушиб эдим, тепди.

— Кучинг етмадими уришма, сўнг бизга кўзёш ҳам қилма. Ўртага тушмаймиз. Шунинг кулоғинг билан ҳам, чап кулоғинг билан ҳам эшитиб ол!

— Ўзиз сўради, айтдим. Ҳали шошмай турсин...

— Бўлди. Тўй ўтгандан сўнг хинани орқангга қўй. Уйга кир, кийимларингни еч, ҳозир шўрпахта тайёрлаб бераман.

Юсуф отаси қурган ғиштин печкага елкасини бериб исинар экан, бугунги воқеаларни бирма-бир хаёлидан ўтказа бошлади... Кўп ўтмай онаси тунука идишда шўр пахтани келтирди, унинг хаёли бўлинди. Ҳалима ая ўғлининг моматалоқ бўлган кўз остини яхшилаб артиб шўрпахтани босди.

— Ушла, совугач, бошқасини олиб қўйиб тур, мен овқатга қарай, ҳозир отанглар ҳам кепқолишади.

Юсуф шўрпахта босишни тугатгач, кифтларини яна печканинг иссиқ тафтига тутганича пардаси сурилган деразага кўзларини қадади.

16

Бир маҳал Ҳалима ая кирди.

— Ўғлим, нега бунақа ўтириб қолдинг, тинчликми? Тану жонинг соғми, ишқилиб?

— Ҳа, бувижон, келинг... Ўзим шундоқ. Ҳар гал келганимда шу ерда бир пас ўтиргим келаверади... Эсингиздами, қишда манави печканинг устида сув иситиб қўяр эдингиз. Кейин илиган сувни шундоқ чўмичлаб олиб, бизларни бирма-бир чўмилтирардингиз. Яна кимда-ким оғриб қолса, мана шу жой, — Юсуф кафти билан тагидаги тўшакка уриб қўйди, — уники бўларди.

— Ҳа, эсимда... — Ҳалима ая кўзларини бир нуқтага қадаб бироз жим тургач, деди: — Ўғлим, бир қариндошларни кўриб келсанг бўларди. Энанг ҳам ўзини анча олдириб қўйган. Тўшакка тушиб қолган, ҳозир Кенжавой ово²нгникида. Бир ой уникида турса, бир ой бизникида, бечора. Акангларникига ҳам ўт. Аммо у билан гап таллашиб ўтирма — бефойда. Ҳозир қариндошини ҳам танимай қолган. Келиб отангни ҳам намоз ўқимаяпсиз, деб тергаб кетади. Отанг “Одам тўғри юрса, ҳаром емаса, ҳалол билан оиласини боқса, бас-да”, десаям бўлмайди. “Сизлар ҳидоятсиз ўтиб кетсангизлар ҳам

² Ово — амаки (шева).

майлими? Охиратни ўйламайсизларми?” — дегани-деган...

Юсуф бувиси туғиб берган тугунларни кўлига олиб, аввал Кенжавой овосининг уйи томон йўналди.

17

Улар ҳам Юсуфни худди меҳмондек кутиб олишди. Тўрдаги хонага таклиф этишган эди, Юсуф энаси ётган жойга бошлашни сўради.

— Ассалому алайкум! — Юсуф овозини кўтариб салом берди. Эна атрофга аланглай-аланглай ниҳоят Юсуф ва унинг орқасидан келаётганларни топди. Юсуф гиламга тиз букиб, энасининг кўлини олди, қолганлар тўшакка чўкдилар.

— Мени танияпсизми, эна?..

Эна унинг юзига узок тикилиб туриб, “Юсуффиммисан?” деди. Сўнг неварасини ўзига тортиб, дам у юзидан, дам бу юзидан ўпа кетди.

— Соғ-саломатмисан, болам, — у баланд овозда гапирарди, — нимага бундай... келмай кетдинг?! — кампирнинг товуши титраб, шундоқ ҳам намланиб турган кўзларидан дув-дув ёш окди.

— Мана, келдим-ку...

— Бунақа йўқолиб кетма, жон болам...

— Апа³, бир дуо қилинг, — Кенжавой ака хотинию болалари даврасида дуога кўл очиб турарди.

— Илоҳа омин, хонадонларимизга тинчлик-хотиржамлик, юртимизга тўкин-сочинлик берсин, болаларингнинг роҳатини кўрийла. Юсуф ўғлим, сенинг ҳам бошинг тошдан бўлсин, худойим икки дунёнгни обод айласин! Ҳаммаларингга Ўзи сабр ато этсин. Мендай қариб-чуриб, мияси ачиб қолган кампирнинг инжикликларига чидаб юрганларингга раҳмат! — кампир юзини енгилгина силади, бошқалар унга эргашдилар.

Дуодан сўнг Юлдуз опа кетмайсиз, деб каттиқ туриб олди. Шу ўртада Юсуф:

— Опа, овора бўлманг. Менинг қорним тўқ. Манавини эса бувим

³ Апа — она (шева).

берворди. Ош экан, — деди.

— Вой укажоним, озиб-ёзиб йилда бир келасизу чойсиз жўнатамизми? — опа барибир дастурхон ёзаверди.

— Сен дарров кетаманга тушмай, ўтир. Шаҳар қалай, нима ишлар қиляпсан? Шулардан гапир, — деб Кенжавой ака чойни қайтара бошлади. Юсуф чўнтагига кўл солиб, беш-олтита конфет олиб, кичкинтойларга узатган эди, эна “Қанд бўлса, менга ҳам бер, ўғлим”, деди ялингансимон.

— Ҳа, Юсуф, шунақа, Суннатга эмас, энангга бер ширинликни, энанг боладай гап, — деб изоҳ берди Кенжавой ака.

— Мана, олинг, — Юсуф энасининг ҳовучига бир нечта конфет кўяркан, унинг эти устихонига ёпишиб кетганини ва қалтираб турганини кўриб, кўнгли бузилди. Бир зум хаёлга берилди. Яқиндагина бу кўллар бақувват эди, эпчил эди, дам Юсуфни, дам бошқа невараларини кўтариб юрарди. Ҳатто анча катта бўлиб, бемалол югуриб кетганларида ҳам хархаша қилиб, “опичлатинг” дейишса, эна ҳеч эътироз билдирмай уларни кўтариб оларди. Буни кўрганлар ва айниқса, Одил ака билан Ҳалима ая “Апа, нима қиляпсиз? Ўзингизни қийнаманг? Ахир булар бўпқолишди-ку”, дейишса ҳам, “Майли кўябер, уч-тўрт йилдан кейин котта бўб кетишса, шу бахтдан ҳам айрилиб қоламан”, дерди эна. Ҳа, энаси бениҳоя меҳрибон, очиккўнгил аёл эди. Ўзига ёмонлик қилганлардан ҳам аразлашни, уларга қасддан иш қилишни билмасди. Ҳатто болаларнинг илтимосларини ҳам қайтаролмасди. Тўрт-беш ёши нимаси, агар Юсуф ҳозир “Эна, мени опичлатинг” десаю, бунга энанинг қурби етса, ҳеч иккиланмай, “Кел, болам”, дерди. Лекин энди кампир ҳатто ўзини ҳам идора қилолмайдиган алфозда ётибди. Фақат Юсуф узоқда, уларга қараша олмайди. Аслида энага энг кўп қараши лозим бўлган одам шу — Юсуф. Ёшлигида энанинг қўлларидан тушмай, унинг ёнида қанча эртақлар эшитиб катта бўлган ҳам у. Энди вақти келиб, қарашиш, ёрдамлашиш гали етганда қаерларда юрибди у?!

— Ўғлим, ҳар келганингда шунақа қанд опкелгин. Булар менга беришмайди, — деди дабдурустдан эна қандларни тўшаги тагига яшириб.

Юсуф хангу манг бўлиб қолди.

— Апа, нималар деяпсиз? — Кенжавой аканинг юзлари худди гуруллаб ёнаётган олов ёнида ўтиргандек қип-қизариб кетди. — Гапларингиздан ер ёрилмади, ерга кирмадик. Ахир еганингиз олдингизда, емаганингиз кетингизда-ку. Суннатга топиб беролмасак ҳам сизга опкеляпмиз-ку ўша зорманда қанд-қурсни. Товба, товба... Юсуф, ука, сен тушун, энанг шунақа, боладай бўп қолган. Ёмон хаёлларга бориб ўтирма. Ўзимиз эски-тускиларни ямаб, амал-тақал қилиб ўтирган бўлсак ҳам, қозонимиз кунда бир маҳал қайнаб турибди. Ҳали сувга ташлаганимиз йўқ, Худога шукр. Энангга-ку уч маҳал иссиқ овқат бор: қўни-қўшнилар обчиқади, бувинг берворади, ўзимиз қилгандан иситиб берамиз... Лекин қаричилик экан, энанг етти-саккиз ойдан бери ёш боланинг гапларини айтадиган, ёш боланинг қилиқларини қиладиган бўпқолган. Бизникида турганда отанг билан бувинг кўргани келишса, уларга “Оч қолдим, обкетинглар”, дегани-деган. Уларникида бўлса, ўша гапни менга қайтариб, обкет, дейди. Сен-ку, майли, ўзимизникисан. Қўни-қўшни, маҳалла-кўй, энангни илгаридан таниган-билганлардан уяляпмиз. Қишлоқдан кўргани келганларга ҳам “Оч қоляпман”, деб бизни шарманда қиляпти-да... — Кенжавой аканинг юзлари энди бўзариб, қорамтир тусга кириб қолган эди.

Шу пайт Юлдуз опа ҳовури чиқиб турган бир товоқ нонпалов кўтариб кириб, дастурхонга қўйди.

— Қизим, қошиқларни обкелақол, — деб қизини шоширди. Сўнг эрининг асабийлашиб, ранги ўчганини кўриб сўради:

— Ҳа, дадаси, тинчликми?

Кенжавой ака яшириб ўтирмади:

— Апам яна ўша гапни гапиряпти-да.

Юлдуз опа ерга қаради. Қизи қошиқларни кўтариб кирганда эса, рўмолининг учи билан кўзини артганча қайтиб ошхонага чиқиб кетди...

Ўртага оғир сукунат чўкди. Фақат уни қанд сўриш билан андармон бўлган энанинг тишсиз оғзидан чиқаётган тамшаниш товушигина бузиб турарди...

Юсуф Кенжавой овосиникидан чиқиб, акасиникига юрмади, балки орқага қайтди. Чунки кўргани ва эшитганларидан мутаассир бўлиб эзилганди. “Наҳотки, — ўйланарди у, — битта яримжон кампирнинг еб-ичишини таъминлаш шунча қийин бўлса? Ахир, у Кенжавой овосининг ўз онаси-ку. Киши ўз онасидан ҳам бирор нарсани қизғанадими? Ёки улар шунчалар ночорми? Тўғри, қийинчилик, тақчиллик бор. Лекин оч қолиб ўлган одамни ҳали эшитганимизча йўқ. Ҳолбуки, аҳвол у даражада ёмон ҳам эмас-ку! Ёки бўлмаса, Кенжавой овосининг айтганлари рости энам ёш болага айланиб қолиб, шунақа гапларни айтяптими? Ахир, гап-сўзлари жойида каби кўринмадими? Наҳотки, у ўз болаларини бегоналар олдида изза қилишга ботинса?..” Юсуф шу хаёллар билан отасининг уйига кириб келганида бутун оила тўпланиб, уни кутишаётган эди. Ҳатто алоҳида жойга “учирма” бўлиб чиқиб кетган Амир ва Обидлар ҳам бола-чақаси билан келиб ўтиришганди.

Юсуф ҳали кўришмаган қариндошлари билан бир-бир сўрашиб чиқди. Ниҳоят, ҳаммалари ўтиришгач, Ҳалима ая дуо қилди. Сўнг Юсуфга юзланиб деди:

— Ўғлим, Элбекни кўрмадингми йўлда? Аканглар кеп қолишганига изингдан юборувдик, айтиб келгин, деб.

— Йўқ, кўрмадим.

— Ўзи келиб қолар, хавотир олманг, — деб Юсуфга мурожаат қилди Амир, — ука, қалайсилар, соғ-саломат юрибсиларми?

— Шукр, ака, тинчмиз, ўзларинг болаларни катта қияпсизларми? Қийин эмасми?

— Қийинчилик — бу худонинг бандасига юборган бир синови, ука. Дунё эса — синов майдони. Шундай экан, ношукрлик ёмон. Намоз ўқиб, худога ёлбориш керак. Ҳадеб у йўқ, бу йўқ, эртага очарчилик бўлармиш, деб ваҳима қилиш ўрнига, бориға шукр қилиб яшашни ўрганиш лозим. Нафсни қўйворса, у нималарни кўмсамайди, дейсан? Пайғамбаримиз бутун ислом дунёсининг раҳбарига айланган вақтда ҳам жуда фақир ҳаёт кечирганлар. Уйларида кунда бир марта қозон қайнаган ё қайнамаган. Емишлари хурмою сув бўлган. Биз-чи?

Биз энг қийин даврларда ҳам ўша хурмоча емишга қаноат қиламизми?.. Назаримда одамларнинг кўзи оч. У йўқ, бу йўқ, бундан буён у нарса бўлмасмиш, деган гаплар оғизларидан тушмайди. Ўзлари талвасада. Астағфируллоҳ, деб ёқа ушлайсан, киши...

— Ўғлим, сен айтаётган ҳокисор киши — пайгамбар, — деб гапга кўшилди Одил ака, — худонинг элчиси. Энди менга ўхшаган ҳамма қатори одамнинг тақвою мискинликда унга тенг келиши ниҳоятда мушкул. Сен айтгандай фақат намоз ўқиб, бориға шукр қилиб яшаш билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Адашмасам, ундай одамлар зоҳид, тарки дунё қилганлар бўлади. Бунинг ҳам яхши, маъқул томонлари бордир, албатта. Лекин бу йўлни бутун халқ қабул қилсин, дейиш — нотўғри. Ўша мусулмончилик роса гуллаб-яшнаган даврда ҳам девонаю қаландарлар мингтадан битта чиққан ё чиқмаган. Биз озми-кўпми ўрисни тарбиясини олдик. Бу ёқда тилвизор, газета-журнал деган нарсалар дунёнинг нақ нариги чеккасидаги янгиликларни кўрсатаётган, ёзаётган бўлса... Олам ўзгариб кетган, ахир...

— Ота, сиз ҳам тушунинг. Саҳиҳ ҳадисларда айтилишича, ҳатто ислоннинг ўзида етмиш учта йўл пайдо бўлади. Шундан етмиш иккиси — ботил, улардан юрганлар тўғри жаҳаннамга тушади. Фақат биттасигина тўғри йўл бўлиб, жаннатга олиб боради...

— Амир, мен ҳам биламан, ҳар қайси дин “Тўғри бўл!” дейди. Сен айтаётган намозу ҳаж... буларнинг бари ана шу биргина гапга олиб боради. Одамнинг мана бу ери, — Одил ака чап кўксига нуқиб кўйди, — тоза бўлсин. Агар бўлмаса, унинг юз йил қилган тоат-ибодати бир пул!..

— Лекин ота динда тўғри бўлсанг бас, намоз ўқимасанг, рўза тутмасанг, закот бермасанг, ҳажга бормасанг ҳам бўлаверади, демаган. Демак, буларни ҳам бажариш зарур. Буларнинг ҳам тагида кишини ҳалолликка, ночор одамлар ҳолини билиб, уларга ёрдам бериб, одам бўлишликка ундаш бор. Сиз ўзингиз намоз ўқимаганингиз учун худонинг фарз қилиб кўйганларини фақат тўғриликкагина буриб қутулмоқчи бўляпсиз. Ахир, намоз диннинг устуниси, — деб қизишди Амир.

— Агар сен намозсиз таскин топмаётган бўлсанг, ўқийвер

хоҳлаганингча, фақат бировларни тинч қўй. Ўз аъмолингни бил. Менинг тўғрилигим ўзимга етади. Шунга яраша кўнглимда ҳаловат бор.

— Ота, бундай деманг, мушрикча фикрляпсиз, тавба денг!.. — Амир азбаройи кизариб-бўзариб кетди.

— Сенинг бундай дейишга нима ҳақкинг бор?

— Ҳой, отаси, — орага тушди Ҳалима ая, — ҳеч бўлмаса сиз бир гапдан қолинг. Буни энди кўряпсизми? Уйимизга бир йилдан бери кўрмаган ўғлимиз келади-ю, ундан ҳол-аҳвол сўраб, яхши гаплардан гаплашиб ўтириш ўрнига... қаёқдаги ғавғоларни кўзгаб ўтирсангизлар. Қанча вақтдан бери икковларинг тортишасизлар. Ҳеч бир тўхтамага келдиларингми? Бугунча қўйиб туринглар, ўша бошоғриқларингни. Ҳеч бўлмаса, келинлардан уялинглар!..

— Бу бошоғриқмас, буви, — деди Амир тобора ҳаяжонланиб, ҳатто нафаси бўғзига тикилиб, тутилиб-тутилиб қола бошлади. — Агар билсангиз, бу — ҳаёт-мамот масаласи. Чунки мен Қуръонда айтилганларни айтяпман, отамга ўхшаб ўзим ўйлаб топганларимни эмас. Намоз ўқишга эриниб, ҳар хил сафсатааларни гапиряпти отам. Аслида, буларнинг ўрнига у ҳам, сиз ҳам намоз ўқисаларинг бўларди. Қариб қолган бўлсаларинг. У ёқдаги ҳисоб-китобдан қандай кўркмайсизлар? Келинларингиз мендан уялсин! Намоз ўқимагани учун, очиқ-сочиқ юргани учун, манави шаҳарлик келинингиз ҳам, — у Ойгулга ўқрайиб қўйди, — сочини кестиргани учун.

— Сен мусулмон бўлсанг бас, бизга тинчлик керак. Икки куннинг бирида келиб, дам отанг билан, дам Олиму Элбек билан уриш-жанжал қиласан. Бу ёқда мен сиқилиб адоий-тамом бўлдим, — Ҳалима ая йиғлаб юборди. — Ахир ўзинг ҳам қирққа борганда намоз ўқишни бошладинг-ку. Булар ҳам секин-аста тушуниб қолар.

— Менинг ўттиз беш ёшимгача ўриснинг замони эди. Қуръоннинг нималигини билмасдик. Ҳозир ҳар хонадонда бор Қуръон, лекин олиб ўқийдиган одам — анқонинг уруғи!.. — ҳалиям ҳовуридан тушмай давом этарди Амир.

— Сенга нима, ўғлим, — яна қўшилиб кетганини билмай қолди Одил ака. — Ҳар қўйни ўз оёғидан осадилар. У дунёда сен ўз савобу гуноҳинг учун ажр олганингдек мен ҳам қилиб юрган амалларимга

қараб такдирлайди...

— Нега энди менга барибир бўлар экан? Сизлар менга бегона эмассизлар, сизларга дўзахни раво кўрмайман!

— Сенинг бу уруш-жанжалларинг қайси дўзахдан кам? — Ҳалима ая бошини кўтариб, тўнғич ўғлига қаради. — Бор, уйингга! Ибодатингни қилавер. Болаларингни ҳам олиб кет. Ўзинг қара, ўзинг боқ. Оч қолишганда жўнатма. “Дада, нон!” деб чирқиллаганда кўрамиз ҳолингни. Агар ўшанда ҳам сенга ақл кириб, қаровсиз қолиб йиғлаётган болаларингга қарамасанг, мен сендан ҳам, сенинг мусулмончилигингдан ҳам кечаман!

— Бўлди, Ҳалима, ўзингни бос, — деди Одил ака аёлини тинчлантиришга уриниб. Ўртага бир зум оғир жимлик чўкди. Ҳамма бошини ҳам қилиб ўтирарди. Ҳатто болалар ҳам индамай қолишганди. Юсуфнинг назарида сукунат яна бироз чўзилса, ўтирганларнинг барчаси унга ғарқ бўладигандек эди.

— Ҳа, майли, кетдик, — деди Амир ёнида ўтирган хотини ва болаларига қараб. — Биз ким бўпмиз, даъват қилганларида ҳатто пайғамбаримизни ҳам ўз қариндошлари қувиб солишган.

— Пайғамбар сўзини айтаётганингиз яхши, ака. Лекин отам билан бувимни нега пайғамбарга қарши чиққанларга ўхшатасиз? — жимгина ўтирган Юсуф ниҳоят сўзлашга ботинди. — Аксинча, улар бутун борлиқлари билан, балки бир умрлик амаллари билан ўша йўлдалар-ку. Фақат сиз шу тобда уларнинг кўнгил холлари билан ҳисоблашмай-нетмай ўз назарингиздаги исломни тикиштирмоқчисиз...

— Юсуф, сен шу гапингга тур-да, эртага бизникига бор, ўша ерда гаплашамиз, — Амир бошқа ҳеч нарса демай, болаларини олдига солиб чиқиб кетар экан, укасининг елкасига қоқиб кўйди.

Эшик ёпилгач, Ҳалима ая елкалари силкиниб-силкиниб йиғламоққа тушди...

19

Юсуф алламаҳалгача ухлаёлмади. Чунки шу бир кунда кўргану эшитганлари уни тинч қўймаётганди: “Ажабо, замон, одамлар

қанчалик ўзгариб борапти. Ҳамма гўё кўзи ожиз кимса: тутганини қўймайди... Ўзим-чи? Ҳолим уларникидан ҳам баттар-ку, ҳамон аросатдаман-ку мен! Бозорга кириб адашиб қолган болага ўхшайман, на зарур нарсани харид қилишимни биламан, на уйимнинг қаерда эканлигини. Акамнинг ҳам, отамнинг ҳам ҳоли бунчалик эмас. Акам ўз йўлини тўғри деб қанчалик ишонса, отам ҳам ўз эътиқолида шунчалик собит. Улар ўртасида кўз ўнгимда бўлиб ўтган тортишув-жанг менинг ичимда неча йиллардан бери бораётир-ку. Не кўргуликки, карама-қарши тарафларнинг ҳар иккиси ҳам менинг ўзим: “Отам” ҳам мен, “акам” ҳам мен. Айнан шунинг учун ҳам вақтида юрак ютиб мунозарага аралашолмадим. Унинг бунақанги хафагарчиликка айланиб кетишига тўсқинлик қилолмадим...”

— Дадаси...

— Ҳм.

— Нега акам менинг сочимга осилади, иши бўлмасин мен билан. Хўжайинлик қилади, — Ойгулнинг ҳам кўзларига уйқу келмаган экан.

— Эътибор берма, хафаям бўлма.

— Нега энди бўлмасаканман? Бўламан-да.

— Куръоннинг муқаддас китоблигини, Оллоҳ томонидан Муҳаммадга тушганлигини тан оласанми?

— Оламан, — эрининг нима демоқчи бўлганини тушунмайроқ жавоб қилди Ойгул.

— Ундай бўлса, шу китобда билмаганга билдириб, оятларимизни даъват қилинг, деб ёзиб қўйилган. Акам осмондан олиб эмас, балки ўша китобни сенга ўхшаб тан олганлиги учун ҳам ундаги гапларни яна бир бор етказиб қўйяпти, холос.

— Шаҳарда ҳамма шунақа юради-ку, ҳатто бу ерда ҳам сочни кестирганларга кўзим тушди.

— Ҳамма ўз ўзига, сен ўзингга жавоб берасан.

— Кесиби бекор қилдинг, демоқчимисиз, ўзингиз рухсат берувдингиз-ку?

— Унақа демоқчимасман... билмайман... ухла!

Юсуф тўнини елкасига ташлаганча оҳиста юриб ташқари чиқди.

Ҳаво кечагидан ҳам баҳорийроқ эди. Тун бўлишига қарамай осмоннинг қорага мойил кўкимтир рангини илғаш мумкин (эхтимол, “осмоннинг ранги кўк” деган фикрнинг мияга ўрнашиб қолган соясидир бу!), юлдузлар ҳам шаҳардагидек узокда эмас, балки томбошига чиқиб сакрасанг, бир нечасини узиб олгудексан. Енгил эпкин ҳовлининг этак тарафидан қий ҳидини олиб келиб димоққа урди... Юсуф беихтиёр ўша ёққа юрди. Кавш қайтариб ётган сигир танишдек туюлди, яқинроқ бориб энгашди-да, ҳайвоннинг қаншарини силади. Хуш ёқди шекилли, сигир кавш қайтаришдан тўхтади. Ҳа, бу ўша сигир эди. Юсуф бундан роса 18 йил аввал ўрта мактабни битириб, шаҳарга ўқишга кетаётган куни туғилган эди. Биринчи йил ўқишга киролмай, бош эгиб кишлокқа қайтиб келганида, худди шу сигир, йўғ-е, бузоқ эди унда, — жонига ора кирганди. Уни томоша қилишнинг ўзи Юсуфга олам-олам завқ бағишларди. Ирғишлаб юрарди, худди ёш болага ўхшаб ўйнагиси келарди. Ўшанда Юсуф ҳайвон ҳам шунчалик ёқимтой бўлишини пайқаганди. Сарик бузоқнинг қаншарида шапалокнинг учича келадиган оқ қашқаси бор эди. Мана, ўша белги — энди у шапалокдек... Юсуф оғир хўрсиниб, кўра томонга ўтди. Бироқ у бўм-бўш, эшиги ҳам очик турарди. Чиқиб кетибди, деб ўйлаб, атрофга аланглади. Ҳеч қандай қора ҳам, сас ҳам йўқ. Уйга шошилди: “Отамни уйғотай, тонггача қўйлар узоқиб кетиб қолишлари, ўзлари кетмаган тақдирда ҳам дайди итлар хуркитиб юбориши мумкин. Шу кунларда бир кўра кўйни йўқотиб кўйиш — ҳазилми!”

— Ота, ота!.. — Юсуф эшик олдига келиб чақирди.

— Ҳа, — Одил аканинг бўғиқ овози келди ичкаридан.

— Қўйлар йўқ, чиқиб кетибдими?..

— Қанақа қўйлар?

... Юсуф бирдан тушунди ва бошқа индамади. Ота ҳам ўғлини тушунди шекилли, ортикча изоҳ бериб ўтирмади. Ҳар иккиси яна ўз хаёлларига берилгандек бесадо қолишди...

Гулшода эчкини соғиб, сутини докадан сузиб ўтказди-да, тунука идишда газўчокнинг устига қўйди: уч боланинг ҳар кунги нонуштаси. “Бисмиллоҳ” деб газни буради, жонсизгина товуш чикди. Гугурт чақди, бир энликкина ёнди. Қачон газ бўлувдики, энди бўлса? Ўтинга қаради: соб бўпти. Аччиғидан шахдам юриб, эри ўтирган хона эшигини очди. Амир ҳали ҳам жойнамоздан турмаган, бошини қуйи солганча пичирлаб дуо ўқиб ўтирарди: кўзларида ғилт-ғилт ёш... Ҳар сафар Гулшода эрининг бошига ғазаб ва алам билан бостириб борадию, уни мана шу аҳволда кўриб, бирон нима деёлмай изига ночор қайтади. Ниҳоят, Амир намоздан турганида эса бояги ҳовуридан тушиб бўлган бўлади. Бу гал у бурилиб кетмади, бутун аччиғини ичига ютиб, намознинг битишини кутишга аҳд қилди. Эшик кесақисига суянган қўйи сирғалиб ерга ўтирди. Ўттиз саккиздан эндигина хатлаган бу аёлнинг юзларида турмушнинг аччиқ-чучуклари шундайлигича ўз расмини солиб қўяқолганди. Нафсиламрини айтганда, Амир ҳам ундан кўп-да фарқ қилмасди. У эрининг озиб-тўзган, сочига оқ оралаган серизтироб юзига қараб ўз қиёфасини кўрганидек, дард ва ташвишдан тобора кичрайиб, буришиб бораётган хотинига қараб, Амир ҳам ўз ҳолини англарди. Эҳтимол, барча қийинчиликларга қарамай, ўртадаги ана шу яқинлик уларни тутиб тургандир. Лекин Гулшоданинг айна дамдаги шашти ўзгача эди, энди у ўша туйғу билан ҳисоблашмасликка аҳд қилганга ўхшарди. Кўзларидаги тубсиз изтироб ўрнида энди ғазаб йилтираб, уни ўн беш йиллик ёстикдошига сочмоққа тайёр турарди.

Амир эса хотинидан уч қадамча нарида ҳамон ўша алфозда ўтирар ва майин оҳангда қироат қилар, фақат бир баҳя олдин кўзларига тўлиб турган ёш энди юзларидан шашқатор оқиб тушар эди. Эрининг бу ҳоли Гулшодага таъсир қилмай қолмади. У худди шу таъсирга берилиб, ғазабини ютиб юборишдан сақланиш учун ҳам кўзларини юмиб олди. Шунда бир-бирига урилган киприклар орасидан икки томчи ёш гуноҳкорнинг жодуда кесилган бошидек думалаб кетди. Ҳайҳот, у яна мағлуб!.. Яна кўзларидан меҳр ва шафқат ёшлари бодраб чиқа кетди. Эру хотин чўкка тушган қўйи қарийб ёнма-ён ўтиришар, бири “Оллоҳ” дея ўзини унутган эса, бири

истиғроқ кучоғидаги инсон қаршисида беҳол турарди. Иккисининг кўзларига тўлган ёш гўё уларни бу дунёдан, унинг ташвишларию мусибатидан, ҳатто бебақою камёб шодлигидан ҳимоя этаётгандек эди. Айни дамда, уларни бир-бирига дахлдор, яқин айларди ҳам...

22

Юсуф кўзини очганида хона нурга тўлган: қушларнинг чуғур-чуғури шундоқ қулоқлари остида янграрди. Дераза ортида эса одамлар бир-бирини чақирар, гаплашар, қулар овозларида баҳорий кўтаринкилик акс этарди... Ҳа, буларнинг ҳаммаси кўкламнинг киш устидан узил-кесил ғалаба қилганидан далолат берарди.

Юсуф “Ўзингга шукр”, дея ўрnidан чакқон турди-да, кийиниб ташқарига чикди. Ҳовлида қариндошу кўни-кўшнилари юришар, нарироқда дошқозон тўла сумалак қайнар, аёллардан кимдир уни кавлаб хиргойи қилар, атрофида икки-уч кампир чой ичиб ўтиришар, болаларнинг қўлларида ёғоч қошиқ галма-шал қозон гирдига ёпишардилар...

Юсуф апил-тапил юз-кўлини ювди-да, бориб ҳамма билан сўрашди.

— Ҳа, шаҳарлик, уйку пишдимми? Сумалакни соғинибсан-да? — бу Турсуной опа эди.

— Дада, дада! — Муҳаммад пилдираб келиб, Юсуфга ўзини ташлади.

Ҳа, ўғлим, қалайсан? Қишлоқ ёқдимми сенга? Ўх-хў, сени ким бунақа чиройли кип қўйди? — Юсуф ўғлининг юзида қотган сумалакни кетказмоқчи бўлиб сийпаб кўрди. Бўлмади. — Юр, бетингни ювамиз. Қачон турувдиларинг? Нега мени уйғотмадинглар?

— Эрталаб турганмиз, дадаси. Ҳозир биласизми қанча вақт бўлганини? — киноя қилди қатта-қатта жомларни ювиб ўтирган Ойгул.

— Вақтни билмадим-у, қорним очганини аниқ биламан.

— Ҳа, сиз буни билмай қолмайсиз. Вақтлироқ туриб, ўтин-пўтин ёришга ёрдамлашсангиз бўларди. Укаларингиз азондан бери ишлаб юришибди.

— Ҳеч нарса қилмайди, улар ўз укаларим.

— Барибирам-да.

— Нега уйғотмадинг унда?

— Ўн марта кириб “туринг” дедим, “хўп, ҳозир...” дейсизу мен ишониб чиқиб кетаман. Яна келаман... Ахийри бир чўмич сув билан борятувдим, бувим кўймади.

— Майли энди, чой дамла.

— Юсуф, келақол ўғлим, чой тайёр, ҳозир шўрва ҳам пишиб қолади, — деди ошхонадан Ҳалима ая.

Нонуштадан сўнг Юсуф сўради:

— Бувижон, менга нима иш бор?

— Акангдан бир хабар ол, ўғлим. Тўнғичини жўнатишиб, ўзлари келишмади. Мендан ростакамига аразлаганга ўхшайди. Ахир, жаҳлим чиққанида уришганимни ўзинг ҳам биласан-ку. Бор, ўғлим, айтиб кел. Агар шундаям келишмаса, ўзим бораман...

Юсуф енгилгина кийиниб кўчага чиқди. Ҳаво очиқ. Кўм-кўк осмон гўё улкан уммонунда-бунда сузиб юрган булутлар оқ кемалардек эди. Куёш ҳаммасининг тепасида гўё ҳакам, булутлар ўйинидан тортиб, энди-энди ниш уришга келган яланғоч дарахтлар бошида учиб юрган қушлару яқиндагина бош кўтариб, дунёга илк бор кўз солганча майин баҳорий шабода кучоғида мастларча чайқалаётган майсаларгача, барча-барчасини назорат қилиб тургандек. Дарвоқе, одамлар. Булар Юсуфнинг ҳамқишлоқлари: кимлари бир пайтдаги ҳамкасблари, кимлари оғайнилари, собиқ синфдошлари... Юсуф бирма-бир куюқ сўрашиб борар экан, уларнинг вақт тўлқинларида ўзгариб бораётган сиймоларида ўзини, дарёнинг иккинчи қирғоғи ўлим сари яқинлашаётган, битаётган ўз умрини кўрар, маъюс тортарди...

Одатда, ўн-ўн беш дақиқада юриладиган акасининг уйига у сўраша-гаплаша бир соатлар чамасида етиб келди. Чақирди. Ҳовлининг этагида ит вовуллади. Кейин бирин-кетин Моҳира ва Нодиралар чопқиллаб чиқишди. Юсуф чўнқайиб, кучоғини очди. Болалар худди палапонлардек учиб келиб, Юсуфнинг бағрига сингиб кетишди. Кеча улар бироз ётсираб қарашганди. Юсуфнинг қўлидан ширинликни олишгач ва олдида анчагина ўтириб, унга обдан разм

солишгач, оворларини ниҳоят “ганидилар” шекилли, мана энди ҳеч бегонасирамай ёпишар эдилар.

— Келинг, Юсуф, — деди Гулшода жилмайганча енги билан пешона терини артиб.

— Келдик. Яхшимисизлар? Сумалакка айтиб келдим. Юринглар.

— Ҳозир акангиз келсин, таҳорат олгани ўтувди. Келинг, бу ёққа ўтинг... Худога шукр, кунлар ҳам исиб кетди, — Гулшода Юсуфни айвондаги хонтахта олдига — тайёр жойга таклиф қилди.

Юсуф ўтириб, отасига ўхшаб қисқа дуо қилди: “Омин, болаларингиз катта бўлишаверсин!”

Кейин уй ва ҳовлининг аҳволига разм солиб олгач: “Чамамда ҳаммаси ўша-ўша, ҳеч қандай ўзгариш йўғ-а?” — дея Гулшодага юзланди.

— Ҳолимизни ўзингиз кўриб турибсиз-у, кунимизни аранг ўтказаямиз. Мен боллар ва уй ишларидан ортмайман. Акангизни бўлса, мана, бир неча йилди фикру ёди у ёқда. Мактабдаги дарсларини ҳам баъзан мен бориб ўтиб келяпман.

— Нега?

— Чунки намоз вақти кирса ҳамма нарсани эсдан чиқаради.

— Ўзингиз-чи? Ишламаяпсизми?

— Соғлиғимни биласиз. Мактабда бир неча марта йўтал тутиб, йиқилиб қолганимдан кейин ногиронликка ўтказиб қўйишди.

Юсуф янсининг нафас қисиш касали билан қаттиқ оғриб юришини биларди, лекин бу даражадалигидан хабарсиз экан. Гулшоданинг ҳозирги гапи уни жуда мутаассир қилди.

— Мана шунақа, қирққа бормай, ярим жон бўлиб, қариялардек нафақа олиб ўтирибман.

— Ассалому алайкум! — Амир кўлида обдаста, ҳовли томондан юриб келди.

— Ваалайкум ассалом!

Салом-алик, дуодан сўнг, Амир укасини тинглаб, Гулшодага қаради.

— Сизлар ҳалиям бормадиларингми?

— Нуридинни жўнатганман. Бувимнинг кечқурунги гапидан кейин борсамми-йўқми деб андиша қилиб ўтирибман.

— Бувим менга гапирди. Сен тур, болаларингни олиб тезроқ боравер. Биз кейинроқ борамиз.

23

Гулшода болалари билан чиқиб кетгач, Амир Юсуфдан сўради:

— Намоз ўқимай қўйибсан деб эшитдим. Шу ростми?

— Мусулмончиликда бирламчи нима, ака? — саволга савол ила жавоб қайтарди Юсуф.

— Иймон.

— Нега унда сизнинг биринчи саволингиз иймон ҳақида эмас?

— Чунки иймонли одам намоз ўқийди.

— Лекин намоз ўқиганларнинг ҳаммаси иймонли, дегани эмас бу. Шу билан бирга, намоз ўқимаганнинг ҳаммаси иймонсиз, деган ҳукм ҳам йўқ исломда.

— Бу нарса намоз ўқимаслик учун сенга асос бўлолмайди.

— Тўғри, ака, қанийди менам сизга ўхшаб намоз ўқисам ва бунга ич-ичимдан эҳтиёж сезсам. Илгари шундай эдим. Ҳар бир намозни худди ёрини кутаётган ошиқдек кутардим. Ўқиш асносида ўзимни худонинг қаршисида, Унга бўйсиниб тургандек ҳис қилар ва бундан қалбим беҳад хузурланарди. Бора-бора бу ҳол мени тарк этди, мен худди белгиланган вақтда жирингловчи соатга ўхшаб қолдим - намоз вақти бўлиши билан ёд олинган сураларни куруққина қайтариб, уч-тўрт йиқилиб тураман, холос. На руҳий боғланишу на намоздан кейинги кўнгил тасаллиси. Ҳеч вақо! Мулоҳаза қилиб қарасам, мен қаерда ва нима иш билан машғул бўлмай, ҳамиша Оллоҳнинг измида ва Унга ибодатда эканман. Бироқ асосийси бу эмас. Кеча отам тўғри савол берди: диндан, мусулмончиликдан мақсад нима ўзи? Назаримда, мен буни ўзим учун ва ўзимча тушунгандекман. Ака, такрор айтаман: ҳозир айтадиганим фақат менинг ўзимгагина тегишли. Ҳамманинг номидан гапиришга менинг ҳаққим йўқ. Хуллас, ҳар қандай диннинг асосида инсонни яхши бўлишга, яхшилик қилишга, ўзинга раво кўрганнингигина ўзгага раво кўришга чақириб яшаш мавжуд. Исломда бу нарса Оллоҳнинг бирлиги ва Муҳаммаднинг пайғамбарлигига суянилган ҳолда тушунилади. Чунки

дунёда муайян қонун-қоидаларга асосланган, тинчлигу фаровон ҳаётни таъмин этувчи Олий Низомнинг тўла-тўқис эҳтиёж мавжуд. Ака, назаримда, ҳар ким ана шу Олий Низомнинг ҳамма жойда қарор топиши учун ўз улушини қўшиши зарур. Унга раҳна солмаслиги шарт. Шу маънода одамлар ўз амалларига кўра учга бўлинади: Олий Низомни ҳимоя қилувчилар, Уни бузувчилар ва лоқайдлар. Негадир кўнглимда шундай бир қаноат борки, агар киши ўша Олий Низомнинг қурувчиларидан бўлса, у намоз ўқийдими, ўқимайдими, ҳажга борадими-йўқми, барибир чин мусулмондир. Бунга энг ёрқин мисоли — отам. Ака, мен қанча жойда бўлиб, қанча одамларни кўрган бўлсам, шулардан ҳалоллик ва ростгўйликда, ўз ишини мукамал бажаришда, ўзгани ўзидек қабул қилишда... отамга ҳатто яқинлашадиганини учратмадим. “Манаман” деган диндорлар ҳам бу борада отамга тенг келолмайдилар...

Юсуф зимдан акасига бир қараб олиб, сўзида давом этди. — Энди бузғунчиларга келсак. Уларни кўлига қурол ё таёқ олиб, кўзга кўринган нимаки бўлса, ҳаммасини маҳв этаётганлар, деб тушунмаслик керак. Уларнинг ичида бошига салла ўраб, беш вақт намозни қилмайдиганлар ҳам, бўйнига бўйинбоғ тақиб, раҳбарлик лавозимларида ўтирганлар ҳам, оддий ишчи ва деҳқонлар ҳам бор. Улар аввало, ҳар қандай қудсиятдану одамгарчиликдан аввал ўз шахсий манфаатларини устун кўядилар. Мавжуд нарсаларнинг ҳаммасини, ҳатто дину одамлар ишончини ҳам алал-оқибатда ўз манфаатдорлигига буриб юборади. Яъни улар отам каби ўзгани ўзидек кўрмайди. Улар учун ҳеч қандай эзгулик йўқ. Улар одамзотнинг ҳайвонлик жихатига таяниб иш кўрадилар. Жаҳонда бўлиб ўтган ва ўтаётган урушлару қонхўрликларнинг бошида ўшалар ўтиради. Ёки сизга яқинроқдан бир мисол: шу кеча-кундуздаги тақчиллик пайтида халқнинг тўю азаларини, ҳар қандай маросимдаги сарф-харажатни енгиллатиш ўрнига қайси мўридан тутун чиқса, ўша ерда ҳозир мулла ва муллаваччалар, оппоқ соқолларини селкиллатиб юрувчи чоллар — маҳалла кўрқларининг аксарияти аслида зулукдир. Уларнинг беш вақт намоз ўқишидан, динни яхши билишларидан, ҳатто ҳажга бориб келганларидан нима фойдаки, элнинг оғир қунида асқотмаса?.. Уйда аза бўлган кишининг ҳолини

бир тасаввур қилиб кўринг: бечора мусибатнинг зўридан ҳангу манг. Ахир ўлим нафақат унинг бир яқинини тупроққа — қора ер тагига олиб кетди, балки ўз ташрифи билан унинг жонига ҳам навбат муқаррарлигини, шу ҳақдаги ваҳми ҳам сола кетди. Одамзод бошидаги муштарак мусибат шу лаҳзада унинг зиммасида. У йиғлайди, сиктайди, мархумнинг армонларини эслаб эзилади ва ҳоказо. Шундай пайтда таъзияга қариндош-уруғу қўни-қўшнига қўшилиб, дастлаб ўша диндорлар, маҳалла оқсоқоллари келишади. Уй тумонат одам. Лекин улар курук келишадию курук кетишмайди. Ўлик чиққан уй эгаси келганларни “меҳмон” қилишга мажбур. Ўша афтода ҳолида дошқозону гуруч топиши, қўй сўйиши (бўлмаса-чи!), келганларнинг қўйнига қистириб юбориш учун қандайдир мато қидириши... шарт. Тавба, — дейман, ака. Бу қайси мусулмончиликда бор. Азага бориб, ош-шўрва еб-ичиб, қўйнига бир парча матони қистириб қайтишни ўзига ор билмайдиган киши чин мусулмон бўла оладими? Ахир, бу на одамгарчиликка тўғри келади ва на Қуръонга! Баъзан ўйлаб қоламан: ўзбек халқининг ўзида бир камчилик бор. Чунки иморатини қуриб, тўй ва аза маросимини ўтказиб олган ўзбекнинг орзу-армони ҳам, умри ҳам тугайди. Менга алам қилади бу нарса, ака!.. Ахир биз мўлжални шу учта бекатга қараб оламиз, холос. Ундан каттароқ нарсаларни кўра олмаймиз. Умрию топган-тутганини тўй-маъракаларга, ҳашамга сарфлашдан тийилиб, оёқ остидан сал нарироққа разм соладиган замон аллақачон келган. Чунки дунё қанчалар илгарилаб кетган. Биз ривожланган давлатлар сари интилмас, уларнинг ижобий томонларидан ўз миллий, жўғрофий хусусиятларимизга қараб ўрганмас, пировардида бақувват бир мамлакатни барпо қилмас эканмиз, ҳатто сиз учун шу тобда энг устувор кадрият, инсоннинг асосий иши бўлиб туюлаётган динимизни ҳам қўлдан бой беришимиз ҳеч гапмас. Чунки жаҳолат ҳар қандай улуг кадриятларни ҳам маҳв этишга қодир. У — кўринмас махлук. Ака, мени тўғри тушунинг, сизнинг назарингизда мен, отам ва кўпгина бошқалар гўё фақат дунёвий ишлар билан банд, сиз эса диний. Мен шу нарсани тўла ишонч ва кўнгил хотиржамлиги билан айта оламанки, оилани, бола-чақани ҳалол йўл билан боқиш ҳам, бунинг учун тер тўкиб ишлаш ҳам, ишдан чарчаган вақтларда дам

олиш ҳам, овқат ейиш ҳам... ўзига хос ибодатдир, аини мусулмонликдир. Динимизда ўз аёлинг билан кўшилиш ҳам ибодат саналади, ахир. Ака, мен кичик бошим билан сизга насихат қилаётгандек бўлиб туялмай, ваҳоланки, сизнинг дунёвий ва диний билимингиз меникидан ортиқ бўлса ортиқки, асло кам эмас, — Юсуф ерга тикилиб ўтирган Амирга яна бир қараб олди. — Назаримда, сизнинг шу тобдаги ҳолингиз пайғамбаримизнинг “Динда ўрта йўлни тутинг”, ҳадисидан кўра тасаввуфий ҳолга яқинроқ. Ўзимнинг кузатишим ва эшитганларим бўйича айтадиган бўлсам, рўзгорнинг ташвишлари ҳам асосан янгамнинг кўлида экан. Бу уйга кўчиб ўтганингизга қанча бўлди? Ўшанда иморатнинг чала жойлари бор эди, мана улар, — Юсуф кўли билан хали битмаган, сувалмаган, эшиги йўқ хонани кўрсатди. — Бу нарса бир томондан замонга боғланса, иккинчи томондан сизнинг дунёга қиймат бермаётган ҳолингизга бориб тақалади. Ахир, сиз ширин-ширин болаларингизга қарашга ҳожат сезмаяпсиз-у, чала иморатни битказишга хоҳиш топармидингиз. Пайғамбар умматларини кўпайишга ҳам чақиради. Кўпайиш эса бола-чақа таъминотини тақозо этади. Адашмасам, буларнинг даражоти худди намозу ҳаж каби дейилади китобларда. Менимча, ҳатто улардан баландроқ — биринчи ибодатдир...

Ака-ука кўзларини айри-айри нуқталарга тикканча жим қолишди. Ниҳоят, Амир тилга кирди.

— Ҳар қанча ваз-қарсон кўрсатмагин, худонинг фарз қилганлари ўз ўрнида қолади. Уни ўзгартириш учун қанча баҳона тўқимагин, бекор! Сен ўз-ўзингни алдаган бўп чиқасан оқибат. Тарихда бунга мисол кўп. Хўп, майли, намоз вақти бўлиб қолди. Кейин гаплашармиз...

Юсуф оғир қадамлар билан у ердан чиқди...

24

Шомдан сўнг жамоат жам бўлди. Ҳовлида — сумалак атрофида аёллар, қизлар ва болалар. Ичкаридаги катта хонада эса эркаклар. Ҳар икки жойда ҳам аския авжида. Дам ҳовлидаги аёлларнинг олмос кулгулари уй ичига бостириб кирса, дам эркакларнинг олтин

қаҳқаҳалари ташқарига чақмоқдек отилиб чиқиб, тун зулматини тилиб ўтарди.

Юсуф кўргани келган дўсти Содиқ ва яна икки синфдошини кузатиб ташқари чиқди.

— Яхши боринглар. Болларни ўпиб қўйинглар...

— Уч-тўрт кун шу ерда экансан, вақтингга қараб ўт, гаплашадиган гап бор, — Содиқ Юсуфни кучоқлаб, бағрига маҳкам босиб хайрлашди-да, катта йўлдан уйи томон кетаётган шерикларига етиб олди... Лекин ҳеч қанча фурсат ўтмай бир ўзи қайтиб келди.

— Юсуф, кетолмаяпман, узр, дўстим...

— Тинчликми, нега кетолмайсан? Унда кир, яна кулишамиз, — ҳам хайрон бўлиб, ҳам қизиқсиниб сўради Юсуф.

Битта саволим бор, шунга жавоб олмасдан кетолмаяпман, — деди Содиқ яқинлашиб келиб, - ўзи сени қачон келар экан, деб кутиб юрувдим.

— Қани-чи, Содиқ, ҳамма гап менинг жавобимда бўлса, сўрай қол, жавоб берганим бўлсин, — деди Юсуф ҳазилга олиб.

— Юсуф, бу ҳазил гап эмас, — норозиланди Содиқ ва дўстининг елкасидан тутиб, ариқ бўйига бошлаб бориб чўккалаб ўтириб олди. Юсуф ҳам унга эргашди.

— Гапир, дўст, кулоғим сенда.

— Юсуф, сендан фақат тўғриси айтишингни илтимос қиламан, дўстим, чунки ёлғонлардан тўйиб кетганмиз... — сўзларкан, асабийлаша бошлади Содиқ.

— Сенга ёлғон гапириб юрган одамга гапиргандек гапирасан-а, Содиқ? — энди Юсуфнинг овози ўзгарди.

— Йўқ, сен кўнглингга оғир олма, — Содиқ Юсуфнинг елкасига қоқиб қўйди. Мен унақа демокчи эмас эдим, кечирасан. Фақат ҳаммаёқни сохтагарчилигу ёлғон мўр-малахдек босиб кетгандан кейин кимга ишонишни билмай қоларкансан, киши.

Улар бир муддат ариқда шилдир-шилдир оқаётган сувга тикилганча сўзсиз қотишди. Сўнг ўзини хийла босиб олган Содиқ гап бошлади.

— Юсуф, нега биз очмиз?..

Юсуф индамади. Чунки саволнинг давоми бордек туюлди.

— Юсуф, биз ота-бобомиз орзу қилган асрий қулликдан озод бўлдик, тўғрими?

— Тўғри.

— Илгари золимлар тортиб олиб кетишган бойликларимиз энди ўзимизга қолди, бу ҳам тўғрими?

— Тўғри, Содик, тўғри, — деди Юсуф Содикни батамом тушуниб ва тилини тишлаб.

— Лекин нега қорнимиз тўймапти?..

Юсуфдан садо чиқмади.

— Нега мен — оддий қишлоқ ўқитувчиси, мактабни, эртага берадиган дарсимни ўйлай олмай қолдим? Нега мен эртаю кеч бир бурда ноннинг ғамини қилишим керак?.. Нега мактаб ўқувчилари ҳалигача пахта далаларидан чиқолмаяпти?.. Нега, Юсуф!? Ахир, биз озодликка чиққан, ҳеч кимга қарам эмасмиз, дея байрамлар қилаётган халқмиз, ахир!..

Юсуф миқ этмасди.

Содик эса гапирар, тўлиб кетган юрагини тушунадиган одам топиб олгандек тўкиб солар, бу ҳам майли, айтиб санаб берса, гўё ҳамма муаммоларини ҳал қилиб берадигандек Юсуфга кўнглини ёришдан чарчамасди.

Юсуф бўлса, ариқдан кўз узмас, буралиб-буралиб, ой нурида ялтираб-ялтираб оқаётган сувни кузатганча лом-мим демай эшитарди. Гўё Содикнинг дардлари Юсуфнинг кўзлари орқали сувга тушиб, у билан қўшилиб узоқларга оқиб кетаётгандек эди шу тобда...

Алламаҳалгача гапира-гапира чарчаган Содик уйига кетди. Юсуф... Юсуфнинг бир ўзи сўппайиб қолди. Содикнинг айтганларини ўйлай-ўйлай, ахири, мутаассир бўлиб тўлқинланди. Кўзларига ёш қалқиб чиқди. Шу ҳолида бировнинг кўриб қолиб саволга тутишидан иймангани учун ариқ бўйидан яна анчагача айрилмади... Дераза кўзидан тушиб турган чироқ нурида ялтираб оқаётган сув ариқнинг тагида эди. “Ҳали тоғларда қорлар эриб, ариқнинг бўтана сувга тўлиб оқиши бор”, хаёлидан ўтказди Юсуф. Сўнг аста туриб, қаҳқаҳа келаётган уйга кирди.

Ҳамманинг кулоғи Мухторнинг оғзига михланган эди.

— Абдурахмон ака пиёз эккандан икки-уч кун кейин дам олиш

учун санаторийга жўнаб кетибди. Хуллас, бир ой обдан хордиқ чиқарибди, икки юзи кип-қизил бўлиб кучга тўлибди. Ниҳоят, қайтиб келиб қараса, пиёз ўрнида кулоқларини икки ёнга ёзиб сўвзи⁴ турганмиш. Чойхонага кела солиб чой хўплаб ўтирган одамларга ўз мўъжизасини ҳайратланиб гапириб турса, елкасига ҳасса келиб тушибди.

— Ҳўв, падарлаънат, ҳавтафаҳм! Қачон пиёзнинг уруғидан сўвзи унибди? Манўви каллангни ишлатсанг нима қилади? Сен йўғингда мен ола чиққан пиёзингни бузиб, ўрнига сўвзи экканман! — деб саксонни урган Абдуғафур бува пахмоқ соқолли ўғлини уйига қараб кувиб солибди-да...

Яна қаҳқаҳа кўтарилди. Юсуф ҳам кула-кула пойгакка чўкди. Унга, нафақат унга, балки бутун қишлоққа бу латифалар ёд бўлиб кетган. Лекин одамлар тўпланиб, мириқиб кулишгиси келса, ана шу латифаларни эслашади. Ҳатто давраларда “Абдурахмон ака тут кўриқлабди”, дея бирон хангома айтила бошлаши билан бирдан кулгу кўтарилар ва охирида — энг қизиқ жойида гумбурловчи вулкон каби қаҳқаҳа уйнинг шифтини учирворгудек бўларди.

— Абдурахмон ака тут кўриқлайдиган бўпти, — давом этди Мухтор. — Чунки қуртларни кўмадиган вақт яқинлашиб колганда барг танқислиги бошланар экан. Ҳар ким ўзига ажратилган тутзорда кўрпа-тўшак қилиб ётволибди. Абдуғафур бува Абдурахмон ўғлига роса тайинлабди: “Ухлаётганинда ўзимизнинг тутлар томонга қараб ёт. Бирон шарпа эшитсанг, дарҳол менга чоп”.

Абдурахмон ака отаси айтганидек кипти. “Эртага — охирги кун. Шу барглари кесиб, қуртларга солгач, кўмамиз. Бир ойлик заҳмат ҳам ниҳоят соб бўлади, кейин пилланинг пули чиқади. Худога шукр” қабилдаги ширин хаёллар билан ухлаб қопти. Бир маҳал кулоқларига қушларнинг чуғур-чуғури кириб, юзига офтоб тушибди. Уйғониб қараса, уйда — хотинининг иссиқ бағрида эмас, аллақандай далада ётганмиш. Бир зум аҳволини тушунолмай гарангсиб тургач, “лоп” этиб қоровуллиги эсига тушибди-ю, тут қаторига қарабди: худо урди! Тутлар бир текисда каллакланган эмиш. Кечаси кимдир кесиб кетибди.

⁴ Сўвзи — сабзи (шева).

— Дод! Ота, Ота-а-а! — Абдурахмон ака тура солиб уйга — Абдуғафур буванинг хузурига чопибди. Бир пасдан сўнг оқ иштон, оқ яктадаги Абдуғафур бувани бошлаб келиб қарашса, тут кесилмаган, ўз ўрнида турганмиш. Иккаласи бир зум ҳанг-манг бўлиб тикилишиб қолибди-да, ниҳоят буваники қўзиб қопти: “Ҳўв, падарлаънат, сен қайси тутни кўриқловдинг?” Абдурахмон ака олдига тушволиб қочибди, оқ иштону югурганда олдилари очилиб кетган оқ яктакли чол ҳассасини калтак қилиб, бир қарич соқолли ўғлини тутқаторлар ичида қувиб юрганмиш... Кейин маълум бўлишича, Абдурахмон ака тунда уйқусираб бошқа томонга ўгирилиб қолган, у томондаги тут қатори эса, аввал-бошданок кесилган экан.

— Ҳа-ха-ха!.. — қаҳқаҳага бошқалар жўр бўлишди.

Юсуф ўзини яхши ҳис қила бошлади. Ҳаловат унинг ёдига яна ўша болаликдаги тоғ сайлини туширди: “БИРГАЛИК ТУЙҒУСИ... Нақадар олий туйғу экан!” — ўйларди у. Қаҳқаҳа — тўғри шифтга урилиб, сўнг очиқ турган эшик ва деразалардан ташқарига забт билан отилиб чиқаётган қувонч унинг айнан ўша ерлардан пусиб келаётган ёлғизлигини, нафақат буни, балки кейинги йилларда тортган азобларини, юрагида пайдо бўлган оғриғу умидсизликни қувиб солаётгандек эди.

— Абдурахмон ака кураш тушмоқчи бўпти.. — Шу вақт “лип” этиб чироқ ўчди-ю Кенжавой аканинг гапи оғзида қолди.

— Турамиз, — бурчакдан кимнингдир, Неъмат аканинг бўлса керак, овози келди.

— Йўғ-е, энди келдиларинг-ку, ош ҳам пишиб қолди, — Юсуф меҳмонлар шаштини қайтармоқчи бўлди, — чироқ ҳам ёнар...

— Бе, жиян, бу ер Тошкан эмас. Ошни аёллару болалар ер, биз чойхонага борамиз, ҳализамон шўрва ичувдик. Энди истасанг, юр, — Юсуфнинг елкасига қўлини ташлади Раҳим тоғаси.

— У ер ҳам шундайдир, нима қиламиз? — сўради Юсуф.

— Чойхона бошқа маҳаллага қарайди. Бугун эса у маҳаллада чироқ ўчмайдиган кун! — тоғаси қўлида шамчироқ кўтариб кириб келган Одил акага мурожаат қилди, — ҳов, ака, бизга рухсат энди.

— Чироқ ўчсаям, суҳбат ўчмасин, ўтиринглар.

— Шундайликка шундайку-я, — деб тоғаси чайналди, — лекин,

барибир... биласизми, жиян билан бир миллиард ўйнайлик.

Билард сўзини эшитиб, қолганлар ҳам Раҳим акани қўллаб-қувватлашди.

— Ҳай, майли, борақолинглар, — ноилож кўнди Одил ака, — тонготар қолиб кетманглар, ишқилиб.

25

Юсуф тоғаларию кўни-қўшнилари билан бирга чойхонага кириб келганда, катта саҳнанинг ўртасига қўйилган икки миллиард столи атрофини ўраб ўтирган одамларнинг барчаси ўринларидан туриб, булар билан куюқ сўрашдилар. Юсуф улар орасида ўн ёшли болалардан тортиб, олтишни қоралаб қолган отахонларгача кўриб, ҳайрон қолди. Ҳамқишлоқлари уни ўртага олиб, қўлига бир пиёла чой тутқаздилар. Бир пасгина тўхтаган ўйин давом этди.

— Қалайсан, ука? Саломат юрибсанми? Шаҳарлар қалай? Тўқчиликми ишқилиб? — Эркин ака қўлидаги дафтарини ёпиб, Юсуфни саволларга кўмиб ташлади.

— Раҳмат, юрибмиз, ака, эл қатори, — жавоб берди Юсуф. Кейин Эркин аканинг қўлидаги дафтарга ишора қилиб сўради:

— Акам, бу тагин нимаси? — деди Юсуф.

— Ҳа, буми? Темир дафтар, ўйинимиз пулли. Нақд пули бўлмаган қарзга ўйнайди. Ўшаларнинг рўйхати — бу.

— Э, шунақами? — деб ростмана ажабланди Юсуф.

— Бу ёғи бозор иқтисодиёти, ўзларинг бошлаб бердиларинг-ку, ахир, Тошкентдан. Биз, мана, давом эттиряпмиз.

Шу пайт кўпчилик бир овоздан “Рашид, ур, тўғрилаб ур!” дея миллиард столига деярли ётволиб, бурчакдаги тешикни мўлжаллаб соққа ураётган алпқомат йигитни олқишлашди. Томошабинлар сабрини тошириб, Рашид ҳам негадир кийни чап қўлининг бош бармоғи устида у ёқдан-бу ёққа суриб турарди.

— Ҳа, урмайсанми, қисталокни, столни пачоқлаб ташлайсан, ҳозир! Эркин ака ўрнидан туриб кетди.

Ҳамма гурр этиб кулиб юборди. Тўғри-да, бошқалар азбаройи ўйинга берилганидан завқ-шавқ билан “ур-ур” деса, миллиарднинг эгаси

— Эркин аканинг “ур-ур” дейиши бошқа маънода — тоши оғир Рашиднинг тезроқ столдан гавдасини кўтаришига қаратилган эди.

— Фаросатларингга балли, — хаёлидан ўтказди Юсуф.

Буниси ҳолва экан, роса тошни урар аснода Рашидни ҳам кулгу тутди ва унинг зарб билан урган соққаси ҳавога бир метрлар чамаси кўтарилганча нариги столда худди ўзига ўхшаб мўлжалга олган кўйи энгашиб турган Эсонали вавағнинг бошига тегди ва дўпписини учириб юборди. Яна қаққақа кўтарилди. Эсонали вавағнинг ғазоби чиққани шундоқ чакчайган кўзларидан маълум эди. Рашид унга иккита келарди, лекин ғурур ўлгур кўймади шекилли, чор-ночор ўзини шу кўйга солган барзангига қараб юрди. Рашид эса хануз столдан гавдасини ололмай кулиб турарди. У ўзи томон дўпписи учиб, ўсиқ сочлари тўзиган алфозда бостириб келаётган Эсонали акани кўрдию баттар силкиниб-силкиниб кулди. Буларнинг барчаси бир зумда — кўз очиб-юмгунча вақтда бўлиб ўтди. Энг қизиғи эса кутилмаганда содир бўлди — эҳтимол, буни бир Эркин ака билган ва кутган бўлса керак — Рашид устига “ётволиб” кулаётган билярд столи қарсиллаб синиб —тушди ва Эсонали бечорани босиб қолди.

— Вой дод! Ёрдам беринглар! — вавағ жон ҳолатда бақирар эди.

Манзара ҳам ачинарли, ҳам кулгули тус олди. Ачинарлиси — хайҳотдек стол пачоқ жуссали одамни босгани етмаганидек, унинг тепасида яна гунгурсдай бўлиб Рашид ётарди. Кулгилиси шуки, боягина Рашиднинг устига ҳезланиб бостириб келаётган вавағ энди Рашиднинг остида ёрдам сўраб типирчиларди. Бу ҳам майли, иккаласининг юзи бир-бирига шундоқ рўпара келгандики, гўё бекинмачоқ ўйнаётган болаларга ўхшардилар шу тобда улар...

— Тур-е, сўлоқмон! — вавағ Рашидни жеркиб уришди. — Қанақа одамсан ўзи, ҳаммаёғимни синдириб юбординг-ку.

Рашид ниҳоят ўрнидан тураркан, одамлар столнинг чор томонини тутиб кўтардилар.

— Мен сенга нима девдим, галварс? Нима қилдинг, нима иш қилиб қўйдинг?! Ўзинг бир ойдан бери қарзга ўйнаётган бўлсанг, энди буниям пачоқладингми, аҳмоқ-бекорчи!.. — Эркин ака Рашиднинг жағгинаси тагига бориб бақирарди.

Рашид олдин индамай турди, кейин кўкқисдан Эркин акани

иккала билагидан маҳкам ушлаб, даст кўтарди.

— Қўйвор, ҳей, қўйвор дейман. Нима қиляпсан? Мен нима дедим? Ҳой-ҳой!..

Рашид бир силтаб уни ён томондаги сўрига ўтказди-да, кўзига кўзини лўк қилиб деди:

— Эркин ака, худо хоҳласа, эртагаёқ тўлайман. Қарзимниям, синган столниям. Фақат ҳақорат қилманг. Ишлайманми, йўқми, бу менинг ишим... Ахир, ишлаган билан ҳақини тўламаса нима қиламан ишлаб?..

— Хўп, хўп, ука. Мен бир нарса дедимми? — Эркин аканинг қўрққанидан ранги бўзариб, тили қалдираб қолган эди. — Тўл... тўламаса сенгям қийин ука, тўламасаларинг менгям қийин-да!..

Яна кулгу кўтарилди. Эркин акани Рашиднинг бакувват панжаларидан қутқармоқчи бўлиб келаётганлар ҳам жойларида тўхтаб, қоринларини ушлаб кула бошладилар. Бундай “юқумли” кулгидан ҳеч ким четда қолмади: бир-бирига ғазаб билан тикилиб турган Рашид ва Эркин акалар ҳам беихтиёр уларга қўшилиб, қаҳ-қаҳ ота бошлашди.

“Бу халқнинг кулгуси йиғига, йиғиси кулгуга айланиб кетади-е, тавба”, деб ўйлади Юсуф.

26

Кўп ўтмай йиғилганлар бирин-сирин тарқай бошладилар. Юсуф ҳам бир неча ҳамқишлоқлари билан гурунглашиб уйга қайтди.

— Юсуф ака, — Рашид чопиб келиб даврага кўшилди, — томоша учун узр. Озиб-ёзиб бир келганингизда шунақа қип қўйдик.

— Қизикмисан, Рашид, нимасидан хижолат тортасан? Ундан кўра, ўзингдан гапир.

— Э, ака, нимасини гапирай. Ёшмиз, кучу ғайратимиз тўлиб-тошиб ётибди. Лекин ҳеч нарса қилмаяпман. Иш йўқ. Бўлсаям, вақтида ойлик бермайди. Саҳардан кечгача у ер-бу ерга бориб, у билан, бу билан лақиллаб кун ўтказамиз. Кечқурун эса, мана, кўриб турганингиздек...

— Тирикчилик-чи?

— Озроқ дехқончилигимиз бор. Яна бир-иккита туёқ дегандай... “Ҳаёти бир изга тушиб кетар” деб хаёлда отам уйлантириб ҳам кўйди. Яқинда фарзандли бўламиз. Лекин тўғриси, бирон жўялироқ иш бошини тутишим кераклигини биламан-у, лекин қандай қилиб, билмайман. Худди ботқоққа ботиб кетаётган одамга ўхшайман. Ўзи кишлоқнинг келажаги борми-йўқми?

— Э, ҳадеб бош қотириб нима қиласан, дўстим, ўладиган дунёда? Бир гап бўлар, — даврадагилардан кимдир лукма ташлади.

— Мана ўзингиз, нима деб ўйлайсиз, Юсуф ака?

Юсуф дабдурустдан бирон жўяли жавоб айтолмади. Чунки оддий кишлоқ йигити бераётган шу савол мана, неча йилки унга ҳам тинчлик бераётган эди. Шундай бўлса-да, чайналди.

— Ёлғиз худо билади. Лекин муҳими, яхши ният қилиш керак, тушкунликка тушмаслик ва ҳар қандай шароитда ҳам меҳнат қилиш, олдинга интилиш...

— Ўша олдиннинг, мақсаднинг ўзи бўлмаса-чи?

— Нега, Рашид? Тирик эканмиз ва буни ўлимдан афзал кўрар эканмиз, демак, бошқа мақсадларга имкон қолмаган тақдирда тирик қолмоқликнинг ўзи мақсадга айланмайдими? Бу — бир инстинкт. Жамиятда иқтисодий ва маънавий ҳаёт издан чиқиб, тартиб-интизом бузилган кезларда одамларни шу инстинкт бошқариб туради. Бундай пайтда кучлилар кучсизлар ҳисобига яшай бошлайди. Чунки уларнинг аксарият қисми айнан шундай яшашга бошқалардан кўра қобилроқ. Албатта, уларнинг орасида виждони ва юзини сотиб ейдиганлари ҳам бор. Лекин инстинктга кўра кун кечираётган одамдан юксак ахлоқни талаб қилишнинг ўзи ўринсиз.

— Лекин ҳайвонга ўхшаб яшашга одамнинг кўнгли чопмайди-да.

— Ҳамма гап шунда-да, ука. Сен айнан шунинг учун қийналяпсан. Сен тўғрилиқча пул тополмай, шу билан бирга қинғир йўлга кириб кетолмай нақ аросатда қолиб азият чекапсан. Бу яхши, бир ҳисобда.

Юсуф шу ерга келганда ўзи ҳақида гапираётганини, ўзини ўзи таҳлил қилаётганини фаҳмлаб қолди ва гапини тугаллашга шошди.

— Лекин тушкунликка тушишга ўта жиддий асосинг йўк. Менингча, сенинг жисминг эмас, балки ақлинг дангаса. Сени шу

холга солаётган ҳам ана шу дангасалик. Сен ундан...

Юсуфнинг гапи оғзида қолди. Чунки кимнингдир йўлбарсдай ити дарвозадан ҳуриб чикдию уларга ташланди. Бир саф бўлиб келаётганларнинг у томондагилари нари қочишга улгурди. Сафнинг бу томонидаги Юсуф эса ит билан юзма-юз келиб, серрайиб қолди. Ит яқинлашиб, ириллаганча Юсуфнинг оёғига ёпишди. У оёғи билан итнинг жағи аралаш тепди. Лекин ҳайхотдек итни бу билан кўрқитиб бўлмасди. У аччикланиб, яна ташланган эди, боядан бери пайт пойлаётган Рашиднинг қўлига тушди — бу баҳайбат ҳайвонни бўйин терисидан маҳкам тутганча мушук сингари баландга кўтариб олди. Ит энди кўркиб, вангиллай бошлади. Рашид уни худди енгил бир нарсадай дарвоза устидан ошириб отди. Ит қандайдир темир идишларнинг устига тушди — ҳаммаёқ даранглаб кетди — вангиллаганча ҳовлининг этагига чопди — буни унинг тобора узоқлашиб бораётган овозидан билса бўларди. Буларнинг бари бир зумда ва жуда ғаройиб тарзда кечдики, Юсуф ҳам ҳаяжон, ҳам ҳайратдан қотиб қолди...

Юсуф тўшакка кирганида ҳам бу воқеани унутолмасди. У Рашиднинг бақувватлигини биларди. Лекин бу даражада дея ўйлаб ҳам кўрмаганди. Беихтиёр афсонавий Алпомишни эслади. Кейин Рашидни ўйлаб ачиниб кетди: қанийди шу кучу қудратга яраша мақсади, мақсадига яраша шароити бўлса, деб эзилди.

27

Саид телефон гўшагини жойига қўйиб ўйлади. “Қаерга ғойиб бўлди экан-а, булар? Қишлоққа кетганмиканлар?”

Саид институтни Юсуф билан бирга битиргач, ўша даргоҳнинг ўзида тўрт-беш йил чамаси дарс берди. Сўнг сиёсатга қараб кетди. Юсуфни ҳам тақлиф қилишган эди. Лекин у “Менинг мақсадим ўзбекнинг минг хил пардалару ёлғон-яшиқларга ўралган қоронғу ўтмишини ёритишдир”, дея, ҳалигача болалик орзуларининг ҳавосидан тушмай, қистовларга ҳам юрмай, у ерга бормади. Саид эса бу ерга озодликка чиққан маҳбусдек севина-севина келди. Сал кейинроқ махсус ўқиш ва тайёргарлик курсларида таҳсил ҳам кўриб

олди. Кейин ҳаммаси силлиқ кўчди. Мансаб поғонасидан кўтарилди, кўтарилаверди. Ниҳоят, ҳозир истиқболли кадрлар орасида энг ёши ва умиддилари орасида турибди...

Талабалик пайтларида улар ҳамиша бирга юришар, бирга ётиб, бирга туришар, ҳатто ота-оналарининг зиёратига бир кунда кетиб, бир кунда қайтишарди. Миразим ўз уйидан қатнаши мумкин бўлса ҳам ўртоқларидан ажралгиси келмаганидан ётоқхонага чиқиб олганди. Ишқилиб бир-бирисиз туришолмасди. Бирга қувониб, бирга изтироб чекардилар... Миразим бўйдор, Юсуф эса ўрта бўй, Саид озгин ва нимжон, лекин чаққон эди. Миразим бақувват бўлгани билан кўпол, Юсуф эса миқтилигига қарамай эпчил ва кучли эди. У Миразим билан ҳазиллаша туриб курашиб кетишганда ҳам ўзига деярли бир яримта келадиган “Алпомиш”ни ҳаш-паш дегунча оёғининг тагига ола биларди. “Мен енгаман!” деб тиришдими, енгарди, шу қатъияти ҳамиша қўл келарди. Саидда эса, бунақа кучнинг ўзи йўқ эди. Лекин у ўзининг чакмоқдек ақли билан баъзан ҳаммани доғда қолдириб қўярди. Улар ўз феъли-хўйларига кўра бир-бирларидан жудаям фарқ қилардилар. Эҳтимол уларни бирлаштирган сир айнан шу тафовутдадир. Бироқ мақсадларию ижтимоий мавқеларининг ҳар хиллиги ҳаётларининг кейинги палласида уларни бир-бирларидан шунақа узоқлаштириб юбордики, бу ҳақда кейинроқ айтармиз.

28

Юсуф пул ва ҳокимият лаззатини билса-да, уни булардан-да кўпроқ безовта қилган эҳтиёж —туркий халқлар тарихини — ҳақиқий тарихни бир неча китоб саҳифаларига абадул-абад муҳрлаш, шу йўсин кейинги асрларда мавқе ва обрўси ҳар жиҳатдан кескин тушиб кетган миллат қадрини, аввало, шу халқ, қолаверса, бутун дунё халқлари кўзи ўнгида тиклаш ишида қатнашмоқ эди. Юсуф ўз ота-бобоси кимлигини билган боланинг қудрат ва имконияти буларни билмаган боланикидан бекиёс даражада устун бўлади, бинобарин, чин мозийдан хабардорлик ўзбекнинг — бутун бир тузумдан иккинчи тузумга ўтиш жараёнини бошидан кечираётган миллатнинг эртанги ҳолига таъсир этади, деб тушунар ва бу вазифани қолган барча

долзарб ишлардан-да муҳимроқ ҳисобларди. Чунки шўро мустамлакачилиги даврида унинг қўл остидаги бутун элатлар тарихи сохталаштирилганлиги туфайли янги даврнинг ёш насллари айна шу жиҳатдан оқсар эди унинг ўйлашича. Бу насл энди ўзининг озод ва обод давлатини барпо этмоқчи. Бинобарин, унинг оёқлари соғлом заминда мустаҳкам турмоғи шарт. Худди шундай замин — Юсуфнинг назарида Тарих эди. Ҳақиқий тарих янги авлод учун таянч нукта бўлиб, эндиги йўналишлар айнан шу ердан ҳаракат олиши керак эди. Ушбу мафкура Юсуфга 80-йилларнинг бошлариданоқ ошно бўлиб, институтда ўқиш ва кейинги ўқитувчилик фаолияти давомида янада теранлашганди. Шу билан бирга айна масалага ҳеч ким етарли даражада аҳамият бермаётгани ва уни ҳал этишга чоғланмагани Юсуфнинг кучига куч, ғайратига ғайрат қўшиб келарди. Гўё у янги бир материкни кашф этаётгандек сезарди ўзини.

Саид эса Юсуфнинг орзуларини хомхаёл дея, унинг устидан мийиғида кулиб кўярди. У жамиятни ҳам, одамларни ҳам ҳаракатга келтирувчи асосий куч — ПУЛ ва ҲОКИМИЯТ дея билар, ўз мақсадини шу ишончига кўра белгиларди. “Тарих факультетини битириш, — дерди у, — биз ўқишга кирган вақтда ПУЛ ва ҲОКИМИЯТга элтувчи асосий соҳалардан бири эди. Энди замон ўзгарди. Тарих мавқеини иқтисод, ҳуқуқ, дипломатия, халқаро алоқалар каби институтлар эгаллаган бўлса-да, шахсан мен учун танлаган соҳам ўзининг илгариги вазифасини барибир ўтайди. Мен уни шунга мажбур қиламан!”

Дарҳақиқат, у ўз сўзининг устидан чиқди ёки тақдир Саидни сийлаб юборди: у мансаб чўққиларидан муваффақият билан илгарилаб бормоқда. Фақат тақдирнинг ўйинини қарангки, Юсуф орзу қилган мақсадлар амалга оширишда унинг ўзи эмас, балки худди шу лар устидан кулиб юрган Саид жонбозлик кўрсатмоқда. Тўғрироғи, шу улуг ишнинг бошида турганларга баҳоли қудрат кўмаклашмоқда.

Юсуф-чи? Ҳафтада икки-уч марта институтга қатнаб дарс беришини ҳисобга олмаса, уйда ўтирибди. Бекорчилиги ҳам ўз-ўзидан пайдо бўлгани йўқ, аслида. Бу Юсуфнинг кўнглидаги бўшлиқнинг зохирга уриши, холос. Ҳа-ҳа, у ўз бағрида бино бўлган тубсиз

жарликнинг қаърига тобора чўкиб бораётган эди.

Миразимнинг бўлса, дунёни сув босса, тўпинига чиқмасди. Унинг боболари савдогар ўтган, ота-оналари ҳам шу касб билан шуғулланишади. Миразимни нима жин уриб, тарих институтига олиб келди — ўзи ҳам билмайди. Эҳтимол, дипломли бир калла юқори туради, деган ўша вақтдаги ақиданинг мевасидир бу. Агар у Саиду Юсуфдек йигитларга ошно бўлмаганда, аллақачон ўқишни ташлаб кетармиди. Институтни амал-тақал билан тамомлади-да, дадасининг ёнига — тижоратга кетди. Унга жонини қийнаш, бирон мақсад йўлида ўлиб-тирилиб ишлаш, мақсадга ўзликни фидо қилиш... деган гаплар бегона. Миразим буларни ҳатто тасаввурига сиғдиролмасди. Қандайлигидан қатъи назар, Юсуфнинг ҳам, Саиднинг ҳам олдига қўйган мақсадлари бор. “Биринг миллионер ё министр, биринг академик бўласанлар, мен ғариб эса бор-йўғи кичкина бир савдогар... Айтганимдай бўлади, мана кўрасанла. Аммо-лекин котта бўлганларингда ҳадларингдан ошмаларинг, мени навбатсиз қабулларингга қўйларинг, бўлмаса...” дея Миразим иккала билагини юқори кўтариб, бўртиб турган мушакларини кўрсатганча ҳазиллашиб дағдаға қиларди баъзан дўстларига. “Қорним тўқ, бошим соғ, шунинг ўзи бас манга. Етти аждодимиз савдогар ўтган, мен ҳеч ўйланмай ўшаларнинг ишини давом эттираман”, дерди у.

Миразим бундай гапларни ҳар доим эмас, балки кўпроқ ичиб қўйгандагина айтарди.

29

Эртаси куни Саид яна Юсуфнинг номерини терди-ю, аниқлай олгани шу бўлди: у кўчиб кетганмиш. Қаёққа, нима учун? — бу саволларга уй эгаси жавоб беролмади.

Саид уни ўз ёнига тортмоқчи эди. Саид Юсуфни ишга олиш билан дўстига ҳомийлик қилган, бир вақтлардаги учликнинг асл йўлбошчиси Юсуф эмас, балки ўзи эканлигини исбот этган бўлади. Қолаверса, муносиб кадрларни топиб жой-жойига қўйиш унинг вазифаларидан бири, ахир...

Лекин Юсуф мана, икки йилдир унинг таклифига унамай келяпти.

Саид “Ҳалиям хомхаёллигинг қолмабди”, деса, Юсуф “Жўжани кузда санайдилар”, деб кутилади. Товба, нимасига бунча керилади? Тўғри, илми бор. Лекин нима қилиб беряпти ўша билган нарсаси, ўқиган китоблари, ёзган мақолалари? Ёши ўттиз бешдан ошибдию ҳалигача ижарама-ижара сарғайиб юрибди. Ундан кўра Саид айтган пайтда ишга ўтганида ҳозиргача икки марта тўрт хонали уйнинг эгаси бўлиб, ишга хизмат машинасида қатнарди. “Йўқ!” дейди, тамом-вассалом. Одам ҳам шунақа калтабин ва қайсар бўладими? — Саид ҳеч андиша қилмай хаёлан Юсуфнинг хатти-ҳаракатларини муҳокама этарди. — Яхши, энг кейинги учрашувимизда бироз ён бергандек бўлди. “Мен нима иш қиламан, вазирам нимадан иборат?” дея қизиксинди. Демак, ичида қандайдир ўзгариш кечяпти. Йўқса, бундай демасди. Қолаверса, ҳокимиятдан қайси эсли-хушли одам воз кечади? Ўзи ҳам ичида илҳақ бўлиб юрган чиқар-у, ташида ноз қилиб кўряпти-да...”

30

Юсуфлар қишлоқдан ҳадеганда қайтишавермади. У-ку кечикса, ҳечкиси йўқ, дарслари деярли тугаб қолган, беш-олти соатлик амалий машғулотини май ойи ичида ўтказиб олса ҳам бўлади. Лекин, тўғриси, институтга оёғи илгаригидай тортмай қўйган. Бир уми? Эркакларнинг деярли ярми аллақачон ўзларини тузук даромадли ишларга уриб кетишди. Қолганлар ё ўз соҳасини ўзгартиришга қурби етмайдиганлар ёхуд фидойилар... Юсуф ҳам ўзини ўшалар сафига қўшиб юрар эди. Ҳозир эса бунга унинг ўзи ҳам ишонмайди. Ахир у ҳам энди бошқа соҳага ўтиб кетишга тап-тайёр-ку!.. Бир туртки бўлса — бас, кетади-қолади. Аммо ўша туртки йўқ. Сирасини айтганда, ўша учрашувдан кейин мана шундай кайфият пайдо бўлди. Ниҳоят, қишлоқда отаси билан ер чопаётиб изтироблар ҳовури анча босилганини ва руҳсизлигини сизди. Шу вақтгача олдида улкан бир Вазира бор эди, унинг амалга оширилиши жудаям зарур эди, шарт эди! Энди уни бутун бошли жамоатчилик амалга ошираяпти. Энди бу улуг вазира Юсуфсиз ҳам бажарилади (Айни шу жиҳат — вазиранинг Юсуфсиз ҳам уддаланишининг муҳаққаклиги унинг қаеригадир тегиниб ўтди, қадрини туширгандек бўлди. Во ажаб!

Наҳотки инсон шунчалар такаббур? Атрофдаги минглаб кишилар сингари одмигина кийиниб, камтаргина юрадиган бу ўзбек йигитининг бағрида шунчалар кибр яшириниб ётган бўлса?..)

Худди шу ўринда у бир нарсани тушуниб етди: “ғайҳот, ҳокимият нақадар улуғ куч эмиш!” Шунда Юсуф Саидни эслади, уни кўргиси, кечинмаларини айтиб, бир вақтлардагидек дардлашгиси келди. Келди-ю, энди дўстини аввалгидек истаган пайтида бориб кўролмаслигини, бу ўзи томонидан мумкин бўлса-да, Саид томонидан мушкул эканини ўйлаб, шашти тушди. Ахир, Саид мансабдор бўлиб кўтарилгани сайин икки дўст ўртасида пайдо бўлган кўринмас деворни Юсуфнинг тийрак кўзлари нафақат илғар, балки бу девор юксалиб бораётганини ҳам аниқ-тиник кўриб турарди. Ҳайҳот, дўстлик нима ўзи? Мақсадлару дунёқарашлар бирлигими ёки тақдирлару табиатлар муштараклиги? — Юсуф билмай қолди, — балки у таналар ҳамроҳлигидир, балки руҳлар муносабати, балки ёлғизликдан қочиш, балки шунчаки бир ҳамкорлик, эрмақдир?

— Ҳўв одамлар, овқатга келинглар-ов! — бу Ҳалима ая эди.

Улар кетмонларини жойида қолдириб, олдинма-кетин шудгордан чиқиб келишди. Ойгул аввал қайнотасининг қўлига илиқ сув қўйди. Одил ака қўлини артиб, айвон томон узоқлашиши билан Ойгул сўради:

— Бугунам кетмаймизми?

— Пул бўлиши билан кетамиз, — хотинига қарамай жавоб қилди Юсуф.

— Бўлишининг пайдан бўляпсизми ўзи? Мен ишдан уч кун кечикдим. Яна уч кун бормасам, хотиним ишсиз қолди деяверинг!

— Отам Муродали акадан қарз сўрабди.

— Берибдими? — сабрсизланди Ойгул.

— Бугун бозорга писта обкетибди, сотиб келса, берармиш.

— Қачон келади?

— Эрта-индин кеп қолар.

— Ўша писта ўлгурнинг сотилишига қараб қопмиз-да энди!.. Бошқа бировдан сўраса бўлмайдими?

— Бизга бериши мумкин бўлганларнинг ҳеч бирида ўша савил йўқмиш, — Юсуф қаддини ростлаб хотинининг билагидан сочиқни

олди. — Тушун, бу ерда пул масаласи анча қийин, хотин.

— Шунақалигини билганингиздан кейин сиз ҳам одамларга ўхшаб бундай қимирланг-да. Қачонгача ўқитувчиликнинг яримта нонига боғланиб қоламиз? Қачонгача бундай мулзам юрамиз? — Ойгул юзини кафтлари билан беркитиб пиқиллаганча ҳовли томонга кета бошлади.

Юсуфнинг ичини бир нима тилиб ўтди. У ҳам алам, ҳам хижолатдан қизариб-бўғриқиб кетган эди. Асабийлашганидан сочикни ғижимлаган кўйи қаёққа отарини билмасди. Айвонда ўтирган Одил ака ўғли ва келини ўртасидаги луқмани чала-ярим эшитган шекилли, бир ғалати ҳолга тушиб ўтирарди.

31

Эртасига эрталаб Юсуф юз-қўлини ювиб, ошхонада уймалашаётган бувисига салом бериб кирди.

— Яхши ётиб турдингми, ўғлим? — дея Ҳалима ая кўзларини четга олиб қочди. Юсуф унинг кўзлари қизариб-ёшланиб турганини кўришга улгурди.

— Сизга нима бўлди?

Она индамади.

— Буви, йиғлабсиз, нима бўлди ўзи?

— Тинчлик, ўғлим. Шу ўзимнинг бир йиғлагим келди.

— Йўқ, буви, сиз ниманидир яширяпсиз.

Ҳалима ая гап тополмай каловланди.

— Ҳеч нимани беркитаётганим йўқ, ўғлим. Фақат, сизларнинг қийналаётганингизни кўриб ўпкам тўлиб кетди. Кўй, ўғлим, ўшағлани. Яхшиси, шу ерга кўчиб келинлар-қўйинлар. Ахир, одамлар бир кунини кўряпти-ку...

Юсуф остонага ўтириб, оғир хўрсинди.

— Майли, бувижон, булар бир гап бўлар. Замон шундай кетмас. Фақат сиз ҳадеб бўлар-бўлмасга куйинаверманг. Шундоғам...

— Ўзинг-чи, болам, ўзингнинг аҳволингга қара. Ойгул билан Муҳаммаджоннинг ранг-рўйи ҳам...

— Отам кўринмайди? — Юсуф ёқимсиз мавзуни бурмоқчи бўлди.

— Ҳозир келади. Сен ўтир, нонушта қилвол. Ойгулой, чой дамланг, қизим.

Юсуф олдиға чой-нон келтириб қўйган хотинидан сўради:

— Сут бўлса...

Ойгул сут олиб келиш ўрнига эрининг ёнига чўкиб шивирлади.

— Отам сигирни сотгани олиб кетди.

— Нима?! — Юсуф бир сапчиб кетди. Лекин бунинг сабабини ўзича тушуниб ўтириб қолди. Ойгул ҳам сизди шекилли, индамай туриб, юмушига кетди.

Юсуф барибир чидай олмади. Бувисининг олдиға шошиб борди.

— Нимага сигирни олиб кетди? Ахир энди оғизларинг оққа етувди!.. Бошқа иложини топар эдик.

— Ўша бошқа иложини қилишга... отангнинг кўзи етмади. Муродали ҳам пистасини сотолмабди. Майли, болам, бош омон бўлса, мол топилар...

Юсуф бувисининг гапига қулоқ солаётгандек кўринса-да, аслида эшитмаётганди. У ўзи туфайли бутун бошли каттакон оиланинг шундай пайт оқдан маҳрум бўлаётганини сингдиролмай, боши берк бу кўчадан қай тадбир билан чиқиб кетишини билолмай гаранг эди. Бир пас шундоқ серрайиб турди-да, сўнг чопганча айвондан ўтиб ичкарига кирди. Кийиниб, бувисининг “ҳой-ҳой”лашига ҳам қарамай ташқарига отилди. Бир соатлардан сўнг у туман марказида автобусдан тушди. Тўғри мол-қўй бозорига равона бўлди. Бозорга келганда аллавақт бўлиб кетган эди. Одатда бу вақтда сотадиган сотиб, оладиган олиб бўлади. Бу сафар ҳам худди шундоқ чиқди. Юсуф у ёқдан-бу ёққа чопиб, отасини одамлар даврасида кимлар биландир қўл силташаётган ҳолда кўрди. Худога шукр! — Ўша томонга чопди. У югуриб бораркан, йўлдаёқ хайкирди:

— Ота, сотманг, мен пул топдим, молни қайтаринг, уйга олиб кетамиз!..

Тўплаганлар бир муддат ҳеч нимани тушунмай ҳанг-манг бўлиб қолишди. Аммо Одил ака бирпас жим туриб, ниҳоят бошини кўтарди. Рўпарасидаги озғин, қорамағиз йигитга қараб:

— Мен “сотдим” дедим. Гап тамом, мол сизники. Қани, пулни сананг, — деди.

Ҳаллослаб этиб келган Юсуф томоғига тикилиб қолган “тош”ни култ этиб ютиб юборди...

32

Эртасига эрталаб Тошкентга қайтиладиган бўлди.

Юсуф аёлию боласи билан уччовлашиб автобус бекатига келганда, Содикқа дуч келишди.

— Ҳа, дўст, азонлаб йўл бўлсин? Бозоргами дейман? — сўради Юсуф кучоклашиб кўришаркан.

— Йўк, сени кутиб турувдим, жавоб берди Содик эзгин кайфиятда, — ўша кунги гапимиз чала қолганга ўхшайди.

— Наҳотки? Мен ҳаммасини гаплашиб олдик, деб ўйловдим, — хайрон бўлди Юсуф.

— Йўк, ҳаммасини эмас, — сен оғзинга талқон солгандек мик этмай ўтирдинг. Энди у номеринг ўтмайди, энди жавоб беришинг керак, дўстим, — ҳазилга олди Содик, — кўрсаткич бармоғини пистолет қилиб Юсуфнинг чаккасига ўқталганча, — жавобсиз сени автобусга чиқармайман, — сўнг Содик ўша кунгидек Юсуфнинг билагидан ушлаб Ойгул ва Муҳаммаджонлардан узоқроққа етаклади.

— Намунча сирли? Отиб ташласанг, тезгина ота қолгину одамни бунақа кўрқитма, Содик, — кулди Юсуф.

— Юсуф, тўғриси айт, мустақилликдаги ҳаётимиз яхшими ёки аввалгиси? — деб қолди дабдурустдан Содик, — сен ҳам эски замонни кўмсайсанми? Қайтиб келса, деб ўйлайсанми ҳеч? Фақат тўғриси айт?.. Аҳволингни кўриб-билиб турибман, дўстим, илтимос, тўғриси айт. Бу мен учун ҳаёт-мамот масаласи...

— Турмуш, тирикчилик, бола-чақа ташвишию қашшоқлик юки... эзиб-янчиб ташлаган, илгариги Содикдан сўррайиб суратигина қолган, сийрати бошига болға тушган ёнғоқдек парча-парча бўлиб кетган бечора ва бенаво бу Содик яна тинмай гапирар, ўзининг ҳақли бўлиб-бўлмаганини Юсуфдан ижикилаб сўрар, жавоб бўлавермагач, куйиб-пишиб тағин дардини дoston қиларди...

Юсуф... Юсуф бўлса ортиқ уни эшитмасди. Хаёллари уни тарихга — олис ўтмишга олиб кетган ва Бехбудийу Фитрат, Қодирийу

Чўлпонлар каби минглаб, ўн минглаб миллатнинг гули, фахри ва ифтихорлари бўлган заҳматкаш ватанпарварларнинг аламли қисматларига рўбарў қилганди. Сўнг... сўнг эса Юсуфнинг кўз ўнгида “лоп” этиб Муҳаммаджон тоғасининг юмилмай, очиқ қолган – очиқ кетган кўзлари пайдо бўлди...

— Йўқ, йўқ, йўқ!!! Юз бор йўқ, минг бор йўқ, Содик, тушуняпсанми?!.. Агар ҳолимиз ҳозиргидан бешбаттар бўлиб, ейишга бир бурда нонимиз қолмаса ҳам, ўғлимга битта хапдори сотиб ололмай кўлимнинг калталиги ўлимига сабабчи бўлса-да, рўзғорим куйиб кул бўлиб тўзиб кетса ҳам, йўқ!!! Мен ўтмишнинг қайтиб келишини истамайман, тушуняпсанми, Содик, сен соғинаётган, кўмсаётган империяни хоҳламайман! Бизнинг ҳаммамизнинг кўзларимиз очиқ кетишини истамайман!!.. Тушундингми?..

— Дадаси, нима бўляпти сизга, ўзингизни босинг! — Юсуфнинг кўкқисдан кўтарилиб кетган овозини эшитган Ойгул шошиб яқин келди, — одамлар қараяпти, нима жин урди ўзи сизларни?

Икки дўст бир зум мум тишлаб қолди...

— Энди, кет, Содик. Кет!.. Менга ўша гапларингни қайтиб ҳеч қачон гапирма!.. — ниҳоят тилга кирди Юсуф ўзини анча босиб олиб вазмин оҳангда...

33

Йўлда соғин сигир воқеасини ўйлади. Ўйлаган сари кўнгли бузилиб, эзиларди. Нима қилиш керак? — Бу савол худди биқинда турган қаттиқ санчикдай бутун борлигини ҳам пармаларди. Пул топиш кераклигини ва аввало, ота-онасига соғин сигир олиб бериши зарурлигини ўйларди-ю, лекин буни қандай олиб рўёбга чиқаришини билмасди. Бунинг учун Саиднинг ёки бўлмаса, Миразимнинг этагини тутиши лозим. О, ҳаёт, нақадар аччиқсан! Кечагина Юсуф уларни етаклаб юрарди, маслаҳатлар берарди, ҳар жиҳатдан ўзини улардан устун ҳис этарди. Энди бўлса, энди у юкуниб бориши керак уларнинг ҳузурига!.. Наҳотки, дўстлари кўрган нарсани бу кўролмаган бўлса? Ахир, у замоннинг қайси томонга думалаб кетаётганини дўстларидан кўра яхшироқ билиши керак эмасмиди? Ахир, учовлон ичида энг

билагони ҳам, уддабурони ҳам Юсуф эди-ку! Хўш, нима бўлди унга: ёки Саид айтмоқчи, у чинданам хаёлпарастми? Бундай деса, орзулари ҳозир жамият микёсида амалга оширилаяпти-ку!.. Ёки у бор-йўғи омадсиз бир кишими?..

Юсуф аламли ўйларининг тагига етолмасди. Айни дамда шу нарсани равшан англардики, янги тарихни ёзиш билан боғлиқ орзулари энди уни ортиқ безовта қилмаётганди...

34

Улар Тошкентдаги ижара уйларига тонг саҳарда етиб келишганда деразадан чирок нури тушиб турарди.

— Чирокни ёқиқ ташлаб кетибмиз-да? — деди Юсуф.

— Йўғ-е, ўчирилганди, — деди хотини.

— Унда уйнинг эгаси қайтибди-да.

— Вой, энди қаёққа борамиз? — эрининг орқасидан изма-из зина бўйлаб кўтарилаётган Ойгул така-тақ тўхтаб қолди.

— Юравер-чи, — деб қўлидаги ухлаётган ўғлига қараб қўйди Юсуф ва негадир ичидан бир сесканиб кетди.

— Вой худойим-ей, энди шу ташвиш ҳам бормиди?

Чинданам иш билан Москвага кетган ва йил охирида қайтиши керак бўлган уй эгаси — Валерий негадир олти ой илгариек қайтиб қолганди. Юсуф буни эшитиб, бир зум гарангсиб турди. Ахир энди улар қаерга боришади? Устига-устак, бола билан, бир неча тугун — кийим-кечак, идиш-товоғу кўрпа-тўшак билан...

Юсуф уй эгаси билан ҳисоблашди. Ойгул апил-тапил уйдаги буюмларини йиғиштирди. Сўнг “Жой топгунимизча туриб турсин” деб бир бурчакка қўйишди-да, Валерий билан хайрлашиб чиқишди.

— Хотин, — деди Юсуф негадир шундай вақтда тегажоғлиги тутиб, — қарагин, тўрт томонимиз қибла. Сен қайси томонни хоҳлайсан?

— Иложини қилсам, сиз кетган томоннинг тескарисини хоҳлардим, — деди Ойгул ҳам ҳазилга ҳазил билан. Лекин ҳазилнинг тагида чин ҳам бор эди ва буни Юсуф жуда яхши тушунарди. Энди пилдираб юра бошлаган Муҳаммад эса бу нарсаларнинг фарқига

бормасди.

Улар бошлашиб, Кабел заводида ишлайдиган бўласи — Аҳмаджоннинг олдига — завод ётоқхонасига келишди. Аксига олиб ётоқхона мутасаддиси йўқ экан. Кутишга тўғри келди. Ниҳоят, мутасадди пайдо бўлдию жой йўқлигини ва текшир-текширлар кўпайганини важ қилиб қутулди. Аҳмаджоннинг “Қаерга борасизлар энди? Бир пас кутиб туринглар, мутасадди кетиши билан чакираман. Бугунча бизникида турарсизлар”, дейишига қарамай Юсуф унамади. “Ахир Аҳмаджоннинг ўзи бола-чақаси билан биттагина хонада турса, устига биз ҳамми?..” — деб ўйлади у. Алам ва хижолатпазликдан Ойгулнинг кўзларидан шашкатор ёш оқиб борарди. Юсуф эса ўзини ҳақоратлангандай ҳис этар, кимгадир, нимагадир аччиқма-аччиқ яшагиси келарди. Ўша “кимдир”, “нимадир”ни ҳам тахминан билар, бу — ўз қисмати эди. Фақат боласи Муҳаммадгина ҳеч нарсадан хабари йўқ, дам уларнинг қўлларига чиқиб эркаланиб, дам ўзи ерга интилиб, чопқиллаб борарди...

Энди эру хотиннинг қўнгилларига ҳеч нарса сиғмасди...

— Энди қаёққа? — Ойгул бирдан тўхтаб Юсуфнинг кўзларига тикилди.

— Анави ерда меҳмонхона бор. Жой топгунча ўша ерда тура турамыз.

— Жа пуллариңгиз ошиб-тошиб ётибди-да?..

— Бир кун минг кун бўлмас!

— Жонга тегди бунақа сарсон-саргардонлик. Ҳар йили халта-хуржунни кўтариб, лўлидек эшикма-эшик юрамиз. Сизни билмадим-у, мен бундай яшаёлмайман!.. — Ойгул йиғини бас қилиб, аламини энди аччиқ-тизиқ гапларга ўрай бошлади.

— Сабр қил...

— Сизни топган гапингиз шу — “Сабр қил, сабр қил!” Сабрнинг ҳам чегараси бордир. Агар қайсарлик қилмай Саид билан Миразим акаларнинг гапига кирсангиз, бунақа тентираб юрмасдик. Аллақачон уйли-жойли, машинали бўлардик.

— Бўлди қил!..

Аммо Ойгул эрини эшитгиси ҳам келмасди. У шу пайтгача ичида сақлаб келганининг барча-барчасини ташига чиқараётганди.

- Пешонам шўр бўлмаса, келиб-келиб сизга тегаманми?..
- Бас қил, Ойгул...
- Ўша ўртоқларингиз...

Ойгул гапини тугатолмади. Қулоқ-чаккасига келиб тушган тарсакидан кўз олди қоронғилашиб, ўтириб қолди...

Юсуф ўша куни келган поездидаёқ Ойгул билан ўғлини изига қайтариб юборишга мажбур бўлди. Сабаби — уларнинг жойсиз қолганида эмас, балки ўша тарсакидан сўнг Ойгулнинг “Эркак бўлсанг, жавобимни бер!” дея кўчанинг юзида — одамларнинг олдида юзсизлик қилганида эди. Албатта, Юсуф талоқ сўзини оғзига олмади, лекин “Мен ёмон бўлсам, яхшисини топ” деди-да, поездга чиқариб, жўнатди-кўйди. Ўзи эса, ўша вокзалда тунади.

35

Миразим уйкули кўзларини ишқаганча уйдан чиқди-да, дарвозахонада савлат тўкиб турган тим қора, кечагина Олмониядан келтирилган “Мерседес” машинасига яқинлашди. Айланиб, дам у томонидан термилди, дам бу томонидан. “Тавба, жононнинг васлидан ҳам ширинроққа ўхшайди бу қурғурнинг дийдори, — хаёлидан ўтди унинг, — ахир қайси ҳурилиқога нақд саксон бешта кўкидан санайсан? Саксон беш минг-а! геч бирига. У машина эшигини очиб, ўтирди. Рулни авайлаб силаркан, ботинида фахр ва аллақандай ширин ҳислар кўзғалди. Бу жудаям ғаройиб эдики, Миразим улардан ҳеч қачон айрилгиси келмасди.

— Вой-бў, Миразим ака, кечаси билан мошинада ўтириб чиқдингизми? — ичкаридан чиқиб келган Заҳро эридан ўпкалади.

— Йўғ-е, энди чиқдим.

— Кечаси алламаҳалда уйғонганимдаям йўғидиз-де. Ишқилиб бизди эсдан чиқарвормасангиз бас.

— Алимқул келмаптимми?

— Вой, эсиз кирди-чиқди бўп қолмадимми? Кеча бир иш тайинлаб, эртага кечқурунга етиб кел, деган ким эди?

— Да-да-да...

— Окажон, бу мошина хаёлингизни ўғирлаб қўйибди, ўғирлаб...

— Шимимнинг чўнтагида калит бор, обчиқақол.

— Вой, яна қаёққа? Ҳали ваҳлий-ку ишга?

— Ишга эмас. Нонушта тайёрлагунигча бир айланиб келай.

Захро калитни олиб келиб бераркан, Миразимга ҳам маслаҳат, ҳам гина оҳангида деди:

— Худо берибди энди, машинадан тушмасакансиз. Қаранг, қандай семириб кетаяпсиз.

— Бўлди, бўлди... Яхшиси, дарвоза тугмасини босвор.

— Вой, худойим-е, шунгаям эринасиз-а, — Захро нолиганча дарвозахона томон юрди.

Миразим уйдан юз метрлар чамаси узоқлашганда йўл ёқалаб келаётган таниш чехрани кўриб, машинани тўхтатди. Эшигини очиб “Ўтир!” деди. Йўловчи ҳам индамай чиқиб ўтирди.

— Яхшимисан?

— Ўзинг-чи, қалайсан, ўрток? Бормисан оламда ўзи? Намунча йўқолиб кетдинг? Тошкандамисан ўзи?

Йўловчининг кўзлари чакнаб турган бўлса-да, Миразимнинг саволларига узуқ-юлуқ жавоб берарди. Зеро, батафсил жавобнинг имкони йўқ эди. Миразим савол берардию жавобини кутмас, гўё ўзи билан ўзи гаплашаётгандек эди. Шу топда унга йўловчининг оғзидан чиқаётган “Ҳм, ҳм...” товушларининг ўзи кифоя қиларди.

— Мошина қалай? Зўрми? Нақ Олмониядан опкелтирдим. Яхшими? Ке, санам бир ҳайдаб кўр — Миразим машинани йўл четига тўхтатмоқчи бўлди.

— Қўйсанг-чи, мен ҳеч қачон машина минмаганман, — кескин эътироз билдирди йўловчи.

— Бунинг ҳеч қийин жойи йўқ, ўт, ўтсанг-чи!

— Қўй, ўрток, кўрқаман.

— Ихтиёринг. Унда қайтдик бизникига, нонушта қиламиз.

36

Юсуф Миразимга эргашиб катта, данғиллама ҳовлига кириб келганида Захро супача пастидаги хилма-хил гулларга сув

куяётганди. Илгари бу оила гулга унчалик шайдо эмасди. Демак, ўша пайтда гуллар ҳеч бўлмаган ёхуд назар тушмайдиган даражада оз бўлган. Энди-чи? Во ажаб! Чор томондаги нақшинкор уйларнинг ўртасидаги сахна — тўрт-беш сотихли майдонда анвойи гулларнинг очилиб ётгани камлик қилгандай яна айвонлар ҳам тувакли гулларга лик тўлганди. Ташқарида иморату дарвозахонанинг дабдабасидан андак энсаси қотган киши ичкарида ажойиб гулзорга дуч келгач, гўё ўзга бир оламга кириб қолган сайёҳдек ҳайратга тушарди.

Юсуф Миразимникига ўша куни эрталаб келганича кечқурун кетишини хаёлига ҳам келтирмасди. Сабаби — Миразим туғилган кунига қўшиб машинасини ҳам “ювадиган” экан. Дўсти унга “Модомики, бугун бўш экансан, қарашвор”, деб илтимос қилди. Бунинг устига базмга Саиднинг ҳам келишини айтди. “Жуда соз бўлди-да, иккала дўстим билан гаплашиб оламан, аҳволни тушунтириб, улардан маслаҳат сўрайман”, — хаёлидан ўтказди Юсуф. Лекин хаёлини банд этган бошқа нарса унга тинчлик бермасди. Базм учун Миразим сарфлаётган пулга шаҳарнинг четроқ жойидан бемалол икки хонали уй сотиб олиш мумкин эди. Ҳа, Юсуф уни уйга қиёс қилди!..

У Захро билан гаплашиб чой ичаркан, Миразим қаерларгадир телефон қилиб, Шорасул ва Фаррух деган йигитлар пул олиб келишни тайинлади. Йигитлар етиб келгунча ўтган ярим соатлар чамаси вақт ичидаги суҳбатдан Юсуф шуларни билиб олдики, Миразим энди илгаригидек кичик бир тижоратчи эмас, балки бутун бошли улкан бозорнинг бошлиғи экан. Кейинги вақтларда бозорларга берилаётган эътиборни эслаб, Юсуф ичида “Ўх-хў, бу дейман, бизнинг Миразимнинг куни туғиб, каттагина бой бўлиб қолганга ўхшайди”, деб ўйлади. Агар кун туғиш бойликка қараб белгиланадиган бўлса, Миразимнинг куни ҳар куни эгиз туғарди. Масаланки, унга пул керак бўп қолса, шу заҳоти у кимгадир қўнғироқ қилар эди — вассалом. Исталган миқдордаги сумма айtilган вақтда муҳайё этиларди. Ҳозир ҳам худди шундай бўлди, дарвоза томонга бирин-кетин иккита машина келиб тўхтади-да, олдинма-кетин икки йигит, — ҳар бирининг қўлида силлиқ қора тўрва, — кириб келиб, салом беришди. Юсуф уларнинг ҳурматига қўзғалмоқчи эди, Миразим “Ўтир”

дегандай ишора қилди. Келган йигитлар тўрваларни ҳовли саҳнидаги сўрига қўйишди-да, яна қўллари кўксиларида хайрлашиб чиқиб кетишди. Юсуф бу муносабатдан ҳангу манг бўлиб қолди. Илгариги пайт бўлганда, у Миразимнинг ҳозирги муомаласи учун “И-и, Мирзакаримбой бўп кет-е”, деб чимдиб олган бўларди. Лекин ҳозир миқ этолмади. Чунки ўзи билан Миразим ўртасида ҳам қандайдир кўзга кўринмас девор пайдо бўлганини аниқ сизди. Сиздигина эмас, гапириш бефойда эканини англаб етди. Мана, ярим соатдан мўлроқ вақтдан буён гаплашиб ўтиришибди. Ҳар икки томон ҳам имкон қадар самимий бўлишга, бир-бирлари учун жудаям қадрли эканликларини билдиришга интилаётганларига қарамай, суҳбат зўраки чиқаётир. Агар Захро бўлмаганда ҳоллари нима кечарди — Юсуф билмасди. Захро ўчиб қолаётган суҳбатга ора-сира чўғ ташлаётганди. У дам Юсуфнинг оиласи, дам ишидан гап очар, дам кишлоғини, дам эса талабалик йилларини ёдига солар, дам ўзи ҳам хотиротга берилиб, у ёки бу қизиқ воқеани эслаб кетар эди. Юсуфнинг назарида унинг ботинида зерикшига ўхшаган аллақандай туйғу яшарди: шунча бойлигу зар, шунча обрўю эътибор, шунча имкону кучга... қарамай. У дарвозадан кирибок ўша қақилдоқ собиқ курсдоши, Захронинг кўзларига кўзи тушган ҳамоно буни пайқаганди. Захро ҳамон ўшандай сулув, ҳатто ҳозир янада тўлишиб очилган, юзлари нақш олмадек қирмизи, бўлиқ... эди-ю, сиймосидан нур, кўзларидан олов қочгансимон, ҳатто қаърида улкан бир ҳасрат яшириниб ётгандек эди. Фақат суҳбат асносида, айниқса, беғубор талабалик даврини эслаб гапираркан, кўзларидан яна аввалгидек учкунлар соча бошлар эди.

— Вой-вой-вой, бу бир гапиришга тушмасин-де, — Миразим ноз-неъмат тўла дастурхон устидан қўл телефонини олиб, рақам терди. Захро унга эътибор қилмай суҳбатида давом этди.

— Юсуф ака, эсиздами, Бўстонликқа мева тергани борганимиз? Қанақа чиройли жойлар эди. Бир томонда боғ, у ёғида эса тоғ, ўртасида сувлар оқиб ётибди. Мева териб ўйнардик, ўйнаб мева терардик. Яна сахаргача суҳбат қилиб, қўшиқ айтиб, рақс тушганларимиз-чи...

Юсуф бир пайтнинг ўзида ҳам хотинни, ҳам эрни эшитарди.

— Алло, Тоҳир, сизми бу? Ҳм, бугун ўтириш бор. Мани уйимга келинг, ҳозир. Юзтача одам бўлади. Ҳар сафаргидек чиройли қилиб уюштирасиз, окам. — Сўнг Заҳрога юзланиб деди: — Ҳозир Тоҳир келади. Пул ана, — у юзи билан сўри томонга ишора қилди. — Ман ишдан бир хабар олай-чи. Юсуф бугун бизнинг меҳмонимиз. Қараб тур, қочиб кетмасин... Ўртоқ, — у Юсуфга қаради, — сан минан кечқурун бир отамлашамиз!

Юсуфнинг бир кўнгли узр сўраб кетгиси келди-ю, яна ўзини тўхтатди. Ахир, унинг ташрифидан муддао нима эди! Бунинг устига Саид келар экан. Ахир, у Саидни ҳам кўрмоқчи-ку! Қолаверса, бу ерда унга Заҳро ҳам бегона эмас. Лоақал Миразимнинг “Қарашворгин” дейишига кулоқ осиши керак. Демак, у қолади.

Миразим “Хўп, пока” деди-да, машинасига ўтириб жўнади. Юсуф унинг пулни санаб кўриш у ёқда турсин, халталарни очиб ҳам кўрмай, ҳатто уларга яқинлашмай кетворганига эътибор берди. Ва шу ондаёқ хаёлидан “Агар ҳисобсиз бойлигим бўлганида, боз устига, уларни белим оғримай топганимда, эҳтимол, мен ҳам шундай қилган бўлармидим”, деган фикр кечди.

37

Кўп ўтмай Тоҳир ака деганлари келди. У ёши элликларда, сочларига оқ оралаган, ўрта бўй, миқти, очиқ чехра бир киши экан. Тоҳир ака Юсуф ва Заҳро билан куюқ сўрашди. Лекин ўтирмади. Базм сабаби билан қизиқди, холос. Унинг янги дўпписини кўлига олиб, яна кийиб турадиган одати бор экан, йўқса, буни ҳаяжону уялишга йўйиб бўлмасди. Афтидан, у Миразимнинг доимий ошпазига ўхшарди. Фикрининг тўғрилигини Юсуф кейинроқ билди.

Тоҳир бозорга кетаётиб, Юсуфни эргаштириб юрмади. “Сизни уринтириб қўймайлик. Буни ўзимиз ҳал қиламиз, сиз бир пас дам олиб туринг”, деди-да, пул солинган тўрваларни кучоқлаб ташқари юрди. У бир ўзи кетган бўлса, тушга яқин иккита “Жигули”да бешовлон бўлиб қайтишди. Юкни ташишга Юсуф ҳам ёрдам берди. Сўнг Тоҳир ака машиналарни яна қаерларгадир жўнатди. Ўзи эса ошхонага қараб юрди.

Тоҳир ака ўзини бардам тутар ва тўй тадоригини кўраётган бойваччадек ғоз юриб, йигитларни ҳали у, ҳали бу хизматга буюрарди. Афтидан, базмларни уюштириш ҳавосини олган, шу соҳанинг устаси бўлиб кетган эди. Энди у Юсуфга ҳам ўз йигитлари қатори иш буюрарди.

Бу орада иккита “Жигули” келди, улардан бирин-кетин олтига қиз тушди. Қизлар ҳар хил миллатга мансуб бўлиб, рус тилида гаплашишарди.

— Ҳа, ана, маликаларимиз ҳам келиб қолишди, — деди йигитлардан бири. — Хуш келибсизлар, ҳа, қани, бўлақолинглар.

“Жигули” ҳайдовчилари Тоҳир акадан топшириқ олиб, яна қаёққадир ғизиллаб қолишди. Иш қизигандан-қизирди. Ҳамма ишини билиб ва жуда катта иштиёқ билан бажарарди. Лаганбардор⁵ қизлар ҳам оқ кушлар каби бир хил чиройли фартуклар тақиб, елиб-югура бошлашди. Зум ўтмай ҳалиги “Жигули”ларда тағин одам келди. Бу сафар ундан йигитлар тушишди. Улар ҳам бир хил кийиниб олишган эди. Улар энди стол-стулларни учта катта хонага жойлаштира бошлашди. Юсуф учун буларнинг ҳаммаси ғаройиб эди. У ҳеч қачон базмларга бунақа катта тайёргарликни кўрмаганди. Ҳатто унча-мунча тўйларга ҳам бу даражадаги сарфу харажат, бу миқёсдаги ҳозирлик кўрилмасди. Уни бу ердаги ҳамма нарса ҳайратга соларди. Бир томондан шоҳларнинг саройи янглиғ ҳашаматли уй-жой ва унда бўлаётган базм салмоғи Юсуфнинг ақлини шошириб қўйган бўлса, иккинчи томондан, шунча дабдабанинг ичида яшаётган Заҳронинг руҳсизлиги уни ажаблантирарди. Унинг гўё чоп-чопларга алоқаси йўқдек, ўзи билан ўзи овора, дам ичкарига киради, дам ҳовлига чиқади, ивирсийди. Тоҳир ака билан лаганбардор йигит ё қизларнинг аҳён-аҳёндаги саволларига хушламайгина жавоб беради.

Нонушта устидаги суҳбатлари давомида Юсуф шуни билиб олдики, Заҳро қизлари катта бўлиб, кичиги боғчага, тўнғичи лицейга қатнай бошлагандан бери уйда бир ўзи қолган ва яна уларнинг қайтишини кутиб кун ўтказар экан. Эр жонивор бўлса, кун бўйи, баъзан кечаси билан ишда. Илгари Заҳрони еру осмонга ишонмайдиган Миразимнинг энди у билан иши ҳам йўқ. Тўйгача

⁵ Лаганбардор — официант.

умримнинг охиригача севаман, бошимда кўтариб юраман, еганинг олдингда, емаганинг кетингда бўлади, бошдан-оёқ зарга ўрайман, дея ваъдалар берганди. Ҳақиқатан, у ваъдасининг бир қисмини бекаму кўст адо этди — Заҳрони дуру жавоҳирларга кўмиб ташлади. Ҳатто шу даражада кўмдики, беҳисоб бойликлар орасидан унга ҳаво етишмай қолди. Лекин иккинчи — асосий ваъдасида Миразим бир йил ҳам туриб беролмади — у Заҳрога эътибор бермай қўйди. Совуқчилик орага бирданига тушгани йўқ. Балки секин-аста, сездирмайгина суқилиб келди. Нафсиламрини айтганда, хотини билан ораларидаги муносабат Миразимни унчалик қизиқтирмайди. У бу ҳақда ўйлаб бошини оғритмайди ҳам. Бир вақтлар кундузлари кўргани етмай, кечалари тушларига ҳам киришини истагани Заҳрони энди ҳафталаб кўрмаса ҳам парвойига келмайди. Унинг учун энди Заҳро “Уйда хотин борми — бор” дейишга ярайдиган матоҳ, холос. Айтмоқчи, яна унинг бир қадрли хизмати бор экан — Заҳро шириншакар икки қизнинг онаси. Миразим қизларини беҳад яхши кўради. Иккинчи қизи — Муқаддас туғилгани буниси ўғил бўлмади, дея бир оз ўпкалаб юрди-ю, гўдаги улғайиб, кўзга кўрина бошлаши билан барча гиналарни унутди. Энди у ўнта ўғилга битта қизини алишмайди. Миразимнинг назарида Заҳро учун шу қизлари кифоя. Энди Заҳронинг навбатдаги орзу-ҳаваслари қизларининг келажаги билан, аввало, тўю томошаси билан боғлиқ бўлиши керак. Лекин айни шу ерда Миразим адашаётганди. Заҳро — қорамағиз, қақажон, бир гапириб ўн куладиган бу олов аёл учун қизларининг келажаги билангина кун ўтказиш камлик қиларди. Дарҳақиқат, у Умида ва Муқаддасни эридан кам яхши кўрмасди, лекин унинг меҳр кўзлари очик эди. У ўзлигини қизларига бутунлай бахшида қилиб, ҳаётнинг қолган лаззатидан бутунлай воз кечиб яшашга ҳали ҳаддан зиёд ёшлик ва чиройлилик қиларди. Ахир, қақажон қизларни боғчаю лицейга юборгач, уйда яна кечгача фақат уларнинг қайтишини пойлаб ўтириш учун одамзод ё оғир касал ё қариб-қартайган бўлиши керак. Ҳолбуки... Заҳронинг қайноқ ҳаётда жўшиб яшагиси келарди. Бунинг учун эса ишлаши, одамлар ичида — уни тушунадиган ва у тушунадиган ҳамкасблар даврасида бўлиши жудаям зарур. Лекин турмушга чиққандан бери Заҳро бу нарсалар ҳақида фақат орзу

қилади, холос. Чунки бунга, аввало, Миразим розилик бермай, “Сенга пул керакми, мана пул, эр керакми, у ҳам олдингда, бола-чақанг кучоғингда, яна нима истайсан?” дейди, қолаверса, Заҳронинг ишлаши мумкин бўлган соҳа обрўси кескин тушиб кетган эди. Ўзи томондан манзират фақат шу эди. Аммо кейинги вақтлардаги ёлғизлиги уни бутунлай маҳв этаёзди. Таниш-билишлару қариндош-уруғларниқига меҳмон бўлиб бориш, уларни кутиб олишлар аллақачон жонига теккан. Базмларни ёқтирмайди эмас, ёқтиради, лекин улар тугагач, кўнглининг бир бурчаги ҳамон бўш, хувиллаб турганини сезаверади, изтироб чекаверади. Инчунун, базмлардан юрак олдириб қўйган. Ахир, айнан ўшалардан сўнг у ўз ёлғизлигини тобора теранроқ англаб боради, кийналади...

Мана шунақа бир-бирига ўхшаган қатор зерикарли йиллардан сўнг Заҳро гулларга меҳр қўйди. Аввалига ҳовлида беш-ўн туп гул ўстирди, бора-бора кўпайтириб, ҳаммаёқни гулга тўлдириб юборди. Шу тариқа гуллар — унинг овунчоғи, иш-эрмағи, таскин-тасаллисига айланиб қолди...

Заҳро қўлидаги телефон билан дам у ёққа, дам бу ёққа бориб-келиб, бўлаётган ишларни назорат қилиб тургандек бўлса-да, аслида у буларга заррача эътибор бермаётганди. У юришдан тўхтаб, рақам терди.

— Алло, Марфуа, қалайсан? Бормисанла? Эрталабдан бери телефон қиламан, омийсила? Ҳм... Алло, бугун эринг билан келларинг. Хўжайиним “День рождения”лари билан мошинасини ювотдила. Енгисини. Ҳа, олдила. Мерс. Олти юз. Ҳаммалигини этдим. Битта сила қолувдила. Хўп, пока...

Заҳро телефонни ўйнатганча келиб, қўлини юваётган Юсуфга сочиқ тутди.

— Чарчаб қолмадизми?

— Йўқ.

— Аслида, сизнинг бу ишларга аралашишингизга ҳеч ҳожат йўқ эди-ю, лекин келганингиз яхши бўлди-да, гаплашиб анча кўнглим ёзилди.

— Билмадим-у, лекин менга бироз сиқилиб қолгандек туюляпсиз.

Эҳтимол, адашаётгандирман, — Юсуф Захрога синовчан боқди.

— Адашаётганингиз йўқ. Келинг, бу ҳақда кейин гаплашсак...

— Яхши, — деди-ю, Захронинг ўзига яқин тутиб гапиришидан Юсуфнинг юраги бир сесканиб тушди. Ўзича бунга изоҳ берди. “Ҳарҳолда беш йил бирга ўқиганмиз, пахтаю мева теримларида елкадош бўлганмиз, ака-сингилдек бўлмасак-да, ўртамизда илиқ муносабат бор эди. Шундай экан, яқинлик бўлиши табиий ва ундан хижолат чекишнинг ҳожати йўқ...”

— Ана, меҳмонларнинг олди келишни бошлади, — Захро дарвозадан кираётганлар томон юрди.

Бу вақтга қадар Тохир аканинг йигитларию ресторан хизматчилари ҳамма нарсани тахт қилиб кўйишган эди. Улар шошилмасди, чопиб ҳовлиқишмасди. Ҳамма ишни ўз жойида, чиройли ва пишиқ бажаришарди. Юз ифодаларида ўз ишларидан мамнунлик яққол сезилиб турарди. Юсуф кун бўйи уларни кузатиб, шу нарсани англадики, одамзод ўз ишининг устаси бўлса ва энг муҳими, меҳнати қадрланишини билса, демак, у маза қилиб ишлайди. Ишга худди байрамга боргандек боради. Юсуф анчадан буён бунақа масрур чехраларни кўрмаганди. “Қани энди, — унинг кўнглидан кечарди шу ширин хаёллар, — ҳамма мана шундай меҳнат шароитларига эришса...”

38

Ниҳоят, тумонат одам йиғилди. Юсуфнинг назарида шаҳарнинг казо-казо бойлари бир даврага тўплангандек эди. Ҳатто машҳур артистлар, яна Юсуф қаердадир (телевизорда бўлса керак) кўрган таниш ва нотаниш чехралар ташриф буюришганди. Башанг кийинган, юзлари тиниқ ва бўлиқ меҳмонлар олдида Юсуф ўзини жудаям ҳақир сизди, қимтинди. Хайриятки, ҳамма ўзи билан, ўз яқинлари, давраси билан овора... Миразиму Захро у даврадан бу даврага, у хонадаги меҳмонлар ҳузуридан бунисига ўтишар, кўлма-кўл бўлаётган тансиқ таомдек ҳамма уларни ўз қошларига чорлар, табриклашар, баробар ичишарди... Саид ҳам ўз даврасида, кулиб, ичиб, яйраб ўтирибди. У дарвозадан кираркан, ошхона томонда турган Юсуфга кўзи тушиб,

бош ирғаб кўйганди...

Энди Юсуф росмана ўйлай бошлади: базмда қолиб тўғри қилдими? Ахир, у юзлаб одамнинг ичида ёлғизланиб қолганди. Кимнинг олдига боришни билмасди. Бу ерда уни таниган ва у билган уч киши — Миразим, Захро ва Саид ўз давраларида шодон эдилар. Уларнинг гўё Юсуфга эҳтиёжи ҳам, у билан ишлари ҳам йўқ. Юсуф эса нимага келди? Эҳтиёжи борки, келди. “Арслонни қашқир олдига келтирган эҳтиёждир, эҳтиёж”, қаердадир эшитгани қаландарона кўшиқ мисралари хаёлига урилди. Лекин ўша заҳоти ўзини-ўзи тергай кетди: “Жуда ошириб юборяпман, чоғи. Ахир мен қашқирнинг эмас, дўстимнинг уйига келдим. У базмга таклиф қилди. Мен унда қатнашяпман. Бори — шу. Ахир, сени биров танимаган жойда шунақа бўлади-да. Ҳозир улар бироз бўшашсин, мени хузурларига чақиришади. Ҳол-аҳвол сўрашади. Сабр қил!” Юсуф ўзини шундай мулоҳазалар билан тинчлантиргунча Тоҳир аканинг йигитларига қарашиб юрди. Улар билан бирга овқатланди, хангомалашди. Юсуф ич-ичидан сезиб турдики, бу даврада унинг тенги, уни ҳеч қандай ижирғанишсиз калондимоғсиз қабул қилганлар ана шу ошпаз йигитлар бўлди. Бундан ўзини ҳақоратлангандай ҳис этди. Лекин айна дамда ичидаги бу туйғу дилкаш ошпаз йигитларга нисбатан таҳқир эканини тушуниб тилини тишлади...

Юсуф мазали таомлардан, хилма-хил мевалардан, ҳатто номини ҳам билмайдиган айрим нозу неъматлардан еб, ичиб ўтирди. Худди шу ҳолида — енгилгина, ширингина кайф қиларкан, ўзини бир қирғокдан иккинчи қирғокка, бир тўлқиннинг бағридан бошқасига ўтиб қолгандек сезарди. Ажабо, бу ҳаққирост! Бугунга қадар у бошқа бир оламнинг кўйнида сарсону саргардон эди. Бугун ўзга бир очун бағрида кайф қиляпти. Айна чоғда, Юсуф ширин кайф билан кўкрагида алам ва изтироб кўтарилиб келаётганини ҳис қилди. Ахир у бу давранинг иштирокчиларидан нимаси билан фарқ қилади? Улардан қаери кам, қаери ноқис? Тавба, дарё кўринишда бир томонга ва бир хил оқаётганга ўхшаса-да, унинг бағрида турли хил ва бир-биридан бутунлай фарқ қиладиган оқимлар бўларкан: бири умумий оқувга бўйсуниб, бошқаси тескари томонга оқар экан. Шунинг учун ҳаёт дерканларми? Юсуф наздида базм қатнашчилари ва уларнинг ҳаёт

тарзи бутунлай бошқа бир оқиму у мансуб бўлган табақа, у билган, уни билган одамлар, уларнинг турмуши иккинчи оқимни ташкил этарди. Ажабо, улар бир хил сувдан ичиб, бир хил ҳаводан нафас олади-ю, лекин бир-биридан нақадар тафовут қилади. Ажабо, улар бир-бирига қанчалик яқин бўлса, шунчалик узоқ! Гўё ёнма-ёну бири-иккинчисига кўшилиб-сингиб кетмайди, кетолмайди. Худди икки парча оҳанрабонинг ўхшаш томонлари бир-бирини қандай итарса, бу икки оқим ҳам бири иккинчисини шундай туртади... Худди Юсуф билан Миразим ва Саидлар янглиғ. Ахир, Юсуфнинг даврадагилар билан бирга ўтирмай, ошпазлар қаторида бир чеккада юрганлиги айнан ўша ҳаракат натижаси эмасми?.. Ҳарҳолда Юсуф шундай ўйларди. Йўқса, уни жонажон дўсти Саид ва Миразимлар унинг “йўқ” дейишига, оёқ тираб туриб олишига қарамай кўлидан тортиб даврага — ўз хузурларига олиб кетмасмилар? Йўқ, базм охирлаб бораётган эса-да, улуг бу ҳодиса ҳалигача рўй бергани йўқ. Улар ўз давраларида кулишиб, ичишиб, хахолашиб ўтиришибди. Гўё ҳовлининг этагида бир пайтлардаги қалин дўстлари — Юсуф уларга илҳақ эмасдек. Умуман, у базмга келмагандек. “Демак, — ўйлади Юсуф, — уларнинг ўз оқимларидан четга чиқиш имконлари йўқ. Бунга ожизлар. Лекин Захро-чи? Нега ва қандай қилиб бу ишга журъат этди экан. Уни ўз давраси — ўз оқимини ташлаб, унинг кудратли занжирларини парчалаб, Юсуфнинг хузурига йўл олишига нима мажбур этди?” Шу тобда Юсуфни лол қолдириб, Захро унинг қаршисига келиб ўтирарди.

— Зерикиб қолмадингизми? — сўради Захро. — Биламан, сиз ўзингизни бунақа жойларда яхши ҳис қилмайсиз. Шунинг учун бир “Юринг” деб қўйдим-у, кўлингиздан тортмадим. Агар анувларнинг қошида сизга яхши бўлади, деб ишонганимда эди, кўярда-қўймай ўша ёққа судраб кетардим...

Юсуфнинг юраги “шув” этиб кетди. У ҳаяжонини яширмақчи бўлиб ютинди. Лекин бу билан иш битмади. У такрор ва такрор ютинишга мажбур бўлди. Ахир, Захро шундоқ ҳам сулув аёл эди. Базм учун алоҳида қилинган пардозу андоз, лов-лов ёниб турган кўйлаги, ичилган шаробнинг зоҳирга тошиб чикқан енгил кайфи унинг аёллик жозибасини янада кўпиртирганди. Устига-устак, аввало, иккинчи соҳилнинг об-ҳавоси Юсуфнинг мудраб ётган ҳисларини

озгина бўлса-да, кўзгаб қўйган, бошқа ёқдан, тоза ароқнинг таъсири унинг жиддиятини анча бўшаштириб юборганди. Юсуф юрак ютиб, илк маротаба Захрога бировнинг, биров не, дўстининг хотинига эмас, балки гўзал, латофатли аёлга қарагандек қаради. Юраги ҳапқирди. Во ажаб, аёл зоти шунчалик сеҳргарми, жон олгучими? У илгари ҳеч қачон ўзини аёлга бунчалар боғлиқ ва эҳтиёжманд сезмаганди. Лекин нега у бирон марта хотини қаршисида ўзини бунчалар жодуланган ҳолда учратмади? Хотин олдиндан оқиб ётган сувдек бўлиши мумкин, лекин ўша сувнинг бўйига илк кез келганда ҳам бунчалар ҳаяжонланмаганди. Ойгул уни бунчалар асир этмаганди. Хўш, нега? Бунинг сабаби, Захронинг тақиқланган “мева” эканлигидами ёки гўзаллигида? Ахир, Ойгул ҳам гўзал аёл. Хўш, унда Захронинг нимаси Юсуфни бунчалар шошириб қўймоқда, ақлу ҳушидан Мосуво этмоқда? Балки бойлигидир. Ахир, унинг гўзаллигида яхши парваришнинг ҳам ҳиссаси шундай акс этиб, манаман деб ўзини намойиш қилиб турибди-ку!.. Ёвғон шўрва ичиб юрган Ойгулнинг юзида бу табиий қизиллик қаердан ҳам бўлсин!.. Шошма-шошма, Захронинг юзида нақш олмадек товланиб турган табиий қизилликка ошуфталик ортида унинг бойлигига, имконига ошиққан хирс яшириниб олмаганми? Юсуф аёлнинг чинакам гўзаллиги қаршисидаги ҳайрат деб билаётгани фақат шугина эмасми?.. Йўқ, шугина эмас. Чунки Юсуфни маҳлиё этиб, ботинини ғалаёнга келтирган куч бу — роҳат-фароғатда яшаётган лобар аёл вужудининг фарқ пишган шафтолидек бўлиб тўлиб туриши ҳам эди. У илк кез жисм гўзаллиги қаршисида мана шундай паришон ва афтодаҳолга тушаётганди. Лекин айна дамда фаровон ҳаётига қарамай, Захро нигоҳининг қаърида ҳали-ҳануз аҳён-аҳёнда аллақандай қоникмаслик, зерикиш, ўз вужудининг мислсиз соҳир гўзаллигига енгилгина бепарволик билиниб қоларди. Ахир, Юсуф кўр эмасди, у ҳаммасини кўриб-билиб, тушуниб турарди. Яна шуни англардики, булар фақат айш-ишратга бўлган соғинчдан тўрамаётганди, улар аллақандай каттароқ, муҳимроқ ва қизикроқ интилишнинг самарасидек эди...

— Намунча тикилиб қолдингиз? Яхши кўриб қолманг тагин? — Захро пик этиб кулиб, бошини олдин пастга қаратиб, сарак-сарак этди, сўнг шиддат билан орқага силтаб, пешонасига, юз-кўзига тушиб

турган хиёл жингалак, кўнғир сочларини нари қилди. — Келинг, мен билан бир ичинг. — Захро столда очик турган ароқдан қадахларни тўлдирди. — За что будем пить? — Юсуфга қаради у. Юсуф дабурустдан нима дейишини билмай каловланди. Сўнг базмнинг сабаби эсига тушиб чайналди.

— Миразимнинг туғилган куни ва... — унинг гапи оғзида қолди.

— Кўйинг, шу расмий табрикларни. Яхшиси, кўнглингиздаги гапни айтинг.

— Кўнглимдаги гап. Ҳм... Унда эшитинг. — Юсуф қўлидаги бежирим қадахга бир қараб қўйди-да, сўнг Захрога юзланди, — сизга буни минг бор, милён бор айтишган бўлса-да, менинг ҳам такрорлагим келяпти... — Юсуф яна бир зум тараддудланди-да, дадил давом этди. — Сиз жудаям гўзалсиз! Мен аёл зотининг шунчалар жозибатор бўла олишини шу ёшимда илк марта ҳис этаяпман. Мен ўзимнинг ана шу кашфиётиму унга сабаб бўлган гўзал хоним — Сиз учун ичаман!.. — Юсуф кўзларини тез қадахга олди. У кўнглидаги гапни айтган эди. Лекин хижолат чека бошлади: “Мен нима деяпман? Нима жин урди ўзи мени? Захро бировнинг ҳасми-ҳалоли бўлса. Ўша биров менинг неча йиллик кадрдоним эса, менга нима бўляпти? Мен бу ерга нима мақсадда келдим-у, тақдир мени қай сорига бошламоқда? Ўзим қай аҳволдаман-у, нималарни кўнгил тусамоқда?”

— Ичинг бўлмаса, — Юсуф Захронинг жарангдор овозидан сесканиб ҳушини тўплади ва бир кўтаришда қадахни бўшатди. Захро Юсуфни кутиб турди-да, сўнг қадахни лабига бир тегизиб жойига қўйди. — Хотинингизга яхши кўриб уйланганмисиз? — сўради Захро томдан тараша тушгандек қилиб.

— Йўқ, онасини кўриб қизини олганман. Яъни онаси билан икки-уч дақиқа ҳамсуҳбат бўлдим-да, ундаги бамаънилик, тажриба, таъбир жоиз бўлса, аслзодаликка маҳлиё бўлдим-қолдим. Сўнг қизини ҳам шундай хаёл қилиб совчи жўнатганман.

— Хўш, кизи ўшандоқ чиқдимми?

— Ўшандай бўлса керак. Лекин онасидаги кўп фазилатлар йиллар давомида машаққат билан орттирилганлигини кейинроқ тушундим.

— Ҳозир-чи? Ҳозир яхши кўрасизми кеннойимизни?

— Менингча, бир-бирини яхши кўриб, бири бошқасининг ишқида

ёнадиган эр-хотин бўлмаса керак дунёда. Ахир, улар ҳамиша бир-бирларининг олдиларида ҳозир у нозирлар. Муҳаббат фироқни тақозо қилса керак. Баъзан хизмат юзасидан маълум муддат у ер-бу ерга кетганимда хотинимни ҳақиқатан ҳам соғина бошлайман. Шунда ўйлаб қоламан: агар уни узоқроқ муддат кўрмай юрсам, Лайлининг ишқида ёнган Мажнун ҳолига тушсам керак. Яна ким билади... Хўш, нега сўраяпсиз буларни?

— Шунчаки, қизиқ-де, — Захро сир бой бермасликка ҳаракат қилиб, яна Юсуфнинг қадахини тўлата бошлади.

— Ия, сиз фақат мени ичирасиз, шекилли. Ўзингиз-чи?

— Манам ичаман. Мана, — Захро ўзининг деярли ичилмаган қадахига ҳам шишани энгаштириб қуйган киши бўлди. — Ман у ёқда кўп ичиб қўйдим. Лекин барибир, шуни сиз билан охиригача оламан.

— Энди сиз гапиринг.

— Албатта, — Захро сузук кўзларини Юсуфга қадаб, секин, бироқ дона-дона қилиб деди: — Бир пайтлар кўп бўлмаса-да, ҳарҳолда ойда бир-икки келиб турардингиз. Мириқиб суҳбатлашардик. Кейин билмадим, нимага, эҳтимол ҳар ким ўзи билан ўзи бўлдими, ё уйланганингиздан кейин биздан узоқлашдингизми, ҳарҳолда камнамо бўп кетдингиз. Истагим — энди бизни тарк этмассиз. Узоқ гапирворсам кечирасиз. — Захро кўлидаги қадахни стол устига қўйди. — Тўғри тушунинг, шу йиллар давомида баъзан-баъзан ўша суҳбатларни қўмсаб турдим. Ҳозир эса бу эҳтиёж янада кучайган. Ўртоқлару таниш-билишлардан нолимайман, лекин ҳеч биридан, масалан, сизнинг ёки хатто сизга ўхшаган одамларнинг суҳбатидан олган ҳузурни тополмайман. Улар билан кун бўйи валақлаб юриб, сўнг ёлғиз қолганимда менга яна нимадир етишмаётгандек туюлаверади. Ўзимни ҳар хил кўнгилочар ўйинлар билан чалғитмоқчи бўламан, аммо нохуш тушлар кўраман. Уларнинг аксари бир хил мазмунда: гоҳ ўзимни олтин безакли қасрда ҳаво етишмай бўғилаётган алфозда кўраман. Бошқалардан “Сизларнинг ҳам нафасларинг қисяптими?” деб сўрасам, улар ҳайрон бўлиб елка қисишади. Менинг эса, ҳолсизликдан ўпкам оғзимга келаёзади. Гоҳ ўзимни улкан уммоннинг қоқ ўртасида ҳашаматли кема ичида ёлғиз ҳолда топаман. Кеманинг ёнилғиси қолмаганмиш. Шунда ўлим

вахмидан чўчиб уйғониб кетаман ва сахарларгача мижжа қоқмай чиқаман. Юсуф ака, биласизми, мен гўё секин-аста ўлаётган беморга ўхшайман. Ҳаётимни емираётган бедаво касаллик на саратон ва на бошқа, балки бекорчиликдир. Мени шу маҳв этаётгандек. Назаримда агар ман институтда ўқимаганимда, Талъат акага ўхшаган домлалардан инсон ва бахт ҳақидаги маърузалар эшитмаганимда, Сиз, Саид акамнинг ва бошқаларнинг мароқли тортишувларидан баҳраманд бўлмаганимда... Ҳозир бунчалик қийналмаётган, ўзимни-ўзим еб битирмаётган, аксинча, Миразим акам қуриб қўйган кошоналарининг маликаси бўлиб, энг муҳими, шу билан кифояланиб, лўмбиллаб яшаётган бўлардим. Лекин афсуски балки яхшиямки, мен унақа эмасман... Ҳозир сиз менга ўша оламдан — бир вақтлар мен ҳам мансуб бўлган, лекин энди хотира ва тушларимдагина яшаётган оламдан эсанг бир шабада каби таъсир этваяпсиз. Этагингизга ёпишволганимнинг сабаби шунда. Мана шуни, — у стол устидаги қадахга қўлини чўзди, — энди биз тутган этагингизни тортиб олмаслигингиз, хаёл ва тушларимиздагина яшаётган дунёнинг афсонавий вакили бўлиб, биз ғарибларни ҳам йўқлаб туришингиз ва бу йўлда сизни қўлловчи сабр-тоқат учун ичсак! — Захро ўзи бошлаб қадахни охиригача сипқорди. Юзлари озгина буришгансимон бўлиб, санчқининг учидан салат тишлаганча қўзғалди. — Сиз ўтира тулинг, меҳмонлар кетишапти, кузатай...

То меҳмонлар орасига кириб, қўздан ғойиб бўлгунча Захронинг орқасидан қараб турди-да, беихтиёр “Офарин!”, деб юборди. Аёл уни росмана ҳайратга солиб кетганди. У, аввало, ўз гўзаллиги билан Юсуфнинг ботинини нари обориб, бери олиб келган, қолаверса инсоний бир ҳаётга ташналиги билан, қаердадир Юсуфникига уйқаш қисмати билан уни янада лол қолдирганди.

— Тавба, — ўйларди Юсуф, — агар энди ҳам ўз моддий муаммоларимни ҳал этишга киришмасам, оилам, ҳатто, ўзим ҳам маҳв бўлишимни англаяпман. Бу ёқда эса ўзга ҳол: қондирилмаган маънавий эҳтиёж шўрлик аёлни еб битираёзибди. Демак, инсонга ҳам униси, ҳам буниси зарур. Демак, одамзод ўз маънавиятини моддий орқали намоиш этишу ўз моддий оламини маънавият туфайли тиклаш ва сақлашга мажбур ва маҳкум. Демак, ҳатто фақат маънавият

билан машғул бўлиш ҳам қахрамонлик эмас, у бор-йўғи инсоннинг зарурий эҳтиёжларидан биттаси, холос. Бошқа — учинчи йўл йўққа ўхшайди. Демак, шарқликларнинг табиатидан келиб чиққан мискинлик, хокисорлик, дарвешлик ва айниқса, зоҳидлик, ниҳоят, энди ўзини тўла оқламайди. Ўз даврида улар буюк вазифаларини ухдалай билганлар ва шу йўсин бойликка, моддий дунёга муккасидан кетган жамият ва одамлар онгида мувозанат пайдо қилишга маълум маънода эришганлар. Энди замон ўзгарган ва унинг табиатидан келиб чиқадиган вазифа — моддият ва маънавият ўртасидаги мувозанатни ўрнатиш. Ўтмишда жамият ичра тарозунинг бир палласида дунё одамлари, иккинчисида зоҳидлар турган бўлса, бугунги, замондошнинг ўзи ҳам, шоҳи ҳам дарвеш бўлишга мажбур. Яъни жамиятдаги мувозанат ҳар биримизнинг ботинимиздаги моддият ва маънавият аро ўрнатилган меъёрдан бошланадиганга ўхшайди. Шундай экан, акам Амирнинг бутунлай зоҳидлик йўлини тутиши замон табиатини етарлича тушуниб етмасликдан келиб чиқмаяптими? Ахир, у худди мозийдаги зоҳидлар ишини қилмоқчи бўляпти. Ҳолбуки, замон бошқа, инсон ҳам. Шиддат билан ўзгариб бораётган воқелик аллақачон янги ва бошқа ижтимоий-сиёсий муҳитни яратиб улгурган. Янги муҳит янги бир ёндашувни, янгича қадриятларни талаб қилади, қилмоқда. Бу шундан иборатки, одамзод гўё фақат маънавиятни танлаб, моддиятни менсимаса ёки аксинча, моддият йўлида маънавиятни қурбон берса, аввало, ўзини, сўнг эса жамиятларни, дунёни маҳв этадиганга ўхшайди. Бунинг ёрқин мисоли мана — мен, мана — Заҳро, мана — акам...

Юсуф хаёлий мушоҳадасининг шу ерида севиниб кетди. Ахир, у энди қандай ишга қўл уришидан беҳабар эса-да, йўналиш қаён бўлишини аниқ-равшан билиб олганди. Энди у ўзини анча енгил ва кучли ҳис этаётганди. Бунинг учун Заҳродан ҳам хурсанд бўлиб кетди. Ахир, унинг анчадан буён фикру ёдини банд айлаб келаётган масала, ботинидаги талотўп айнан ҳозир, шу ерда, Заҳро билан бўлган ўн беш-йигирма дақиқали суҳбатдан кейин ҳал бўлди-да. Энди Юсуф бир қарорга келганди. Ва бу қарор унинг янги қўйиладиган қадамларини қатъиятли ва шахдам қилишига ишонарди гўё...

Меҳмонлар тарқаб бўлди. Йиғиштириш ишлари битгач, бирин-бирин Тоҳир аканинг йигитлари ва бошқа хизматчилар ҳам хайр-хўшлашиб чиқишди. Юсуф эса, ҳамон ўша жойида ўтириб, Миразим билан Саидни кузатарди. Шу билан бирга қаерда тунаши мумкинлигини ўйларди. Соатига қаради — ўн, алламаҳал бўпти. У бу ерларни яхши билади — икки чақиримгина наридаги тош йўлдан ҳали яна бир, бир ярим соатча трамвай қатнайди. Шунинг учун бу ёғидан кўнгли тўқ. Бироқ у трамвайга чиқиб қаёққа боради? Шунини билолмай боши гаранг.

Шу пайт охири меҳмонларни кузатиб дарвоза томондан Миразим, Заҳро, Саид ва яна икки-учта Юсуф танимайдиган эркага аёллар кўринишди. Саид билан Миразим улардан айрилиб, тўғри шу томонга бурилишди. Юсуф ўрнидан турди, турди-ю, кайфининг кучидан енгилгина эсанкираб кетди. Лекин ўзини тутди. Бу орада яқинлашиб қолган Саид кучоғини очганча келаркан “Ҳа дўст, овлоққа ўтиб тоза опсиз-да!” дея ҳазиллашди. Кўришиб бўлишгач, ўша ернинг ўзига ўтира қолишди. Ҳол-аҳвол сўрашди.

— Қаерларда юрибсан, ошна? — деди Саид.

— Худога шукр, тупроқдан ташқарида, бу деганим – уйда, баъзан институтда. Қолаверса, кеча қишлоқдан қайтдим.

— Қалай, ота-онанг, қариндош-уруғлар тинчми?

— Шукр, раҳмат.

— Бир неча марта телефон қилдим. Йўғакансан. Кейин бир ўрис сени бу ердан кетди, деб айтди.

— Шунақарок...

— Нима, ҳалиям саргашта ҳаётми? — Саид жавобини айтмаса ҳам бўладиган оҳангда сўраб, давом этди. — Кел, ошна, ишингни ўзгартира қол. Нима дединг, Миразим? — Саид баҳайбат дўстига қараб қўйди. Миразим “Маъкул” дегандек бошини қимирлатди-да, янаям хушёрроқ қиёфага кирди. — Менинг таклифим — бизга кел. Икки-уч йилда уйли ҳам, машинали ҳам бўласан, албатта, яхши ишлаб ўзингни кўрсатсанг. Мен ишонаманки, сен буни “Тиз чўктирасан!..” — Юсуф Саидга қараб жилмайиб қўйди. Саид буни

тушунди, чунки охириги “Тиз чўктирасан” сўзи унга эскидан одат эди. Талабалик вақтларида улар аввалбошда Саиднинг устидан кулиб юришганди. Секин-аста эса бу сўз деярли бутун курс баробар ишлатадиган иборага айланиб кетганди.

— Ўша-ўша Саидмиз, ошна, — у Юсуфнинг елкасига қоқиб кўйди, — фақат замон, дунё ўзгаряпти, — Саид хушёр эди, равон гапирарди. Афтидан, у ё ҳеч ичмаган ёки бир-икки қадахдан нарига ўтмаганди. — Эсла, талабалик давримизни, ўша вақтдаги имконимизу дунёқарашимизни. Орадан беш-олти йил ўтгач, мустақил бўлиб, ўз еру мулкимизга ўзимизнинг ҳоким бўлишимиз биронтамизнинг етти ухлаб тушимизга кирмаган эди. Мана энди, кўкракни кериб яшайдиган замон келди. Ниҳоят, ўзбекнинг елкасига ҳам офтоб тегди. Ахир, ким ўйлаб кўрибди, ўзбек XX асрнинг адоғида ўз шаҳарларидан дунёнинг хоҳлаган мамлакатига учади, деб. Ҳозир ҳамма нарса, ҳар қандай имкон мавжуд. Ҳамма гап одамнинг ўзида, унинг қизиқиши ва ташаббусида қолган, холос...

Юсуф кайфига қарамай, Саидни диққат билан эшитиб, нафақат эшитиб, уни ҳар томонлама кузатиб ҳам турарди. Ахир қизиқ-да, аввалги талаба Саид билан ҳозирги арбоб Саидни солиштириш. Устига-устак, улар қалин дўст эдилар бир вақтлар. Ҳозир-чи? Ҳозир Юсуф унинг кимлигини, тўғрироғи, ким бўлиб етишганини билмоқчи бўлиб, синчковлик билан Саидга тикилар, ҳар бир сўзини мушоҳада тарозусида тортиб ўтирарди.

Миразим-чи? Тавба, унга нима бўлдики, ўзини хануз Саиднинг гапларини эшитиб-тушуниб турганга солиб ўтирибди. Илгарилари ҳеч бунақа эмасди. Хоҳ тарих, хоҳ сиёсат, хоҳ иқтисод бўлсин, ҳар қандай жиддий мунозараларга хуши келмайдиган, бир пас ўтиргач, сиқилиб туриб кетадиган ёхуд Саид ва Юсуф ўртасида ухлаб қоладиган Миразим шу тобда Юсуфнинг назарида бутунлай бошқа одамга айланиб қолганди.

Негадир Юсуфнинг ғаши келди. Агар ҳозир Миразим хумдек бошини столнинг устига кўйиб, пишиллаб ухлаб қолганда Юсуф уни яхши кўриб кетган бўларди. Лекин у бундай қилмайди. Шунга қарамай, Юсуф “Ахир Мираз ҳам инсон. Унинг қилаётган иши бор-йўғи инсонга хос бир заифлик, холос”, деган ўйга бориб, бунинг учун

ундан хафа бўлишнинг ҳам, ижирғанишнинг ҳам ҳожати йўқ, деган тўхтама келди.

Саид эса, худди миллионлаб фуқаро олдида оташин нутқ ирод қилаётган кудратли зот каби виқор-ла гапирарди.

— Ўзбекистонни неча ўнлаб мамлакатлар тан олди. Неча ўнлаб мамлакатлар пойтахтида бизнинг элчихонамиз, неча ўнлаб мамлакатларнинг элчихоналари бизнинг Тошкентимизда мавжуд. Юсуф, ишон, бизга Миразимбойдек пулдору, — Саид энди Миразимнинг елкасига қоқиб қўйди, — сенга ўхшаган фидоий кишилар жудаям зарур.

Юсуф бир вақтнинг ўзида Саидни эшитар, ҳам ўз таассуротларини мушоҳада қиларди. — Биз дегани — ким? Амалдорларми? Бошқалар бунга қолганлар кирадими, йўқми? Агар Саиднинг таклифига рози бўлсам, демак, мен-да “Биз”нинг сафига кираман. Шунда эҳтимол мен ҳам худди Саид мисол “Мен” деб эмас, “Биз” деб гапирсам керак. Ахир, Саид ҳам авваллари “Мен”дан гапиргувчи, “Мен” дегувчи эди. Энди нечун фақат “Биз” дейди. Ёки кўпчиликнинг - жамоанинг иши шунақа бўлармикан? Шундан ҳам дейлик, лекин унда Саиднинг мен билган “мен”и қаёққа кетди? Ахир, унинг ҳозирги барча гаплари ўзлаштирилган-ку! Саидники қани, қаёққа ғойиб бўлди унинг ўзлиги, қарашлари?..

Саид давом этарди:

— Ана шундагина биз келажак авлод учун обод ва озод мамлакат қолдирган бўламиз...

— Саидга нима бўлган ўзи? Бунақа оловли сўзларни нега сархуш даврада айтади? Нима ўзи Саидни бунга мажбур қилаётган? — Юсуф шунинг тагига етолмаётганди. — Лекин бир жиҳати унинг ғурурига хуш келарди. Саид буларнинг ҳаммасини Юсуф учун гапирётганди. Энг муҳими, Юсуфнинг қаршисида Саид ўзини бутун бошли халққа нутқ ирод қилаётгандек тутар ва сўзларди. — Балки ҳақиқатан ҳам унинг назарида жудаям аҳамиятли зотдирман. Инчунун, у шу қимматни тамоман асир этмоқчидир, шу йўсин нафсига ҳузур-ҳаловат бағишламоқчидир, ким билсин. Нима бўлгандаям, унинг бунақа куйиб-пишиб гапириши ғалати, жудаям ғалати. Бироқ ўзининг гапини қандай топиб гапирсин? Ахир бунинг учун кишининг оёғи ўз

заминида — ўз ақлу идроки, кучу ғайрати орқали бино этгани муҳитда мустаҳкам турмоғи керак бўлмайдими? Айни пайтда ҳукумат ишлари, умуман, давлатни бошқариш шундай мураккаб ишки, бошбошдоқлик салбий оқибатларга олиб келиши муқаррар. Ахир, аравани ҳар ким ўзига ёққан томонга судраса, нима бўлади? Арава қимирламай ўз жойида туради. Ваҳоланки, ҳамма араванинг ҳаракатидан манфаатдор. Инчунун, Саид ва унга ўхшаш қолганлар аравани муайян томонга тортаётган зотга елкадош бўлишлари тўғри ва мантикли эмасми?! Лекин, албатта, одамнинг ўз юзи, юзига яраша ўз сўзи бўлиши керак. Албатта, бир ёқадан бош чиқарилгани маъқул, лекин бу, аравани тортаркан, айнан битта қўшиқни ҳамманинг хиргойи қилиши шарт, дегани эмас-ку! Ахир, бу улкан машаққатли муҳитда ҳамманинг ўз ихраши-шодлик ва ғами бўлса ва булар араванинг бир томонга ҳаракат эттирилишига асло монелик қилмаса яхши эмасми? Шуларни ҳам ўзгача ўхшатишга интилар экан, бундай инсон хиёнаткордир. Йўқ, бировга нисбатан эмас, балки ўзига, ўзлигига, ўз табиатига, инсонлик шаънига, унинг фитратига хиёнат қилган бўлади!..

— Хуллас, дўстлар гап кўп, лекин вақт алламаҳал бўп қолди. Эртага барвақт ишга бориш керак, — Саид эснаб олди. — Юсуф, шундай қилиб сени қаердан топамиз? Телефон-пелефон дегандек?

Юсуф нима дейишини билмай бир зум тараддудланди, бор аҳволини — ҳозир кўчада қолганини айтай деди-ю, имкон ва бойликлари ошиб-тошиб ётган бир амалдору бир бой олдида деёлмади. Ҳатто улар қачонлардир ўзига яқин дўст бўлишган эса-да, айтгиси келмади.

40

Кейинроқ Юсуф айнан шу ўриндаги ҳолини эслаб, қийналиб юрди. “Агар мен ғурурли бўлсам, нега унда ўзимни хору зор аҳволга олиб келдим, нега Миразиму Саиднинг олдига маслаҳатга чопдим, эҳтимол, аслида ёрдамга келгандирман, “иш топиб бер” деганим бўлар ташрифим? Агар буни ғурурга йўймасак ва улар менга дўст бўлса, нега унда Саидга очиқ айтмадим — “Аҳволим чаток, уйим йўқ,

вокзалда тунаб юрибман, хотиним боламни олиб қишлоққа кетиб қолди, ўзим соҳамни қанчалик яхши кўрмай, ишлагим келмаяпти, тобора ўзимни ботаётган шўрлик одамдек ҳис этаяпман. Маслаҳатингга, йўл-йўригингга муҳтожман” демадим. Ахир, улар дўст бўлганда, ичимдагини яширмай айтардим-ку. Лекин қай гўрга ғойиб бўлди дўстлик? Ахир у бор эди-ку! Биз қаерда уни бой бериб қўйдик?..

— Ўзим сенга телефон қиламан, — деди ниҳоят Юсуф ўзини кўлга олиб.

— Бўлмаса, омин, Миразимни яна бир бор табриклаймиз, мошина ҳам қуллуқ бўлсин, буюрсин! — ҳамма Саиднинг дуосига эргашиб, сўнг кўзгалдилар.

Бошлашиб ташқари юришаркан, уларнинг ғала-ғовурини эшитиб, ичкаридан Захро чиқиб келди ва улар билан қуюқ хайрлашди.

— Ўтир, Юсуф, обориб қўяман, — деди Саид.

— Қўйсанг-чи, мен ўзим ҳал қиламан бу масалани, — эътироз билдирди Миразим.

— Овора бўлманглар, ўзим етиб оламан, ҳали жудаям кеч эмас, — чайналди Юсуф.

— Ўтир, қанақа одамсан ўзи, — Саид Юсуфнинг биллагидан ушлаб машинасининг орқа ўриндиғига мажбуран ўтқазиб олди ва сурил, деди. Сўнг Миразимга яна бир бош силкиб, “кетдик” дегандек ҳайдовчининг елкасига уриб қўйди.

Бир зумлик жимжитликдан сўнг “Сен қайси томонга?” — сўради Саид.

— Трамвай йўлига чиққандан кейин иккинчи светофорда тушиб қоламан.

— Янги жой ўша ердами ё яна юриш керакми? Агар...

— Йўқ, ичкарига юз метрча юрилади, холос. Ўша ерда, — ёлғонлади Юсуф. Чунки унинг борар жойи ё вокзал ёки Валерийнинг уйи эди. Тушиб қолишни мўлжаллаётган жойидан трамвай орқали ҳам унисига, ҳам бунисига бориш мумкин эди. Қолаверса, Саид ҳам йўлдан қолмайди — тўғри уйига кета беради.

Юсуф машинадан тушиб қолганда соат ўн иккига чоракта бор эди. У секин юриб трамвай бекатига келди. Бекатда яна кимдир

трамвай кутиб ўтирарди. Юсуф ўриндикнинг бир четига омонатгина чўкди. Олдин вокзални мўлжал қилди, ахир алламахалда бировнинг эшигини қоқиб кириш — хунук. Ҳадеганда трамвай кўриनावермагач, энди қайси томондан келса, ўшанга ўтиришга қарор қилди. Чунки қарши томон вокзалга олиб борарди. Лекин на унисидан, на бунисидан дарак йўқ эди. Соатга қаради, ўн иккидан йигирма минут ўтибди. Энди келмайди. Шунда бир вақтлар раҳматли тоғаси унга уй совға қилгани ёдига тушиб кетди.

— Эҳ, тоға-ей, тоға! Сиз ҳаммасини олдиндан билган, кўрган экансиз. Менинг шўрлик бошимга бошпана муаммоси тушиши сизга аввал–бошданок беш кўлдек аён бўлган экан... Лекин... лекин отам... сизнинг қазоингиздан кейин менга топширган уйингиз калитини ўғлингизга элтиб бериши эса хаёлингизга ҳам келмаган бўлса керак... ға, сиз уйни бизга ҳадя қилиб бир мардлик қилган бўлсангиз, менинг соддагина отам... деҳқонгина падари бузрукворим уни қабул қилмасдан икки тангилик қилди. Аммо бу менга ҳам, отамга ҳам қимматга тушди. Мен ўн беш йилдир азим кентда ижарама-ижара судралиб хотинимдан дашном эшитиб эзилсам, у ёқда отамнинг танти бошида бувижоним ҳар замон – ҳар замонда ёнғоқ чақиб туради: “Нега тоғам берган уйдан воз кечиб, боланинг ризқини сувга тўкиб юбордингиз? Уй сизга эмас, Юсуфга қолдирилган эди... Сиз нега аралашасиз?” Бу ёқда отам ҳам бўш келмайди: “Мен хотин томондан ҳеч қандай совға-салом қабул қилмайман, бу менинг эркаклик ғуруримга ҳам, ота-бобомиз анъанасига ҳам тўғри келмайди, тушундингми? Пешонасида бўлса, бир кун ўзи уй олади...” Энди сизнинг эркаклик ғурурингиз деб болажоним мусофир юртларда сарғайиб, изза бўлиб юрсин-а?” - дейди бувим ҳам бўш келмай... Нафсиламрини айтганда, уй азоби жон-жонимдан ўтиб кетганини ҳис қилиб қолган кезлари отам бечора ўзини менинг олдимда айбдордек сезади, хижолат бўлади, кўзларини яширади... Буни кўриш эса... менга қийин... жудаям қийин...

— Кечирасиз, чакишингиз борми? — Юсуф бошини кўтариб, таниш юзни кўрди. Лекин бирданига унинг кимлиги, қаерда

кўрганлиги ёдига тушмади. Индамай чўнтагидан “Хон” қутисини чиқариб, қаради. Битта қопти. Уни кўлига олиб, қутини ғижимлаб ахлат челагига ташлади.

— Бирга чекишамиз.

— Ия, бу сизми? — нотаниш одам Юсуфнинг ёнига ўтирди. Афтидан, у Юсуфни таниди. Юсуф унга яна бир разм солди ва эслади — соч-соқоли ўсган, хароб ва кир-чир кийимдаги анча кексайиб қолган бу одам Юсуф яшаган уйда, икки эшик нарида яшарди. Унинг ҳеч кими йўқ, ҳеч қаерда ишламасди ҳам. Худонинг берган куни ичиб, маст-аласт гандираклаб юрарди. Ҳозир ҳам ундан арзон вино ва яна аллақандай бадбўй анқирди. Юсуф сигаретни ёндириб, икки-уч чукур-чукур тортди-да, тез узатди, зора нари кетса...

41

Ёзнинг жазирамаси аллақачон бошланган. Қишлоқдаги ишлар авж палласида: ким экин-тикиннинг — суғоришу ўтоқ-чопиқ билан, ким чорваси билан банд. Ҳатто мусича, чумчуқ, қалдирғоч, қаркунок... каби бу юртнинг доимий қушлари ҳам эрталабдан ўз кўшиқларини бошлашган, гўё четда кўл ковуштириб қараб туришни ўзларига эп кўришмайди.

Фақат Амирнинггина кўнглига бу кўшиқ сиғмайди — ўз оламига батамом ғарқ бўлган. Бола-чақа, рўзғор, мол-ҳол, бозор-ўчар — ҳамма-ҳаммаси ҳамон Гулшоданинг гарданида. Амирнинг сахардан кечгача қиладиган иши таҳорат олиш, намоз ўқиш, масжиддагиларга “Тарихи Муҳаммадиййа” китобидан соатлаб ўқиб бериш, ора-сирада бошқа ўқиганларини кўшиб ваъз айтиш, диний китоблар, хусусан, Қуръон тафсирлари, “Баҳоуддин Балогардон”, “авсул Аъзам” каби асарларнинг мутолааси... Худонинг берган куни рўза тутади. Кам ухлаб, кам ейди. Соқолини ҳафтада, баъзан ойда бир олади, ўшандаям Гулшодаю ота-онасининг қистови билан. Кийгани — эски-туски, ямоқ-сумоқ... Ахир пичоққа илинадиган усти бошининг ҳаммасини ўзидан фақирроқларга инъом қилиб битирган. Энди укалари ҳам унга кийим ҳада қилишмайди, чунки барибир фойдасиз, бир ҳафтага бориб-бормай кимгадир берилади-кетади. Фақат Юсуфдан —

шаҳардан ҳали-ҳануз уч-тўрт ойда ё битта кўйлак ё кийилган бўлса ҳам, тузуккина шим келиб туради. Амир илгари: “Укам ўзи амаллаб кун кечираётган бўлса, қандай қилиб менга ул-бул жўнатиб турибди?” деб ўйлаб қўярди, энди эса хаёлига ҳам келмайди. Ҳамиша ўз хаёли билан, саодатли охират орзуси билан банд. Юрганда, турганда, гапирганда, сукутда... ҳамма-ҳамма жойда паришон ва ғамгин. Хуллас, Амир ўз ботинидаги оламга шўнғиган, инчунун, одамлар елиб-югуриб турган дунёдан деярли узилган ва унинг қувончу ташвишидан, дарду муаммоларидан беҳабар. У кўп туш кўрарди ва тушларида авлиёлар билан суҳбатлашарди. Шуларнинг бирида ҳатто пайғамбар Муҳаммад алайҳиссаломга дуч келибди. Ҳарҳолда, у шундай деб айтади. Аслида унинг туш, хаёл ва тасаввурлари аралаш-қуралаш бўп кетган, қайси бири ўнгдагиси, қайси бири рўёда — ажратиб ҳам бўлмайди. Чунки мияси ҳамиша бир нарса — Оллоҳ ва унга элтувчи йўл, анбиёю авлиё, мужтаҳидларнинг хаёли билан банд...

Нима бўлганда ҳам, бир тушида ёллари узун ва бир томонга қайрилган, ҳайбатли оппоқ отни жиловидан ушлаб турган пайғамбаримиз Амирни чорлаб, “Кел, ўтир, сен ҳали узоқ ва хайрли парвозлар қиласан. Ҳеч бир валийнинг пойи етмаган манзилларга етасан”, дебди. Амирнинг юраги ҳапқириб, ҳаяжони бўғзига тикилганча аста юриб отга яқинлашибди. Отни силабди, сўнг узангига оёғини қўйиб, бир силтаниш-ла устига чикқани асносида уйғониб кетибди...

Тушлар Амирнинг кучига куч, ғайратига ғайрат, йўлининг тўғри эканлиги тўғрисидаги ишончига ишонч қўшди. Энди у илгаригидан ҳам кўпроқ ва хўброқ намоз ўқийдиган, мутолаа қиладиган, одамларга ваъз айтадиган бўлди-қолди. Буларнинг ҳаммасини кўриб турган Одил ака бўлса дам ўғлига юраги ачишади, дам аччиқланади. У, “Эркак киши уйланиб фарзандли бўлдим, демак, болаларни оқ йўлга узатиб тинчимагунча, гарданидаги қарз узилмайди. Амирнинг уч боласини боқиб-парваришлаб, элга қўшиши унинг валий бўлиб етишувидан улўроқ иш. Қолаверса, бунақа тутум ўтган замонларда қолиб кетган. Эндиги замоннинг талаби — бошқа”, деб ҳисобларди. Агар Амир Одил акага бегона бўлганда, эҳтимол, бунчалар

тутоқмасди, “Ҳа, энди девона кўйига тушибди-да, шунга шунчами” деб қўл силкиб қўя қоларди балки. Ҳолбуки, бегоналар аллақачон Амирни худди шундай — енгил бир масхараю кизиқиш билан қабул қилишган. Айниқса, тирикчилик ташвишларидан анча қийналиб қолган халойиқ учун бошқа ғайритабиий қисмат эгасининг хатти-ҳаракатлари — тайёр томоша. У Амир ёнаётган оловга ёғ қуйилиб туришидан кўпроқ лаззат олади. Одил акани ғазаб отига миндираётган жиҳатлардан бири ҳам шу эди. Алифни калтак деб юрган қаёқдаги қаланғи-қасанғиларнинг қўлини бигиз қилиб, ўқимишли Амирни кўрсатганча “Замонамизнинг жинниси шу бўлади” дейишларига ҳеч чидай олмасди. Лекин нафсиламрини айтганда, Амирнинг холи бу дунё одамлариникига асло ўхшамасди. У бора-бора мувозанатини йўқотди. Баъзи кунлари ҳатто уйдан чиқмай намоз қиладиган, намоз асносида эса ўзини унутиб, муроқаба ҳолига тушадиган бўлиб қолганди. Шундай кезларда унга яқинлашиб, бир нима демокқа Гулшоданинг холи бўлмас, Амирнинг ўзи кўпдан бери одамлардан узоқлашиб кетгани туфайли уни биров йўқлаб келмас — атрофдан, одамлардан, реал дунёдан узилиш пайдо бўлганди. Фақат ҳафтада бир икки бор Одил ака ё Ҳалима аяларгина бир коса овқат ё иккита нон кўтариб хабар олгани келиб қолишар, шунда ҳам ўғлининг намоз қиляётган ҳолда топишиб, қўлларидагини невараларига қолдирганча изларига қайтишарди.

Шу зайлда кечаётган кунларнинг бирида ниҳоят уни йўқлаб Мухтор келди. Амир энди таҳорат олиб, намоз бошламоқчи эди. Мухтор унинг бир ойдан буён масжидга бормай қўйганидан хавотир олиб келганини айтди. Амир унга холини қисқа баён қилди. Шунда:

— Демак, менинг кўрган тушим бежиз эмаскан-да, — деди.

— Қанақа туш?

— Тушимга пайғамбаримиз кирдилар ва менга “Амир чилла ўтирсин”, дедилар. Сабабини сўрамоқчи эдим, уйғониб кетдим.

Буни эшитган Амир тўлқинланди. Демак, ҳаммаси рост, ҳаммаси тўғри. Тушимда пайғамбаримизнинг менга от миндиргани ҳам бежиз эмас. Шайтон пайғамбаримизнинггина шаклу шамойилига киролмайди. Демак, менинг ҳам, Мухторнинг ҳам туши ҳаққирост, менинг чилла ўтиришим шарт!” — хаёлидан ўтказди у. Шундан кейин

Амир бошқа ҳеч кимдан маслаҳат ҳам, йўл-йўриқ ҳам сўрамади, ўзи билганча, ўзи хоҳлаганча тайёргарлик кўрди-да, эртаси азондан чилла ўтиришни бошлади.

42

Чилла ўтириш учун Амир торгина хонани танлади, деразаларини қора матолар билан обдан беркитди, натижада тангадек ёруғ кирадиган тирқиш ҳам қолмади. Токи, узлатга чекиниб, илоҳий хаёл ва тафаккурга чўмган зот ташқи дунёнинг ана шу индай жойдан сукилиб кириши мумкин бўлган мулоқотидан сақлансин! Токи, тамомила ибодатга берилиб, ўта машаққатли имтиҳондан эсон-омон чилланишин, чиллакаш бўлиб чиқсин. Улуғ валийларга муяссар бўлган саодат — “Ўлмасдан олдин ўлиш” Амирга ҳам насиб айласин!..

Бу йўл нақадар улуғ, сеҳрли ва муқаддасдир! Унда инсон ўзгаларга қурол ё мушт кўтариб мақсадга эришмайди, аксинча, онгли равишда ўзга манзилни кўзлайди ва аввало, ўзига қарши жангга киришади. Ҳа-ҳа, айнан ўзига қарши! Бирок “Ўзига қарши” дегани бани одамнинг ўз нуқсон ва баднафсига қарши мужодаласи эканини унутмаслик керак. Зеро, дунёдаги ноқисликларнинг барчаси одамзоднинг қалби ва ақлидаги нуқсонларнинг ташқарига урган аксидан бўлак нарса эмас! Ҳар бир ўзини ўзи поклашга киришган инсон айна дамда дунёни тозалашга бел боғлаган зот ҳамдир.

Тасаввуфда мана шу ҳикмат — ҳаётий ва амалий ҳақиқат мавжуд. Моҳиятан, у бошдан-оёқ одобдир, ёмонликдан юз ўгириб, яхшиликка юзланмоқдир, инсоннинг ўз ботинидаги нафс аждарига қарши сулҳсиз-қуролсиз курашмоқдир, ўзганинг юкини енгиллатиш ва ўзгага юк бўлмасликдир, ўзнинг фоний борлиғидан халос бўлиб, Оллоҳнинг боқий борлиғига қўшилмоқ ва ваҳдат майини сипқормоқ ёки камида шу хайрли интилишлар йўлидаги азим мужодаладир...

Хўш, замонамиз кишисига насиб бўлармикан инсонликнинг бундай юксак мартабаси? Ахир дунё беш юз-минг йил олдингидан қанчалар ўзгариб кетди, ҳаётнинг суръати, инсонни ҳаракатга келтирувчи ботиний кучнинг шиддати нақадар ошди. Дунёқрашлар,

кадриятлар, муносабатлар турланди, тусланди... Бу йўлнинг манзилига етмоқ замонамиз Амирига масалан, саккиз юз йил аввалги Амирга нисбатан анча қийин бўлмасмикан? Устига-устига, пирсиз-рахнамосиз... Умуман, азалий мазмунга бориш учун азалий шаклдан истеъфода этмаклик ўзини қанчалар оқлайди? Ахир, “чиройли кийинган” ўрта асрлар аёли билан йигирманчи юз йилликнинг танноз хоними кийимлари нақадар бир-бирига ўхшамайди. Лекин мазмун бир — улар ўз замонаси томонидан энг гўзал деб тан олинган, энг сўнги русумдаги либосларга ўранган. Демак, ғоялар ҳар қанча улуг бўлмасин, вақт ўтган сайин уларга улашмаклик йўллари — шакллари ўзгариб борар экан. Зеро, ҳар бир замонунинг ҳар бир даврининг ўз руҳи бўладики, у шаклларга ўз муҳрини муқаррар равишда босиб боради. Ҳатто моҳият минг йиллардан кейин ҳам ўзгармаса-да, гўзал кийинишга — гўзалликка интилиш хануз ўша-ўша бўлса-да... Магарки, шундоқ экан, у ҳолда нега Амир қалқиб-да ўз замонасига қарши исён кўтарди? Унинг темир қафасларини бузмакка бел боғлади? Яъниким, азалий моҳитга азалий йўл орқали эришмакчи бўлди? Жонида қасди бормидики, ҳар паллада, палла не, ҳар нафасда ўзини бўғиб ташлашга тайёр дунё бағрида ўсиб-унмакка умид қилди — валийлар роҳини тутди — чилла ўтирди?..

43

Чилланинг еттинчи куни Амир ҳолдан тойди. Ўтирган бўлишига қарамай, кўз олди қоронғилашиб, тиниб кетаверди. Ҳатто хаёлан Қуръон оятларини такрорлашга тоби йўл қўймай қолди. Кўзлари юмилиб борарди. Лекин у ўзини қўлга ола биларди. “Бас, тундаги икки соатли уйку етарли. Мени азим бу денгиздан олиб ўтадиган куч уйку эмас, балки бедорлик”, — дерди ва яна муруқабача ҳолида бўлишга тиришарди... Шундай кунларнинг бирида у олис бир қаҳқаҳани эшитди ва аланглаб атрофга қаради. Хонанинг нимқоронғу бўшлиқларида ҳеч кимни кўрмади. Қаҳқаҳа эса тобора яқинлашиб келарди. Ниҳоят, у шундоқ тепасида гулдуради. Амир яшин тезлигида юқорига қаради ва соч-соқоли оппоқ баҳайбат бошни кўрди. Унинг вужуди йўқ эди, гўё кесиб олингандек ва ёки хонанинг зулмати ичра

ғарк бўлгандек. Бошнинг ваҳм тўла қаҳқаҳаси қандай кутилмаганда бошланган бўлса, шундай тезликда тинди ва жарангдор овозда деди: “Қанча ҳаракат қилмагин, мен барибир сендан баланддаман, ҳа-ҳа-ҳа...”, — у яна гулдурос қаҳқаҳасини бошлади. Амир бир зум ўзини йўқотиб қўйди, лекин шу ондаёқ ҳушини тўплаб, титроқ овозда сўради:

— Сен кимсан?

— Баҳоуддин, мен Баҳоуддинман! ға-ҳа-ҳа. бош қаҳ-қаҳ отганча узоқлашиб, қоронғулик ичра ғойиб бўлди...

Шу пайтда Одил ака йўлда асабий ҳолда шошиб келаётганди. У ўғлининг чилла ўтирганини уч кундан сўнг эшитганди. Лекин бир нима қилишга ўзини ожиз сезиб, қийналиб юрди. Яна уч кун ўзи билан ўзи олишиб, ўз ёғига ўзи қоврилгач, истиҳола ва андишани йиғиштириб қўйиб, тўғри қўшни маҳаллалик мулла Шарофиддиннинг ҳузурига йўл олди. Чунки чилла ўтиришнинг машаққати, унинг раҳнамосиз мумкин эмаслиги тўғрисидаги гап-сўзлар Одил аканинг қулоғига ҳам бир-икки чалинганди.

У мулла Шарофиддин билан кўришиб, кўрпачага ўтирди. Сўнг томоқ қириб, ташрифи сабабини айтмоқчи бўлганда, мулла уни тўхтатиб, ҳаммасидан хабари борлигини билдирди ва берган маслаҳати шу бўлдики, пирсиз чилла ўтириш мумкин эмас, уни турғазиш зарур. Акс ҳолда Амир оғир юкни кўтаролмай, ақлдан озиб қолиши мумкин.

Одил ака ҳозир тўғри ўша ёқдан келаётибди. Ҳаяжон, кўркув ва шошилишда у эски велосипедини мулланикида унутганча пиёда Амирникига йўл олганди.

Амир ўзини Баҳоуддин Нақшбандий деб атаган ҳайбатли бош “ташрифи” таъсиридан ҳушини ўнглаб улгурмай, ичкаридан қулфланган эшик бирдан кучли зарбдан қарсиллаб очилди-кетди. Амир бояги қаҳқаҳа отган бошга қандай сапчиб қараган бўлса, энди худди шундай шиддат билан сакраб ўрнидан туриб кетди. Зарбадан эшикнинг қулфи синиб тушган эди, унинг бир бўлаги ва яна бошмалдоқдек келадиган ёғоч парчаси учиб, Амирнинг оёқлари остида ётарди. Бундан бир неча минг марта катта тезликда, ҳатто айтиш мумкинки, эшикнинг қарсиллаши билан деярли бир вақтда

бостириб ичкарига кирган ёруғлик бир ҳафтадан буён қоронғуликда ўтирган Амир кўзларини қамаштириб юборди. У қобокларини юмиб-ла қолмай, кафтларини кўзига босди.

— Ҳа, сенинг қилиқларингга!... — бостириб кирган Одил ака ўғлининг елкасидан итара-итара ташқарига чиқараркан, оёғи чойнакка тегиб кетиб, уни ағдарди. Чойнак шундоқ бир қарич нарида ётган Қуръоннинг устига тўкилди. Бир вақтлардаги паҳлавон йигит, — кейинги йиллар ичида озиб-тўзиб, аввалги жасадининг ярми ҳам қолмаганди, — отасининг турткисидан пирпирак бўлиб ташқарига учиб чиқди. Одил ака бориб дераза кўзига тутилган қора матони юлиб, полга улоқтирди. У буларга ҳам қаноатланмай, чирокнинг тугмасини босган эди — ёнмади.

— Мен мулла Шарофиддиннинг олдидан келяпман! — дея бақириб чиқиб келди Одил ака. Сенинг ишинг ғирт бемаънилик экан-ку, бола! Сенга ким қўйибди чилла ўтиришни? Чилла ўтирадиган одам аввал бир пирнинг кўлини тутмайдими, устоз кўрмайдими! Кўнглига нима келса қилаверадими?! Одил ака кўзларини кафтлари билан беркитиб, жим қотган ўғлининг елкаларидан тутиб силкиди. Аммо кутилмаганда Амир отасининг кўксидан куч билан итариб юборди:

— Қочинг йўлимдан! — деди у важоҳат билан. Сўнг ичкарига интилиб, орқасидан эшикни қарсиллатиб ёпиб олди. Одил ака гандираклаб бориб деворга суянган қўйи хансираб қолди. Бир зумда бўлиб ўтган бу воқеанинг гувоҳи — Гулшода югуриб келиб, қайнотасининг кўлидан тутди:

— Ота, бирон жойингиз лат емадими, вой худойим-ей, нима кўргиликларга қолдик?..

— Тузукман, тузукман, — деди эсанкираб қолган Одил ака. Нега эсанкирамасин? Ахир уни ўз фарзанди — жигарбанди кўкрагидан итариб юборди. Албатта, атай қилмади, аччиқ устида, асабий ҳолда қилди, лекин барибир, уни ўз тўнғичи силтаб ташлади-да!..

— Бир пиёла сув берасизми, келин.

Гулшода чопиб бориб муздек сув келтирди.

— Келин, бу дейман, Амир ҳалиям илгаригидек бакуватку-а, — дея Одил ака вазиятни сал юмшатишга тиришди, — афт-ангорига

қараб унақа демайсан, шунча кучни қаёқдан олди экан?..

— Ёз чилласи-да, ота, хуруж қилган вақт бўп туради шунақа. Ажаб эмас, чилла билан бирга ўғлингиздаги дард ҳам чиқиб кетса, — Гулшода эрининг ҳолини тушунтирмоқчи, Одил акага эса таскин бермоқчи бўлди.

— Ажабмас-ажабмас. Ҳа, майли, мен борай. Уни безовта қилмай тура турунглар. Яна сизларгаям бир кор-хол қилмасин...

Одил ака оғир-оғир қадам олганча уйга етиб келиб бор гапни Ҳалима аяга айтдию маслаҳат сўради.

— Хўш, нима қиламиз уни, бир йўл кўрсат.

— Укам Мухторга айтиб кўринг. Амир ўшанинггина гапини олади.

— Мухтор нима дерди? Тур, пирсиз мумкин эмас, дейдими? Буни мен ҳам айтдим.

— Ахир чиллага ҳам Мухторнинг гапи билан ўтирган...

— Ҳали шунақами? Вой аҳмоқ! — Одил ака Амирни сўкдими, Мухторними, билиб бўлмасди. — Айтдим-а, чиллани бирон марта оғзига олмаган Амир қаердан топди бу нарсани деб! — Одил ака ҳамон ҳовридан тушолмай ичкари кирди-ташқари чиқди. Жўялироқ бир фикр ақлига келмай оғир хўрсинганча айвондан тушиб, велосипед суяб қўйиладиган устунга қаради. У йўқ эди.

— Ҳалима, велосипед қани? Ким миниб кетди?

— Ўзингиз мулла Шарофиддинниқига кетяпман деб, олувдингизку. Йўл-пўлда қолдириб келган бўлманг яна?

— Оббў, — Одил ака уни мулланиқида қолдирганини эслади ва бошини сарак-сарак қилганча ташқари қараб юрди. Дарвозадан чиқар-чиқмас велосипедини ушлаб турган ўн икки-ўн уч ёшлардаги болага дуч келди.

— Иссомилейкум. Велосипетизи Шароф тоғам берворди.

— Раҳмат, ўғлим, баракалла. Ия, энди пиёда кетасанми? Ўтир, обориб қўяй.

— Йўқ, мен холамниқида қоламан, — деб чопа кетди бола.

Одил ака нима қиларини билмай боши қотиб турди-турди-да, сўнг Мухторниқига йўл олди...

Орадан уч кун ўтиб, Амир чилла ўтиришни бас қилди. Мухтор келиб, “Пайғамбаримизни туш кўрдим, — дебди. “Чилладан чиксин!” деган амр бўлганмиш..

44

Юсуф ўша туни бекатда ўзидан сигарет сўраган кишиникида тунади. Уни мириқиб ухлади, деб бўлмайди, моғори чиқиб кетган бир хонали уйда жулдур ўриндикда тонггача ўтириб чикди. Элликларни уриб қолган бу сўққабош ва ҳеч қаерда ишламайдиган одамнинг ичини ёритиб турган “чирок” ўчганига ҳам беш-олти йил бўлиб қолган. Хўш, ўшанда нима бўлиб эди? Чип-чиройли бир оила тарқаб, ўғил-қизию хотини уч хонали уйда қолиб, ўзи бир пайтлар ўғлига яхши ният қилиб олган икки хонали уйга кўчиб кетганди. Кейинроқ уни сотиб, ярим пулига мана шу “катак”ни олиб эди. Хўш, нега шунчалikka боришди? Эргаш аканинг пиёнисталиги учунми? Сўққабош бўлгандан кейингина ичишга ружу қўймадимми?.. Нима бўлганди ўшанда? Келинг, ҳаммасини бир бошдан айтиб берай.

Эргаш ака обрўли университетлардан бирида физикадан дарс берарди, фан номзоди, бир неча қўлланмалар, довруғи дунёга кетган икки-уч кашфиёт, мақолалар муаллифи эди. Оила тотув яшар, хотини болалар боғчасида тарбиячи бўлиб ишлар, иккаласининг топгани рўзғорга бемалол етарди. Ҳатто маошларидан йиғиб-чатиб, қўшимча жой сотиб олишди, турли-туман кийинишди, ҳар йили дам олгани қаёқларгадир боришди. Кейин...талотўплар бошландиямки, маошлар ўз вақтида берилмай қўйди, сўнгра эса пулнинг қиммати тушиб, ҳеч нарсага арзима қолди. Қанча йилдан буён фақат ўз касблари орқасидан яшаб келаётган оила жиддий моддий қийинчиликка дучор бўлди. Иккаласининг ишлаб топгани нон, транспорт ва тўрт-беш кило картошка-пиёздан нарисига етмай қолди. Рўзғордан барака, оиладан тотувлик қочди. Ҳамма асабий, ҳамма нимадандир норози ва ниманидир кутган. Натижада эру хотин бот-бот гап талашадиган, бора-бора эса худонинг берган куни жикқамушт бўладиган одат чиқаришди. Хотин айтади: “Сен ҳам бошқа эркакларга ўхшаб мундоғ

атрофингга қарасанг-чи? Пул чиқадиган бошқа бир ишнинг бошини тутсанг-чи! Ахир, болалар ўсаяпти, айти еб-ичадиган даври келаяпти. Агар шундай юраверсак, ҳолимиз нима кечади?” Эр айтади: “Менинг кўлимдан нима келади? Сабр қил, ҳаммаси тагин изига тушиб кетар. Эсимни танибманки, физика-математика билан шуғулланган одамман. Кеча менга шу меҳнатим эвазига етарли пул тўлаётганди, бугун тўламаётган экан, айб мендами? Мен кеча нима иш қилган бўлсам, бугун ҳам ўшани бажараяпман. На сен, на сенга ўхшаган товук миялар тушунмаяптики, мен энди бошқа соҳада ишлай олмайман. Буни неча марта айтишим керак. Балиқ сувдан ўзга жойда яшолмаганидек, мен ҳам бошқа жойда қўлсиз-оёқсизман, тушунсанг-чи!...”

Уларнинг жанжали анча чўзилди. Бу болаларга ҳам таъсир қилмай қўймади. Улар дам йиғлашар, дам қаёққадир ғойиб бўлиб, шомда келишар, ҳатто баъзан сўрамай-нетмай қайси бир ўртоғиникида тунаб қолишарди. Буни Эргаш ҳам, Латофат ҳам кўриб-тушуниб турардилар, лекин бирон чора тополмай, баттар сиқилишарди. Ниҳоят, Латофат эрининг иродаси етмаган ишни қилди — тарбиячиликни ташлаб, бозорга чиқди-кетди. Ундан-мундан майда-чуйда нарсаларни олиб сотадиган, бозорма-бозор қопу хуржун кўтариб юрадиган бўлди. Буни кўриб, эр баттар эзиларди, лекин хотинию унга ўхшаш бошқа ўнлаб, юзлаб, ҳатто минглаб зиёлилар қила бошлаган ишга — даромадсиз соҳаларини ташлаб, бозорга чиқиб кетишга қурби етмади. Айти пайтда, университетга ҳам оёғи тортмай қўйди. Кадрларни қискартириш жараёнида ишдан кетиб, гўё бор-йўғидан айрилди. Нима қиларини билмай, саҳардан кечгача уйда ивирсиркан, ўзини ортиқчадек, ҳеч кимга, ҳатто ўз оиласига, бола-чақасига ҳам кераксиздек ҳис этарди. Ўшанда у инсон боласи аввало, меҳнат билан, тўғрироғи, ҳар икки томон учун манфаатли меҳнат билан эъзозли эканини илк бор — ёши қирқ олтига чиққанда англади. Англадию энди унинг ўзи ҳеч қачон ана шу эъзозни қайтиб тополмаслигини тушуниб, даҳшатга тушди. Яна бир йилча хотинининг боқувида чидаб ўтиргач, ўзи биринчи бўлиб ажралиш тўғрисида оғиз очди.

Назариди шу ҳаракати билан ҳеч қурса қизи ва ўғли олдида

оталик шаънини сақлаб қоладигандек эди. Чунки Латофат яхши пул топиб, илгари эру хотин тебратган рўзгорни энди бир ўзи эплай бошлаганди. Энди Эргаш болаларининг оч-наҳор қолиши тўғрисида қайғуриш ортикча эканини тушунди. Фақат ҳамма гап, бор муаммо унинг ўзи эди. У — ўз оиласининг кутилмаганда пайдо бўлган ярасига айланди. Эргаш ана шуни бир ёқлик қилиш учун ажралишдан ўзга чора тополмади. Чунки эр-хотин ўртасида жанжал ҳали-ҳануз давом этар, муносабатлар совигандан совиб борарди. Эргаш тушундики, энди унинг овози аввалгидек қатъий чикмаяпти, аксинча, аллақандай мискин ва ювош тортганди. У буни сингдиролмади ва шартта судга ариза берди-да, ўғлига деб олинган икки хонали уйга кўчиб ўтди-кетди. Латофат аввалига “Алоҳида яшасангиз яшаб кўринг, лекин мен болаларнинг етим деган ном олишини истамайман”, деди. Аммо орадан бир йилча ўтгач, усиз ҳам яшаса бўлишини тушундими ва ёхуд бошқа сабабданми, харҳолда расман ҳам ажралишга рози бўлди. Ана шундан кейинги икки йил мобайнида Эргаш бир фирма магазинида қоровул бўлиб ишлаб юрди, сўнг у ерда ишлар чаппа кетгач, яна ишсиз қолди. Ўшандан буён бутунлай ёлғизланди. Ўшандан буён аламзада. Ўшандан буён ичади. Ўшандан буён хор-зор, маст-аласт тентирайди. Ҳатто тўғри келиб қолганда таниш-билишдан беш сўм-ўн сўм садақа сўрашдан ҳам тортинмай кўйди. Илгариги ғурури қани — ўйлаб ҳам ўтирмайди!..

Юсуфдан ҳам уч-тўрт гал гоҳ битта нонга, гоҳ сигаретга пул сўраганди. Ўша туни сигарет сўраб Юсуфга яқин келганда уни таниб, “ҳа, бу санми?” дегани шундан эди. Кейинроқ Юсуф ҳам уни эслади. Юқоридаги гапларни улар бир-бир босиб трамвай бекатидан то мана шу бадбўй кулбага келгунча йўл-йўлакай Эргашнинг ўзи гапириб берди. Энди Юсуфнинг кўзига уйқу кўндирмаётган нарса нафақат уй ичининг ипириқчилиги, балки Эргашнинг аччиқ тақдири ҳам бўлиб чиқяпти. Унинг қисмати Юсуфникига нақадар ўхшаш экан! Фақат Юсуф ҳали йўлнинг қоқ ярмида турибди, унинг нималарнидир ўзгартиришга ва Эргаш янглиғ бутунлай маҳв бўлмасликка имкони бордек... Юсуф эски диванда, ҳатто кўча кийимини ҳам ечмай, хуррак отиб ётган Эргашга қараб ўтирганча, ўз келажаги ҳақида ичи сидирилиб алам билан ўйларди. Бу кўчага кириб қолмаслик учун

нима қилмоқ зарур?..

45

Базмнинг эртасига Саид кўзини очганда хотини тепасида жилмайиб турарди. Билдики, Манзура уйғотибди.

— Адажониси, тура қолинг энди, эринманг, нонушта тайёр, яхши кўргангингиз — куймоқ ҳам мунтазир, — Манзура ҳар сафаргидек эрини янги иш кунига ҳафсала билан ҳозирлай бошлади, — болаларни лицейга қузатдим.

Манзура дипломатия университетида ўзбек тилидан дарс беради, фан номзоди. Ишидан мамнун, университетда обрўйи ҳам жойида, ҳамма учун у — Манзура Содиқовна. Бироқ унинг асосий мақсади — эри — Саид Азим. Ўз ишига вақти ва қобилятининг бир қисмини сарфласа, оиласи — болаларию эрининг ҳузур-ҳаловати учун тўққиз қисмини бағишлайди. Агар уларнинг ҳаётини синчиклаб кузатиб юрган одам бўлса, Саидни Саид Азим қилган ҳам шу хотин — Манзура Содиқовна дея хулоса ясаши турган гап.

Тўғри, Саид ҳам анойи эмас. Устамон, ақлли. Манзурага ҳам бежиз уйлангани йўқ. Бадавлат амалдорнинг қизи Манзурага талабгорлар бисёр эди. Ўртаҳол Саид Манзурани илиб кетдимики, демак, у эл қатори эмас, балки бир калла баланд. Шунга қарамай, Саиднинг кейинги муваффақиятлари — мансаб поғоналаридан юқорилаб бориши Манзуранинг кўмагисиз бўлгани йўқ. Чунки айнан хотинининг амалдор акаси туфайли Саид ўса бошлади. Кейинги ютуқлар бир томондан Саиднинг ўз хизматларига бориб боғланса, иккинчи томондан Манзуранинг парвариши, олдинга йўллаб-рағбатлантириб туришлари, маслаҳатлари билан белгиланади. Энди у ўз ҳаётини Манзурасиз тасаввур этолмайди. Турмуш қуришибдики, у ҳар қандай масалада Манзура билан кенгашади, ҳисоблашади, унга суянади. Манзура унга хотингина эмас, содиқ дўст, доно маслаҳатчи ҳам... Инсон бошқалардан нима эзгулик кўриши мумкин бўлса, Саид Манзурадан ўшани бус-бутун оляпти. Шунинг учун ҳам у худога аввало, эркак қилиб ярагани, сўнг Манзурадек аёлга ҳамроҳ этгани учун шукрона айтади. Лекин баъзида мана шуларнинг барчасига

қарши бир исён унинг ичида бош кўтаради-ю, яна зумда қаёққадир ғойиб бўлади. Саид унинг нелигини тузукроқ англаб олишга улгурмайди.

— Бугун режангиз қандай, хўжайин? — сўради Манзура чой ичишаркан.

— Мажлис... Мавзуси — сизнинг чўнтагингиздан тушиб қолган нарсалар хусусида, — қувлик қилди Саид. Сўнг совиб қолган чойни хўплади-да, бошқа мавзуга кўчди.

— Менга қаранг, кеча Миразимникида Юсуфни кўрдим.

— Қалай, ҳалиям институтда эканми?

— Яхши-яхши. Салом айтди сизга, — Саид аввалига чайналиброк жавоб қайтардию, — сўнг дангалини айтди-қўйди. — Нима дейсиз, агар мен уни ўзимизга ишга жойлаб қўйсам?

— Ўзи розими, мундоқ гаплашдингизми? Ё ҳозир ақлингизга кеп қолдими хотамтойлик қилиш?

— Гаплашдим. Аниқ бир нима демади-ю, лекин рози бўлгандек. Илгарилари кесиб “Йўқ” дерди.

— Қизик, — ажабланди Манзура, — нега бир думалаб Юсуф акадай фан фидойиси бошқа ишга ўтмоқчи, ҳеч тушунолмаяман? Зиёда қийналдимикан ёки ўзлари ўзгардимикан, ишониб бўлмайди...

— Унисиям, бунисиям бўлиши мумкин, — Саид бу ҳақда ўйлаб кўрмаган экан, хотинининг саволларидан кейингина ўзи ҳам қизиқиб мулоҳаза юрита бошлади. — Дарҳақиқат, нега Юсуф энди рози бўлмоқчи? — у хаёлан муаммонинг тагига етмоқчи бўлди. “Ҳарҳолда қийналиб қолганга ўхшайди, ранги-рўйи бир аҳвол, озиб-тўзиб кетибди. Уст-боши ҳам яхши эмасдек туюлди. Ҳалиям уй-жой қилмаганига қараганда унинг жиддий муаммоларга дуч келганига шубҳа йўқ. Тағин ким билсин, Манзура айтаётгандек замонга кўшилиб у ҳам ўзгаргандир. Ахир, дунё кимларни не қўйларга солмаяпти? Уларнинг олдида Юсуф ким? Одамга ўхшаб яшагиси кеп қолган бўлса бордир”.

— Ўйланиб қолдингиз? — Манзура эрини ҳушига қайтарди.

— Ҳа-я, нега рози бўлмоқчи экани тўғрисида бир нима деёлмайман. Сиз-чи? Нима дейсиз таклифимга?

Манзура бироз ўйланиб турди-да, деди:

— Саид ака, бу ҳақда кечкурун бафуржа гаплашсак. Чунки ишга олиш — жиддий масала, аввал ўйлаб кўринг. Сизга қай даражада содиқ қолади, сизни уялтириб кўймайдими, ҳар қандай вазифани уддалай оладими, кўйинг-чи, ҳамма-ҳаммасини ақл тарозисида тортиб кўриш шарт.

Саид хотинининг сермулоҳазалиги, гап ҳатто эрининг кадрдон дўсти — Юсуф ҳақида кетаётганда ҳам хиссиётга берилмай, ўзларининг муштарак, азим мақсадларига қай даражада мос тушиш-тушмаслигини ўйлаб масалага ёндоша билишига ҳам ҳайрат, ҳам завқ билан қараб турди-да:

— Зўрсиз-да хотин, сиз бору биз бор, — дея кўзғалиб, уни ўпиб кўйди.

Куни билан Саид шу ҳақда бош қотириб, агар Юсуф мабодо “Розиман” деб қолса, унга нима жавоб қилишини ўйлаб кўйди. Манзура — ҳақ, ҳали-ҳануз эски ошна-оғайниларга ёрдам берай, деб юриш — болалик, ғўрлик. Янги одам ўзига қандай фойдаси тегиш-тегмаслигини ўйламаслик мумкин эмас. Бу — авваламбор, ўзига керак, эртага униб-ўсиши учун керак. Қолаверса, бу инсоннинг ўзи-ўзини ҳимоя этиш усули. Айни пайтда, у Юсуфни шахсан ишга чақириб, қўл остида ишлатиб, бир лаззатлангиси келаётганди. Ахир, фалакнинг гардиши билан кимсан — Юсуфни, билимининг зўрлигидан, тафаккурининг ўткирлигидан бир вақтлар ҳатто домлалар “Дунёнинг таянч нуқтаси” деб ярим ҳазил-ярим чин билан мақтаб юрган Юсуф Раҳимовга ғамхўрлик қилишнинг завқига нима етсин! Аммо шу билан бирга “У бориб-бориб рақибга айланса-чи, ўзингнинг думингдан тутса-чи”, деган ўй тинчлик бермасди. Унинг фазилатларини санаб адоғига етолмайсан. Ҳа, у айниқса, тарихни, жамиятни, инсонни яхши биледи. Бу нарсалар эса сиёсатчи қўлидаги кўзир карталардек гап. Демак, ўрни келганда у мени болани енгандек енга олади. Манзура бежиз “Ўйлаб кўрайлик”, демаяпти. Шунинг ўзиёқ унинг “Йўқ” дегани, аслида фақат гап менинг жонажон дўстим ҳақида кетаётгани учун бирданига шундай айтолмади”, деган ўйлар кечарди калласидан.

Айни дамда Саиднинг кўнгли ғаш тортиб сиқилди. Нимагадир

тезроқ уйга бориб, ховуздаги сувга ўзини отгиси келди...

46

Базмнинг эртасига Миразим кеч уйғонди. Ўшандаям уни хизматкори уйғотиб, зарур гап билан муовини йўқлаганидан хабар берди. Миразим бошини ёстикдан аранг узиб, Алимқулга “Айт, кирўвурсин”, деди-да, яна ўзини жойига таппа ташлади. Зум ўтмай эшик тақиллади:

— Мумкинми?

— Кирўвурмийсанми?

— Ассалому алайкум!

— Ваалай... Нима гап? — Миразим кўзғалиб, ёстикни қўлтиғи остига тикқан кўйи ёнбошлади.

— Хўжайин. Узр, безовта қилдим. Тепадан икки-учтаси келиб, сизни сўрашди. Ҳозир қоғозларни титиб ўтиришибди. Телефон қилиш ўрнига физиллаб кеп қўя қолдим.

— Нима гапакан? Мундоқ одамга ўхшаб гаплашдингми?

— Гаплашдим. Бу гал жиддийга ўхшайди, хўжайин. Бозорда анча-мунча ўзгаришлар бўлади, раҳбарнинг ўзи келиб кўради, дейишвотти.

— Қанақа ўзгариш? — Миразим ўрнидан туриб ўтирди.

— Билмадим, ўша учун олдингизга келдим-де, хўжайин...

Миразим кўнглига ғулғула тушиб, дарҳол Саидга сим қоққан эди, у чиқиб кетган экан. Иш жойига кўнғироқ қилишга ботинмади. Ҳарҳолда нозик жой... Яхшиси, кечқурун уйига бора қолади... Шу хаёллар билан кийинди. Муовинининг машинасида жўнаётиб эди, кичик қизини боғчага кузатиб қайтаётган Захрога кўзи тушди. Муовин Захрога салом берди, Миразим бошини қимирлатиб қўя қолди. Бирон нарса деб қўйиш кўнглига сиғмади ҳам.

Миразимнинг хавотири ҳам ўринсиз, ҳам ўринли чиқди. Ўринсиз жойи шунда эдики, тафтишчилар махсус топшириққа биноан бозорда назорат ўрнатиш учун ташриф буюришган эса-да, Миразимнинг мансаб курсисига дахл қилишмади. Ўринлиси шу эдики, қўл остидаги раҳбарларнинг анча-мунчаси алмаштирилди, айрим иш ўринлари

қисқартириб ташланди. Назорат кучайтирилди. Ёймачилар кескин камайтирилиб, ўрнини ҳар бири касса аппаратиға эға бўлган ва давлатға ўз вақтида солиғини тўлаб бориши мўлжалланган дўконлар эғаллади. Айрим ашёлар савдоси Миразим раҳбарлик қилаётган бозорда тақиқланди, айримларига кенг йўл очилди. Хуллас, Миразим учун эски бозорда янги одамлару янги тартиб-интизом пайдо бўлди. Буларнинг барчасига кўникиб олиш унга баъзи ўнғайсизликларни туғдирарди. Аввало, Миразим ҳар ҳафтанинг охирида “ўз оёқлари” билан уйига кириб келадиган каттагина улушини тағин йўлга қўйиб олиши керак бўлади. Айни пайтда у энди анча хушёр бўлиши зарурлигини яхши тушунгандай эди. Буни Саид ҳам такрор-такрор айтди. Ҳадеб маишатға муккасидан кетиб, ҳали у мамлакатға, ҳали бунисига чопавермай, гоҳ қизил, гоҳ момикдек оқ бадан қизларнинг кучоғида ётавермай, мундоқ атрофдан, бўлаётган ўзгаришлардан бохабар бўлиб туриш кераклигини, йўқса, кимсан — Саид Азимнинг дўсти эканлиги ҳам қўл келмай қолиши мумкинлигини эслатиб, қаттиқ танбех берди.

Миразим иккала кўли кўксида дўстини эшитди, гўё бу ишларнинг бошида Саид турган каби унга тазарру айтди ва энди бошқача бўлиши ҳақида ваъдалар берди...

Уйға келасолиб эса кечаги базм баҳонасида тушган тўёналарни илк марта ўзи санай бошлади. Одатда бу ишни Заҳроға топшириб қўяқолар, долларларни сейфға ташлаб, сўмларини алмаштиргани олиб кетарди. Бу гал терлаб-пишиб санаб чиққунча бўғилиб, қийналиб кетди. Шу тобда унга пул санаш дунёдаги энг оғир иш бўлиб туюлди. Қанча минг доллар устиға неча миллион сўм тушибди. Миразим лапанглаб пулларни жойларқан, уларни қаерда сақлашға боши қота бошлади. Ахир, бошқаларға кўшиб униям ишдан олишса бу тўёна эғалари нима қилишади. Куйишди ҳам деяверинг, бозорда бундан буён назорат ўрнатилди. Миразим уларнинг ҳожатини қачон ва қай даражада чиқариши энди даргумон. Ҳатто бундан буён унинг ишлаш-ишламаслигини ҳам худо билади. Шундай экан, фурсат борида бор маблағларни йиғиштириб, кўздан нариға яширмоқ даркор. Миразим шундай ўйлар билан боши ғовлаб турганда Заҳро овқатға чақириб келди. У шундагина сахардан бери туз тотмаганини эслади.

Йўқ, хайриятки, ҳаммаси яна эски изига тушиб кетди. Кавла-кавлаю янги тартибларнинг таъсирида Миразимнинг бироз озиб, ич-этини егани қолди, холос. Қолгани — бояги-бояги бойхўжанинг таёғи. “Одамларнинг ҳаммаси бир гўр экан-ку, — деган хулосага келди кейинроқ Миразим, — қанча алмаштирмасинлар, бошқасини келтириб қўймасинлар, барининг дарди битта — қандай қилиб бўлмасин, нафсини қондириш, ҳисобсиз бойлик орттириш экан. Мана, янги келганлар эскиларидан нимаси билан фарқ қилибди? Улар ҳатто эскиларидан баднафсроқ чиқди. Аввалгилари анча тўйиб қолувди, буларга ўхшаб бешала бармоғини баравар оғзига тикмасди. Ходимларим-чи? Ишлари шунақа юришиб кетганми, авваллари ойда 2-3 минг кўкидан обкеп туришган бўлса, энди 5 минггача узатиб кетишяпти. Демак, одамзот шу экан, дунё шу экан, манинг уялишимга ҳожат йўқ.

Миразим шу йўсин ўзига таскин бериб, ўзини-ўзи оқлаб туради. Йўқса, у ўз қилмишининг на дунёвий қонун-қоидага, на исломий ақидага ва на бирон инсоний ахлоққа тўғри келмаслигини жуда яхши билади. Билади-ю, “пора олвотган, таниш-билишчилик қилвотган, маишатга сочвотган битта манми? — дея ўзини оқламоқчи бўлади. Атрофга қара, ҳамма шундай яшаб, шундай нафас олвотти, бундай қилмаган ким қолди? Баъзилар ичида “Ман ҳалолман, ман фидойиман, ман мусулмонман...” дегани билан кошки соф бўлса! Аммо башарасига қараб “Сан — товламачисан, сан — кўрқок, мунофиқсан, сан — шўрлик камбағалсан! Нимангга ўзингни фаришта санайсан?” дейдиган одам топилмайди. Охирги илинжим Юсуф эди, — Миразим хаёлан ўз-ўзига фалсафа сўқишни севарди, — у ҳам соб бўганга ўхшайди. Ман билган олимларнинг ҳаммаси ўзини пулга уриб бўлиб эди, биргина Юсуф ўзига гард юқтирмай келаётганди. Унинг ана шу томонда туриши манинг қаеримдадир қандайдир мувозанатни ушлаб ҳам турувди, чоғи. Энди эса ҳаммаси барбод бўлган кўринади. Агар Юсуф ҳам у томонга ўтиб кетса, билмадим, бу дунёда ким қолади! Қизик, нега шунақа экан? Ахир, Юсуф бутунлай

бошқа одам, бошқа олам-ку! Унинг манга, манинг ишимга, оиламга, боринги, бутун дунёмга деярли алоқаси йўқ-ку. У билан ойда-йилда бир кўришсак кўришамиз, бўлмаса йўқ, кўришганда ҳам гаплашишга тузук-қуруқ гап ҳам топилавермайди, лекин унинг ўз ўрнида, ўз мамлакатада қолишига нега бунча тарафдорман?..”

Айни дамда Юсуфнинг ҳам барча қатори ўзини пул чиқадиган жойларга уриши Миразимнинг бошқа бир нуқтаи назарини қувватлар эдики, бу жиҳатдан ҳам таскин топса бўларди. Яъни “Ҳамма одам бир гўр экан. Қорин ғамини емаган, ширин жонини ўйламаган одам борми?! Одамзот ҳамма вақт китобдан бурун нонга қўл чўзиб келган. Зеро моддият ҳаммаша бирламчи бўлган”. Ана шу ақида Юсуф мисолида бу гал ҳам ўзини муваффақият билан тасдиқдан ўтказмоқда эди. Бундан Миразимнинг виждонига аллақандай ҳаловат етаётгандай эди. Хуллас, ҳар икки ҳолда ҳам Миразим ўзини тинчлантирадиган “ҳақиқатлар”ни топгандай қувонарди.

Фақат Захрогина кундан-кунга сиқилиб, худди ҳаво етишмаётгандай бўғилиб борарди. Жони дили бўлган гуллар парвариши ҳам кўнглига сиғмай қолганди. Ахир уйда ҳамма нарса муҳайё эди ва унинг ҳаётга араллашиб-қураллашиб ҳамма қатори бирон нарса ташвишида юриш истаги ана шу муҳайёлик тоғига урилиб чил-парчин бўлаётган эди. Ҳатто уйга хизматкор олмаслик тўғрисидаги илтимосини ҳам Миразим рад этди. Аввал икки эркак, икки аёлни ёллаган бўлса, орадан кўп ўтмай тўртта хизматкорга пашша кўришдан ўзга хизмат қолмаганига ўзи иқрор бўлгач, бир эркак ва бир аёлга рухсат берди. Яна бир йилча ўтгач, Захронинг қистови билан, қолган оқсочга ҳам жавоб берди. Лекин Алимқул масаласида у қаттиқ туриб олди. Дарҳақиқат, Алимқулнинг нафақат қўл-оёғи чаққон, балки тили ҳам бийрон, ақли ҳам бало эди. Фақат буюрилганни эмас, ўзи билиб-билиб, топиб-топиб қилаверарди. Супуриб-сидириш, овқат пиширишу, гулларни парваришлагача унинг зиммасида эди. Келган-кетганга, телефонга жавоб қилишдан тортиб барча юмушларни кўрдим демасди. Алимқулни қўлдан чиқарган заҳотим ўзимга ўхшаган бир пул кутуртирган уни илади-кетади, — дерди Миразим. — Дангалини айтсам, бунақанги қўл-оёқли хизматкор, бошқача айтганда, фаросатли қуллар бизда ҳали кўп эмас. Улар анқонинг

уруғидек гап. Алимкул-чи? Башарангга қараб туриб, ичингдагини билади!.. Хотинми? Хотиннинг йўриғи бошқа, у ўз номи билан хотин, чўримас. Бу бўлса, гўё сан учун, санинг хизматингга яратилгандек. Биттамас, ўнта хотин ҳам Алимкул ўрнини босмайди, у қилган ишни қилолмайди...”

Базмлару ўтиришлардан, сархил овқату турли-туман кийинишлардан, ўзига оро бериб, таниш-билишлар зиёрати учун кўчага чиқишлардан... тўйиб кетган Захро эса айни вақтда ҳеч курса уй юмушларини ўзи бажариб яшагиси келардики, эри унинг шугина илтимосини ҳам охиригача адо этмаганди. Шундан кейин у Миразимни ёмон кўриб кетди, ёмон кўрди. Ахир, “Сенинг ҳам кўнглинг бориди” демасдан, кўча-кўйда бировлар билан хоҳлаганча маишатини қилиб, уйда эса хотинига ойлаб яқинлашмайдиган, устига-устак, уни ишлатмай олиб ўтирадиган, бу ҳам етмагандай, ёш ва чиройли хотинига қирчиллама ёшдаги хизматкор эркакни қўйиб қўйган эр ҳам одамми? Унинг эркаклик ғурури қаёқда қолди? Бормиди ўзи?.. Захронинг шундай изтиробли ўйлар билан эрини, эри орқали ўз ҳаётини тафтиш қилиб яшаётганига ҳам анча бўлди. Ўтган вақт мобайнида хаёлидан бир неча ўн марта эмас, бир неча юз марта ажрашиш муаммоси ўтди. Ўтиб турарди-ю, юрак ютиб бир қарорга келолмасди, ҳалигача келолгани ҳам йўқ! ғаммасидан ҳам бировларнинг уни кўрсатиб, “анави эрдан чиқибди, бева!” дейишларини, жажжи қизалоқларининг шундай замонда отадан маҳрум бўлиб қолишини истамасди. Шуни ўйлаб иккиланар, андиша қилар ва ҳатто кўрқарди. Туриб-туриб яна бошқатдан режа туза бошларди: “Ахир нима бўпти, ажрашаётган бир менми? Танишларимдан нечтаси бева юрибди. Осмон узилиб ерга тушаётгани ҳам йўқ-ку. Қолаверса, Мираз ҳам аблахлик қилмас, обкўйган ўнлаб уйларида биттагинасини берар, мен учун бўлмаса, қизлари учун берар. Ахир қизларини жонидан ортиқ кўради-ку. Адамлар-чи, адамлар? Қараб турмаслар.. .” Шундай деб ўйлардию, лекин барибир ноқулай ва қўрқинчли эди бу йўл...

Шундай кайфиятда юрган чоғларда у ўзига Алимқулнинг тикилиб-тикилиб қараётганини сезар ва бунга заррача ҳайрон қолмасди. Аксинча, Захро айнан шундай бўлишини кутганди. Ахир,

Алимкул хизматкор бўлишига қарамай, фаросатли, кўп нарсага ақли ҳам, фаҳми ҳам етади. У кўр эмаски, эру хотин ўртасидан тез-тез ўтиб турадиган оламушукни кўрмаса. Қолаверса, Заҳродай офатижон аёлларни кўрганда қайси эркакнинг кўнгли суст кетмайди. Шунга қарамай, бошқа бирон эркак зоти билан дон олишиб юрганини ҳали ҳеч ким кўргани йўқ. “Демак, — ҳисоб-китоб қиларди Алимкул қувлик билан, — бойвучча “кетди”. Ахир, дарёни ҳамиша жиловлаб қўйиш мумкин эмас-ку!”

Алимкулнинг оловли нигоҳларидан талай вақтгача ғаши келиб юрган Заҳро ниҳоят бир куни деди:

— Чё смотришь? — улар ўзаро русча гаплашарди.

Алимкул юрак ютиб жавоб қилди:

— Потому что вы очень соблазнительны.

— Это я знаю, и к тому же мне это тысячи раз повторяли. Так, что отвали.

— Конечно, я прошу прошение, если этим Вас обидел. Но мне кажется Вы далеко не обижены.

— И откуда у тебя такая уверенность?

— Оттуда, откуда и вы сами... — маъноли жилмайди Алимкул.

— Что это значит? — Заҳронинг жаҳли чиқа бошлади.

— Давайте не будем делать вид, что нам всё хорошо, всё о кей. Я же не слепой, вижу, что Вы очень одиноки, хотя у Вас есть всё, в том числе и муж.

— Послушай, — қизишиб деди Заҳро, — ты не боишься?

— Кого? Вас или Миразим ака?

— Нас обоих.

— Вас, да, немножко боюсь, а его нет?

Заҳро ўзини кулоқ чаккасига биров тарсаки тортиб юборгандек сезди. Юзлари ловуллаб кетди, бурун катаклари каттариб, тез-тез нафас ола бошлади:

— Нимага кўркмас экансан, айт?

— Не знаю, — Алимкул Заҳронинг ғурури ўйнаб кетганини пайқаб, гапни қисқа қилмоққа уринди, — просто, у меня такое чувство, больше ничего...

— Больше ничего? — Захро Алимкулнинг кўзига тик қарашга тиришди.

— Ничего.. — Алимкул кўзини олиб қочди, сўнг аллақандай юмушни баҳона қилиб нари кетди.

Захронинг эса ичига гўлгула тушди. У ниманидир сезгандек эди-ю, лекин сезгисига исм тополмай қийналарди.

Шу гап-сўздан сўнг Алимкул уч-тўрт кун ўзини, тўғрироғи, кўзини тийиброқ юрди. Кейин яна аввалгидек, ҳатто янаям собитроқ туриб, ўтлиғ нигоҳи билан Захро васлини талаб қила бошлади. У бекасининг бугун бўлмаса, эртага “синиши”ни олдиндан аниқ биладиганга ўхшарди. Йўкса, бундай қалтис қадамга қандай журъат қиларди, дейсиз. Захро ҳам буни биларди. Билгани учун ҳам Алимкулнинг қувлиги қаршисида лол эди. Айни дамда унинг довюраклигига хануз шубҳа билан қарарди... Лекин барибир, Алимкулнинг бот-бот тикилишлари аввалига ғашини, сўнг ғазабини келтирган бўлса, бора-бора хуш ёқа бошлади. Шунга қарамай, гоҳида юраги қизиб олов назарни тутиш иштиёқида ёнса ҳам, буни ўзига эп кўрмас, ғурури остонасидан журъат қилиб ҳатлаб ўтолмасди. Туриб-туриб эса жиғибийрон бўларди: “Ҳап, саними Миразимбой! ғаммаси сан туфайли бўлаяпти. Мани бу чоҳга итараётган ҳам аслида сан. Сан, сан, сан!..”

Ана шундай диккинафас кунларидан бирида Захрони мактабдош ўртоғи Зарина йўқлаб келиб қолди. Улар аллавақтгача еб-ичиб, дардлашиб-кулишиб ўтиришди. Ҳатто вальс ҳам тушишди. Сўнг Зарена қайтишга чоғланди. Захронинг “Қол” дея ялинишига қарамай, такси тўхтатди-да, кетди-қолди. Захро машина кўздан ғойиб бўлгунча орқасидан қараб тураркан, ўзини ёлғизликнинг тубсиз чоҳига қулаб тушгандек ҳис қилди. Бадани кузнинг салқин ҳавосидан сесканди, юраги ҳаётининг яқрангидан увишди... Оғир қадамлар билан ичкари юрди...

Бир-бирининг пинжига кириб диванда ухлаб қолган қизларини турғазиб-суяб, ётоқларига кузатди. Сўнг қайтиб, охирлаб қолган “шампан” виносидан қадахга қуйиб, қўлига олди, чекиниб ўзини диванга ташлади. Шу он дераза ортида оёқ товуши эшитилди.

Миразим бўлса керак, деб ўйлаб улгурмай, эшик очилиб остонада Алимкул пайдо бўлди.

— В чём дело, дружище? — Захро Алимкулнинг шу вақтгача кетмаганини кўриб, қизиксиниб соатига қаради, — ўн бирдан ошиб қопти.

— Я могу идти, госпожа? — Алимкул қувлик билан жилмайди. Айни пайтда юзи енгилгина қизариб кетди. Бу ҳол Захрога хуш ёқиб, “ҳарҳолда қип-қизил “сволочь” эмас, шекилли”, — дея хаёлидан ўтказди.

— Я думала, ты давно у себя дома спишь в объятиях своей жены, — қувликка қувлик билан жавоб берди Захро.

— Как видите, это не так...

— Да, вижу...

— Ну что, госпожа, решайте, мне идти или... — Алимкул ширакайф бекасидан ортиқ ийманмаётган бўлса-да, лекин барибир эҳтиёт бўлишни унутмаётганди.

— Или что? — ... Захро илк сафар Алимкулнинг кўзига эхтирос билан бокди, — или откроешь чтонибудь покрепче, при чём немедленно...

Улар анча вақт еб-ичиб, бир-бирларига гап отиб ўтиришди.

— Слушай Алимчик, ты хочешь меня?

— А ты как думаешь? — беихтиёр сенсирашга журъат қилди Алимкул.

— Я думаю, что хочешь и потому ты дурак.

— А почему, позвольте поинтересоваться?

— Потому что ты рискуешь всем что имеешь.

— Кто не рискует, тот не пьёт шампанское.

— Ты без всякого риска пил шампанское. Чего, ещё хочешь?

— Я стремлюсь к самому сладкому, — Алимкул Захронинг стол устида санчкини ўйнаб турган қўлини тутди. Ҳадик ва ҳаяжони томоғидан “култ” этиб ўтди. Захро “пик” этиб кулди. Алимкул ўзини гўё бутунлай озод этилгандек, энди ҳамма нарса мумкиндек сезди-да, туриб бекасига ташланди. Қайноқ бўсалар ёмғири остида Захронинг нафаси тикилди. Лекин Алимкулнинг қўлларини оёқлари орасида сезгани ҳамано хушини тўплади. “Мен нималар қиляпман?!” деган

савол миясида чакмоқдек чакди. Лаззатни ҳис қилган бадани эркакка бутунлай таслим бўлишга ундаса-да, нимадир, қандайдир куч Заҳрони бу йўлдан қайтарди. У зарб билан Алимқулнинг кўкрагидан итариб ташлади. Эркак дивандан полга ағанади. Заҳро сапчиб турдию, очик кўкраklarини беркитган кўйи:

— Вон отсюда, вон!!.. — дея бақирди.

Энди Алимқул шошиб қолди. Мақсадга етдим деганда, иш бунақасига айланиб кетганидан гарангсиб бир муддат турган жойида серрайди. Сўнг эса Заҳронинг нафрат, ғазаб ва жирканчга тўла нигоҳига ортиқ дош беролмай, эшик томон тисарилди...

Заҳро ўзини диванга отди. Пар ёстикқа мук тушганча жим қолди. Аввал елкалари, сўнг бутун гавдаси силкиниб-силкиниб хўнграб юборди...

48

Эрталаб қизларини боғчаю лицейга кузатиб қайтган Заҳро кун бўйи ухлади. Шомга яқин босинқираб, аллақандай алмойи-алжойи тушлар кўриб чўчиб уйғонди. Уйғондию, деразага қараб, кеч кириб қолганини билгач, сапчиб ўрнидан турди. Соат кечки бешга яқинлашибди. У шоша-пиша юзини чайиб, сочини таради-да, кичкина қизи Муқаддасни олгани жўнади. Каттаси Умида эса “Дарсдан сўнг гимнастика машғулоти бор, беш яримда келаман”, деган. “Ишқилиб, эсон-омон келсин. Ишқилиб, қизларим менга ўхшамасин”, дея ўй суриб борарди.

Ўша воқеадан сўнг Заҳро Алимқулдан совий бошлади. Бир неча ой муқаддам унда қув ақл, фаросат ва келишган қоматни кўрган аёл энди Алимқулга хос бўлган нуқсонларни ҳам топаётганди. Назарида Алимқулнинг дунёқараши ўта тор, ўзи баднафс бўлиб, ҳамма нарсага фақат шахсий манфаати кўзи билан қарар, манфаат кўзига чалинмаган нимаки бор, унинг учун бегона ва аҳамиятсиз эди. “Менга деса дунёни ўт олмайдами. Ўзим соғ, устим бут ва қорним тўқ бўлса, бас” қабилида яшайдиганлар хилидан эди у. Бинобарин, Алимқул билан суҳбатлашиб киши хузур қилмасди. Нафсиламрини айтганда, энди гаплашадиган нарсанинг ўзи йўқ. Алимқул на санъатни, на бошқа

бирон маънавий “озуқа”ни тан олади. “Буларнинг ҳаммасини одамзод бекорчиликдан ўйлаб чиқарган, мен эса бекорчи эмасман, ишлаб пул топишим керак, пул! Ким кўп тўласа, ўшанинг хизматини қиламан, тамом-вассалом”, дерди у. Заҳронинг бағрига ғалати бир изтироб — эҳтимол виждон азобидир — тушди. У қийнала бошлади. Юриш туришидан, ейиш-ичишидан, ҳатто уйқуларидан ҳаловат қочди. У ўзидан нафрат қилгани баробарида қинғир йўлни бошимга келтирган шу дея зўр бериб Миразимни айблар, ундан нафратланар эди. “Ахир, унинг ўзини олиб қочишлари, эътиборсизлиги, бу ҳам етмагандек, ишга рухсат бермай, уйда олиб ўтириши, устига-устак, эркак хизматкор билан бир ҳовлига “қамаб” қўйишлари мени шу чоҳга итармадими?” дея ўзига оклов кидирарди у азоб хуруж қилганда. Шу билан бирга юраги шундай ғаш эдики...

Шу тахлит кечаётган кунлар ҳафталарга, ҳафталар ойларга уланарди. Ниҳоят, у шундай бир ҳолга келдики, бундан буён олаётган ҳавосини, атрофга муносабатини — ҳамма-ҳаммасини ўзгартирмоғи шарт бўлиб қолди. Йўқса, махв бўлажаги аниқ эди. Лекин қандай қилиб? Буни билмасди. Шунга қарамай ўша тунги воқеадан сўнг Заҳро ўз қалбида пайдо бўлган омонсиз туйғу — нафратга таяниб, Алимқулдан узоқлашишга чоғланди. Бир амаллаб ишга кириб олса эди, барчасидан кутулармиди... Миразим Юсуфни бошлаб келганида Заҳро ана шундай тараддудда юрган кунлар эди. Шунинг учун ҳам у Юсуфга чиппа ёпишди-қўйди. Чунки Юсуф у таниган одамлар ичида энг ҳалоли эди. Заҳро ўзини ютиб бораётган чоҳдан чиқиб олишда шу Юсуфга, унинг ҳалоллигига умид қиларди. Йўқса, у билардики, бир кунмас бир кун Алимқулга таслим бўларди... Базмдан кейинги кунларда у асосан шу ҳақда ўйлади. “Юсуфни худойимнинг ўзи юборди!” дея кўнгли кўтарилиб ҳам юрди. У ора-сира қилган суҳбатлари давомида Юсуфнинг қийналиб қолганини сезгандай бўлди, лекин бунга унча аҳамият бермади. “Юсуф — эркак киши. Ҳаракат қилса, бу кунлар ортда қолади. Энг ёмони — маънавий қашшоқлик. Ундан бир-икки уриниш билан қутилиб бўлмайди. Юсуфда энг муҳим нарса — соғлом руҳ бор, демак, унга суяниш мумкин...”

Лекин Заҳро фақирликнинг нелигини билмасди. Бир ўзи эмас,

балки бутун оиласи — энди тили чикқан боласию умр йўлдоши билан бир бурда нонга ёки бир парча дорига зор бўлиб, тасодифдангина нажот кутиб ўтишнинг нималигидан хабарсиз эди. Инчунун, у бир кутбдан иккинчисига учиб ўтмоқчи бўларди...

49

Чилладан туриб кетгач Амирнинг холи кундан-кунга ёмонлаша борди. Кам ухлар, кам ер, фақат намозу мутолаа билан банд эса-да, энди илгаригидан-да паришон эди. Паришонлиги шу даражага етдики, ярим кечалари туриб азон чақириб қолар, баъзан эса кундузлари вақти-бемаҳал такбир айтиб намоз бошлаб юборадиган одат ҳам чиқарди. Болалар аллақачон уни қўллари билан кўрсатишиб, сўнг ура қочишадиган бўлдилар. Катталар ҳам у билан гаплашмасликка тиришардилар. Ахир, куни кеча масжиднинг мулласи Абдурахмон домлани куппа-кундузи ярим маҳалла одамнинг олдида соқолидан тутамлаб урибди. Ажратаман, деган икки-учтаси ҳам тарсаки билан сийланибди. Нима бўлгандаям жинни жинни-да? Унга тенг келиб бўлармиди!

Фақат бировдан эшитиб, чопиб келган Одил ака чолни ўғлининг ўлидан зўрға ажратиб олди. Уйга бориб сўради.

— Эсинг жойидами, ҳеч киши муллани урадими? Нима жин урди сени?

— Мунигиз ёшлигида ғирт хотинбоз, каззоб бўлган экан-ку. Энди дин пешвоси бўлиб қопти.

— Мўмин мўминнинг кечаги гуноҳини юзига соладими? Гуноҳни кечадиган Оллоҳ-ку, сенга нима?!

— Бўлмаса, менинг ақлдан озган-озмаганлигимни у каёқдан билади? Яна сазойи қилмоқчи. Шундан кейинам қараб тураманми?..

Одил ака ўғлининг гапларидан кўп мутаассир бўлди. Абдурахмон домла ёшлигида бебош ўтгани рост. Лекин Амир у пайтда гўдак эди. Қизиғи шуки, 35 йилнинг нарисидаги гаплар Амирга тушида аён бўлибди. Буни қандай тушуниш керак экан? Бола нарса қандай эсида сақлаб қолибди, тавба...

Эртаси куни Гулшода йиғлаб келди. Ота-она кўрқиб кетишди. Амир тинчмикин, иш?илиб?

— Нима бўлди, Гулшодахон, соғ-омонмисилар? Тушунтириброк айтинг?

— Омонликка омонмиз, лекин кечани-кеча, кундузни кундуз демай ҳафталаб тўплаган сомонимизни ўғлингиз ташиб, яна ўз жойига обориб тўкяпти, — сувдан бир-икки хўплаб, тутила-тутила гапирди Гулшода. — Тушида ҳаромлиги аён бўлганмиш. Ахир, нимаси ҳаром? Жамоа хўжалиги оладиганини олиб бўлган, ер ҳайдалишга тайёрлаб қўйилган бўлса, шундай жойдан йиғилган сомоннинг нимаси ҳаром? Ахир, барибир у эрта-индин ҳайдалганда ернинг тагида қолиб кетади. Шуни айтсам, “сомоннинг ўрнида коп-коп тилло бўлгандаям шу ишни қилардим. Уларга бизнинг меҳнатимиз, пешона теримиз сингмаган, у бизга ҳаром”, дейди.

— Майли, қизим. Йиғламанг, сомонни биз берамиз, — деб Одил ака оғир хўрсинди.

— Қачонгача сизлардан ташиймиз? Ахир, юз ҳам чидамай қолди, ҳадеб сўрашга. Қолаверса, ўзларинг ҳам амаллаб кун кўраётган бўлсаларинг, 5-6 йилдан буён мен касал эдим. Энди ўғлингиз... сизларга ҳам жабр қилдик... — Гулшода кўз ёшларини рўмолининг учи билан артди.

— Бу кунлар ҳам ўтади, Гулшодахон, сабр қилинг, — деди-ю Одил аканинг ўзи ўйланиб қолди. Гулшоданинг дардиям оғир — нафас қисиш, икки ҳафтада бир ҳалигинақа қиммат дориларни топиб келиш... устига-устак Амирнинг бу аҳволи, яна каттаси ҳам аясига ўхшаб дардманд... бу ёғи қандай бўлди экан?

Одил ака ўғлининг олдига ўтиб, бусиз ҳам таранг вазиятни таранглаштиргиси келмади. Келинга насихат қилиб жўнатиб юборди.

Бу вақтда Амир томбошига хотини укалари билан олиб чиқиб босган сомонни жамоа хўжалиги даласига ташиб тугатган, энди бўлса сомонни ташиётганда ёнбошдаги макка поясининг ораларига тўкилганларини қандоқ йиғиштириб олсам экан, дея ўйланиб турарди. “Ҳаромнинг бир чимдими ҳам ҳаром”, дерди у ўзига-ўзи. Амир анчагача иккиланиб ўтиргач, сапчиб турди-да, бир боғ пояни олиб, тескарисини қилиб силкиб кўрди, сомон парчаларининг бир қисми

тушди-ю, бир қисми ораларига ёпишиб қолаверди. “Падар лаънати!” — у сўкинганча бир кўтаришда 4-5 боғ макка поясини қулочкашлаб олиб сомоннинг ортидан таший бошлади. Бу орада қўни-қўшнию маҳалла-қўй — ким эшикдан ошқора, ким тешикдан пинҳона Амир ишини кузатарди. Эҳтимол, эндигина улар Амирнинг “Чинданам ақлдан озибди”, деган тўхтамга келишгандир... Бироқ кош қорайгунча биров жазм этиб, “жинни” воз кечган сомону хашакка яқин боролмади. Эртасига эрталаб эса на сомондан ва на макка поясидан ном-нишон қолган эди...

50

Бир ҳафтадан сўнг Гулшода яккаю ягона ғунажинни бозорга чиқарди. Уни ўтган йили Одил ака “Сигир қилиб оларсизлар, зоти яхши” деб яхши ниятда берган эди. Лекин қисмат... Сотиб, пулига болалар учун кийим-бош, рўзғорга гуруч, ун, ёғ дегандек, ўзига доридармон, Амирга маҳси-калиш харид қилди. Қолган пулни авайлаб латтага тугди-да, устидан кўрпа қавийдиган ипидан бир неча бор айлантириб, тахмондаги сандикқа ташлади. Шу билан на мол ва на у туфайли бирон нарса орттириш қайғуси қолди. Эчкини-ку қаторга қўшмаса ҳам бўлаверади. Уни на сотиб маза қиласан ва на сўйиб. Қайтага бир тутам ўтини бериб, икки қошиқ сутини ичиб турган маъқул. Хуллас, сомон можароси силлиққина кўчгандек эди. Бироқ ўша кунлари Амир ғойиб бўлиб қолди. Эрталаб чиқиб кетганича шом тушганда ҳам қайтмади. Гулшода болаларини бағрига босганча “Ана кеп қолар, мана кеп қолар”, деб миқ этмай кутди. Ётар маҳали бўлди ҳамки, эрдан дарак йўқ эди. Отамларникидадир, деб ҳам тинчланолмади, чунки шом вақти овқат кўтариб келган Элбекдан “Бизникида йўқ!” деган жавобни эшитди. “Ҳарҳолда эркак киши-ку, келар”, — деб, бировни безовта қилишни истамади. Лекин ўзи тонггача мижжа қоқмади. Эрталаб эса ҳар қандай андишани йиғиштириди-да, қайнотасиникига йўл олди...

51

Бу орада Амир сандикдан хотини беркитган пулни топиб олиб, автобусда туман марказига кетди. У ерда ҳамиша тиланчилик қилиб ўтирувчи девонасифат чол бўларди — ўшани топди. Шаҳарнинг яхши емакхоналаридан бирига бошлаб бориб, сомсаю кабоб билан сийлади. Сўнг “девона”ни туманнинг йирик магазинига етаклаб кириб, бош-оёқ кийинтирди. Кечга яқин чолни уйига — Улуғтоғ томонга кетишдаги қишлоқлардан бирига кузатиб қўйиб, изига қайтмоқчи бўлди. Лекин тоққа анча яқинлашиб қолгани учун тоғ уни ўзига тортди.

У жуда узок юрди — чамаси икки соатча. Роса қора терга ботди. Йўлда ўзига ҳамроҳ бўлиб, фақат қарши томонга оқаётган арик сувидан қониб-қониб ичди ва юришда давом этди. Бироздан сўнг адирлар бошланди. Эрталабдан буён басавлат гавдасини кўз-кўз қилиб турган Улуғтоғ энди кўринмасди — пастқам тепаликлар ортига ғойиб бўлганди. Фақат ахён-ахёнда тоғнинг бир қисми кўзга ташланиб қоларди. Қуёш ботгач, ой ярқираб чиққангача Амир зулматда қолиб юрагини ваҳм босди. Бир кўнгли “Қайтворсамми?” деб ўйлади. Лекин тоққа етганда қайтгиси келмади. “Йўқ, тонгни шу Улуғтоғнинг тепасида қаршилайман!” деб аҳд этди. Адирлар ортидан итларнинг хуригани ва қўйларнинг маъраши қулоққа чалинарди. Кўп ўтмай Амирнинг кўзлари оловни илғади. “Ўзингга шукр, эгам!” — ғудранди у. Итлар шу томонга қараб чопганча қаттиқ-қаттиқ хурдилар. Амир қош қорайгандаёқ қўлига олволган каттагина таёқни маҳкам сиқди, лекин тўхтаб қолмади, — энди кўрина бошлаган ўтов сари илдам юрди. Шу асно ён томондаги баҳайбат тош орқасидан икки киши югуриб чиқиб, қўққисдан унга ташланди. Зум ўтмай яна бири пайдо бўлдию, учовлон ҳа йўқ, бе йўқ уни йиқитиб, қўлини орқасига қайириб боғлашди. Сўнг гулхан ёниб турган жойга етаклашди. У ерда кексароқ бир одам оловнинг ёнига қўйилган эски темир кроватда ўтирарди, дик этиб ўрнидан турди.

— Мана, ҳароми ўғрини тутдик! — деди учовлондан бири.

— Қанақасига мен ўғри бўлай, оддий йўловчиман. Ким биландир адаштиряпсизлар! — Амир аҳволни оз-моз тушунтиргандек бўлди.

— Ҳой, ит эмган аблах, қилғиликни қип қўйиб, яна ёлғон гапирасанми? — бошқа бири тортиб олинган таёқ билан Амирнинг

қаншарига тушириб қолди. Амир оғриқдан ихраб юборди.

— Ўғирланган қўйларни нима қилдинг, пасткаш? — урган киши Амирнинг юзига яқин келиб, тупугини сачратиб бакирарди.

— Менга қара, ҳой аламзада! — Амир ундан ҳам баланд овозда кичқирди, — мен қўй ўғирлаганим йўқ, умримда ўғирлик кўчасига кирмаганман. Сен олдин айбдорни топ, айбини бўйнига қўй, кейин ур-да!

— Унда бу ерларда нима қилиб тентиб юрибсан қош қорайганда? Бу арқонлар-чи? Улар нимага керак сенга? — боядан бери жим турган қария гапга аралашиб, Амирнинг белига боғланган ана ўша сотилиб кетган ғунажиннинг арқонига ишора қилди. Амир шундагина арқонни нега олганлиги тўғрисида ўйга толди. Бироқ сабабини била олмади. Қарияга айтишга ҳам тузукроқ жавоб топмади. Аслида у пулни оларкан, қўлига илашиб чикқан арқонни ҳам беихтиёр равишда белига тугиб олган эди...

— Токқа кетяпман, Улуғтоққа.

— Нима ишинг бор у ерда, сен ахир чўпонлардан эмассан-ку? — давом этди қария.

— Чўпон эмасман, лекин ўғри ҳам эмасман!

— Хўш, тоғда пишириб қўйибдим кечаси? Яна ёлғизсан?

— Боргим келди, вассалом.

Кимдир пиқ этиб кулди. Амирнинг қайсарлиги тутдими ё бошқа дегулик гапи қолмадими, харҳолда булар ишонадиган сабаб қидириб ўтирмади, тўғрироғи, буни ўзига эп кўрмади. Топганда, булар ишонармиди?! Ахир, белида худди атай боғлангандек, эски арқон турибди.

Чўпонлар унинг гапини чўпчакка йўйишди ва айбига икром қилиш илинжида эзиб калтаклашди. Илгариги вақтда эҳтимол бунақа калтакларни Амир бемалол кўтарарди, энди эса ҳоли хароблашди. Бир неча йилдан буён сурункали камовқатлик, ҳатто сидирғасига рўза тутиш, камуйкулик, руҳий изтироб, устига-устак, куни кеча бошдан кечирилган чилланинг таъсири, бугунги сафар... Ҳамма-ҳаммаси Амирни жисмонан хийла толиқтирганди. У калтакни кўтаролмай хушидан кетди. Кўзини очганда ўзини одам бўйидан баландроқ тошга чирмаб ташлашганини кўрди. Чираниб, оёқ-қўллари билан силтанди

— лекин аламзада чўпонлар бор маҳоратларини ишга солишган экан, арқон бўшашмади. Ҳаракатларининг натижаси шу бўлдики, у ўзининг кип-яланғоч эканлигини сезиб қолди.

— Уятсизлар! — Амирнинг оғзидан чиққан ягона сўз шу бўлди. У атрофга кўз югуртирди — гимираган шарпа йўқ, олов ҳам аллақачон ўчган, адир жимлигини асосан чўпонларнинг хуррагию чигиртканинг сурнайи ҳамда ахён-ахёнда битта-яримта қўйнинг секин-секин маъраб қўйишигина бузарди. Ой ва юлдузлар худди артиб тозаланган дур янглиғ ярқираб, оламга фусун бағишлар, пастда эса улар ёғдусидан ҳам адиру чодир, ҳам тошу исириқ соялари пайдо бўлганди. Бироқ бу манзарадан баҳра олишга шу тобда Амирнинг ҳоли келмасди. Унинг боши ҳам, елкасию кўл-оёғи ҳам калтакнинг зарбидан ачишиб-ёниб оғрирди. Бу ҳам майли, тонгга яқин у боғланган тош совиб, Амирнинг бир азобини икки қилди. Амир ёзнинг чилласида росмана совқотиб-титрай бошлади.

Нихоят, секин-аста тун ёришди. Қуёш у кутган томондан эмас, бутунлай тесқари ёқдан чиқди. “Тавба, уйдан нари борса 50-60 чақирим узоқлашибману, мўлжални йўқотибманми? Сон-саноксиз адирлар миямни айлантирдим ва ёки бошимга тушган кўргуликлар, одамлар айтаётгандек, мени чиндан ҳам ақлдан оздирдимми?.. Эй худо! — Амир кўзларини юмиб илтижо қила бошлади, — пешонамга яна нималарни ёзгансан? Наҳотки, қирқни қораламай жинни бўлиб қолсам? Ахир, бу не кўргулик, қайси гуноҳларим учун бунча ситам? Ахир, куни кеча юрагим орзуларга лиммо-лим эди-ку... қани энди улар, менми уларни тарқ этган ва ёки уларми мени? Нега мен шу қўйга тушдим? Жавоб бер, эй Парвардигор!..”

— Қўлингнинг эгрилиги учун, итвачча!

Амир чўчиб кўзини очди ва рўпарасида ўзига нафрат билан қисик кўзларини тикиб турган чўпон чолни кўрди.

— Ҳали бу кунинг холва, агар қўйларни қаерга яширганингни айтмасанг ёки пулини тўламасанг, гўшингни итларим нимталайди...

Амир ўзини калтаклаган навқирон чўпонлар даврасида бу қарияни кўрганда “Тушунса мени шу кекса одам тушунади”, деб умидланганди. Аён бўлаяптики, у ёшлардан ҳам батдарин ва ёвуз

чиқди. Амир чолнинг совук йилтираб турган кўз соққачаларига бир зум боқиб, англадики, у ҳазиллашмаяпти. Энди чолнинг кўлидан осонликча чиқиб кетолмаслигига у шубҳа қилмасди.

— Кечирасиз, тоға, нечта қўйни ўғирлатдингиз? — Амир сўзини тугатмаёқ бемаза савол берганини ўзи ҳам тушунди, лекин энди кеч эди.

— Ўчир, овозингни, ҳаромхўр! — бурилиб кетаётган чол кескин ҳаракат билан Амирнинг юзига қамчи босди. Сўнг яна, яна... Амир оғриқнинг зўридан додлай бошлади, азонда унинг фарёди адирлар оша Улуғтоққа урилиб, акс-садо берди. Итлар хурди. Қўйлар қочди... Ура-ура ҳовуридан тушган ва ёки ҳолдан тойган чол қамчини ёнбошига улоқтирди-да, кўзларидан ёш ва лабининг четидан қон оқиб, юзи қамчининг қора излари ортига кўмилиб қолган Амирга яна бир ўкрайиб қўйиб, нари кетди. Энди Амир ҳам жим эди. Уни ҳеч ким ҳеч қачон бунақа калтакламаганди. Агар бутун вужудини қақшатаётган оғриқ бўлмаганда, у эҳтимол шу ҳолида жангари кинолардаги эпизодларни эслаб кулган бўлармиди... Йўқ, Амирнинг ҳоли оғир эди, у тагин ҳушидан кетди...

52

Пастда — кишлокда эса уни аллақачон кидиришга тушишганди. Милицияга хабар берилди. Амир бориши мумкин бўлган жойлар қаралди, одамлардан сўралди — натижа шу бўлдики, уни кимдир автобусда, яна биров шаҳарда, “девона” чол билан магазинда кўрганини айтди. “Девона”ни излашди. Бироқ у ўша куни тиланчиликка чиқмабди. Унинг қаерда яшашини шаҳар жойда сўраб билишнинг иложи бўлмади. Лекин Обид кечгача “девона” ўтирадиган ердан жилмади. Эртасига ҳам келадиган бўлди....

Амирнинг бу куни яна-да аянчли кечди. У қайта ҳушига келганда, кун ёйилганди, ортиқ совқотмасди, аксинча офтоб чарақлаб чиқиб, Амирнинг шир яланғоч баданини секин-секин қиздира бошлаганди. У шошиб атрофига аланглади — “Биров йўқми, ишқилиб?” деб хаёлидан кечирди. Боши лўқиллаб оғриб, кўзи тинди. Ноилож

қобокларини юмди. “Ахир, бу шармандалик, ҳадемай йўлдан одамлар, машиналар ўтиши мумкин. Ўшандаям авратимни очик алфозда қолдиришаверармикин булар ё мени ечиб олишармикин? Лоақал бирон нарса ёпиб қўйишар, ўлибдими энди...”, — деган мулоҳаза билан яна қобокларини очди ва ўтов томонга кўз соққачаларини оҳиста юргизди — кимса йўқ. Бироқ пастда — илон-билон йўлдан имиллаб чиқиб келаётган юк машинасига кўзи тушди. “Бўлганича бўлди, ишқилиб танишлар эмасмикан?” — деб безовталанди Амир. У беихтиёр тепага қаради ва рўпарасидаги баланд адирнинг устида таёғига суянганча турган чўпонга кўзи тушиб чолни таниди. “Тавба, қария мени шарманда қилишдан нима маъни топар экан? Худди ёш болага ўхшайди-я”, — деб мушоҳада этар экан, хаёлини яқинлашиб қолган машинанинг кучанган товуши бўлди. У ўнг оёғини хиёл олдинга олиб, авратини беркитмоқчи бўлди. Лекин сириб боғлаб ташланган экан, оёғини қимирлата олмади. Уятдан ўзини қўярга жой тополмай лоақал юзини яширмоқчи бўлди. Аммо машина ўчакишгандай унинг шундай ёнгинасига келиб тўхтади. Амир кўзларини юмди: “Нега имиллайди бу лаънати?” — дея тишини-тишга босганча ғижинди. У кутди, лекин машина мотори бир маромда ишлаб турар, ҳали-вери жиладиганга ўхшамасди. У аёл кишининг пиқ этиб кулганини эшитиб, қобокларини янада маҳкамрок юмди, назарида уятдан бутун вужуди ловуллаб ёниб бораётгандек эди.

— Ҳей, қаранглар, ўлиб қолганга ўхшайди, қимирламаяпти, — ҳавода эркак кишининг овози янгради.

— Ростданам. Уни ўлдириб кетишганга ўхшайди, — деб бир эркак гапга аралашди.

Амир миқ этмасди. У машинанинг тезроқ даф бўлишини кутар, назарида вақт ҳам машинага қўшилиб тўхтаб қолганга ўхшарди. Шу пайт бир неча аёлнинг пиқиллаши баробарида Амирнинг юзига бир помидор “пилч” этиб келиб тегди. ғақорат худди чакмоқ зарбидек таъсир қилди. У яраланган шер янглиғ хайқириб юборди: “Ҳе, онангни!.. Инсофсизлар!..”. Шу баробар машинага газ берилиб у шитоб билан юқорига ўрлай кетди. Амир унинг юк машинаси эканини, устида эса эркагу аёл ўтириб олишганини кўрди. Сўнг оғир

хўрсиниб кўзларини юмди. Шундан кўп ўтмай қадам товушлари яқинлашиб кела бошлади.

— Қалай, маза қилдингми? — деди чол Амирдан уч-тўрт одим нарида тўхтаб, сўнг калладек келадиган тошга омонатгина ўтирди.

Амир индамади.

— Манга қара, бола, агар чинингни айтмас экансан, шу холингда қолаверасан. На бир тишлам нон кўрасан, на бир қултум сув.

Амирдан яна садо чиқмади.

Қария ўрнидан кўзғалди.

Амирни қуёш қийнай бошлади. У оғриқдан ҳам кўра кўпроқ сувни ўйларди. Чанқоқ шунақа ёмон нарса экан. У ёрилган лабларини курукшаган тили билан яламоққа тутиниб эди, бўлмади. Лаб-лунж ҳам, тил ҳам азбаройи қуриб қолганидан бўйсунмади. Қайтага томоғида оғриқ турди. Ютиниш ҳам амримаҳол эди. Амирнинг қон, тер ва кир босган юз-кўзларига пашшалар қўниб учар, лекин на бу ва на калтак захри уни ташналик азоби қадар қийнамаётганди. Амир дам қуёшни бир дамгина тўсиб ўтаётган парча булутни кузатиб, “Ҳойнаҳой шунда йўқ деганда бир челак сув бўлса керак”, дея хаёлланса, дам ён-верида ўсиб ётган ўт-ўланлар баргини ётволиб шимишни ўйлаб, қийналарди. Яқиндагина у беш вақт намоз ўқиб юриш имкони учун бутун бойлигу мартабаларини беришга қодирдай яшаган бўлса, энди бир қултум сув учун дунёни алишиб юборишга ҳам тайёр эди гўё.

53

Адирлар бағридан кетма-кет икки машина чиқиб келди. Амирнинг кўзлари дарҳол уларни илғади. Эндиги гал эса унинг миясида умидбахш фикр чақнагандек бўлди. Ахир, улардан сув сўраш мумкин-ку! Чанқоқ шу қадар зўр эдики, у уятни босиб кетганди. Машиналар яқинлашаркан, Амир улардан кўз узмади, токи кўз-кўзга тушганда, муддаони тушунишлари мумкин бўлсин. Бироқ на ёзиқки, машиналар тўхтамади, аксинча, харсангга чирмаб боғланган соч-соқоли ўсиқ-тўзиқ, қип-яланғоч одамни кўриб, тезликни яна ҳам оширдилар. Амир ҳатто “Сув!” деб бақирдишга улгурмади. Эҳтимол

дегандир-у, овози кучаниб баландликка чиқаётган машиналар шовқини остида кўмилиб кетгандир. Эҳтимол, ташналикнинг зўридан бўғзидан ҳеч қандай садо чикмагандир. Маторлар гулдураши узоклашгач, Амир ўзига-ўзи “Сув” деб айтмоқчи бўлди. Чинданам овози чикмади. Шунда у сездик, тилигина эмас, балки оёғи, кўли, бели, кўкраги... бутун вужуди ҳаракатга келиб, ўз вазифаларини унутганча фақат “Сув!” дея ҳайкиришнигина истаётир эди...

54

Кун кечди. Бу вақт мобайнида йўловчи машиналарнинг анчаси у ёқдан-бу ёққа ўтди, лекин биронтаси тошга боғланган одамга ёрдам бериш учун тўхтамади.

Овқатлангани ўтовга келган чўпонлар Амирнинг шундоқ кўзи ўнгида булоқ сувига юз-қўлларини, ҳатто иссиқда этик ичида терлаб, сасиб кетган оёқларини ювардилар-у, Амирга бир пиёла узатмасдилар. Унинг тили айланмай қолганди, кўзлари билан чўпонларга “Сув!” дея илтижо қиларди, ўтинарди, ялиниб-ёлборарди, бироқ улар ўзларини гўё бошқа тилда гаплашадиган миллатдек тутишар, парво қилишмасди. Ниҳоят, Амирнинг хўрлиги келди. Ич-ичидан ачишиб-потраб қарғиш чикди, чиқаверди. У дилининг туб-тубидан чўпонларга ёмонлик соғинди: “Илойим, кўзларингга сув тўлсин сенларни!..”

Куёш забтига олар, Амир ўзини худди оловга яқинлаштирилаётгандек ҳис этарди. Бора-бора ҳис этарга-да холи келмай қолди. Атрофига ҳам кўз югуртирмай кўйди. Харсангга чирмаб боғланган шир яланғоч вужудини аллақачон унутганди. Ҳатто бошини кўтаришга қурби етмай қолган. У бир томонга оғиб борарди. Амирнинг қулоқлари ҳеч нарса эшитмас, устига учиб-қўнаётган сон-саноксиз пашшаю чивинларни кўрмас-сезмас эди. Фақат ҳушини элас-элас сезиб тургандай ва бу сезги унга ўлим шарпасидан дарак бераётгандек эди...

Бир маҳал унинг ҳуши яшин тезлигида тиклана бошлади. Кўзлари

чақнаб очилди, боши беихтиёр юкори кўтарилди ва у шаррос куяётган ёмғирни кўрди ва бутун вужуди ила эммोकқа тутинди. Бироқ ёмғир қандай кутилмаганда бошланган бўлса, шундай фавкулодда тинди-қолди. Амир кўкка қараб, ўзидан узоклашаётган қора булутни кўрди. Ҳа, бу ёз ёмғири эди, лекин Амир энди ўзини, вужудини, ундаги ҳар бир аъзони, ҳатто улардаги оғриқни қайта ҳис қила бошлади. У тамшаниб, лабларида ҳали қуриб улгурмаган ёмғир томчиларини ютоқиб ялади ва чексиз лаззат туйди, бундан ҳатто боши гир айланди. Негадир хаёлида “Жаннат” сўзи чақнади... “ Дарҳақиқат, жаннатнинг таъми шунақа бўлса керак”, деб ўйлади...

Куёш яна қиздирганча оға бошлади. Бир пайт Амир рўпарасида тагин чўпон чолни кўрди ва кўзларини юмиб олди.

— Ўғлим... — чолнинг овози титраб, гапиришдан тўхтади. Амир ҳайрон бўлиб, кўзларини очди. Чолнинг қорачиғида йилтиллаб ёш ўйнарди. — Икки ҳафта ичида элликка яқин кўйимизни ўғирлатдик. Бу ҳазилакам нарса эмас. Замонни кўриб турибсиз. — Амир чолнинг ҳатто “сиз”лаётганига ҳайрон қолди. — Анавилар — менинг ўғилларим. Биттаси уйланган, иккита боласи бор. Биз билан бирга туради. Унга иморат солишим, қолган иккитасини эса уйлашим, гарданимдаги қиёмат-қарздан қутилишим керак. Бутун оиламизнинг даромади фақат шу кўйлардан. Элликта кўй эса ҳаммамизнинг икки йиллик заҳматимиз, дегани. Жон ўғлим, — чолнинг юзларидан ёш шашқатор бўлиб оқди, бўғзига йиғиси тикилиб, аранг сўзини тугатди, — бу агар сизнинг ишингиз бўлса, бизни қон қақшатманг, айтинг, ҳатто эллик кўйнинг ўнтасидан воз кечдим, қолганини қайтаринг...

Амир ҳангу манг бўлиб қолди. Бояги қаҳру ғазабли, ёвуз қария ўрнида энди ўзи каби жабрдийда, мунглиғ ва ҳокисор киши турарди. Лекин бирон нима деёлмади. Бечора чолга ич-ичидан ачинди, ёрдам бергиси келди-ю, қўли қисқалигидан оғиз очолмади. Ахир, у кўйларни қандай топиб берсин, билмаган, кўрмаган бўлса?.. Амирдан садо чиқавермагач, чол овоз чиқариб йиғлаганча чодир томонга кета бошлади. Бироқ худди эндигина ёққан ёз ёмғири каби бирдан тўхтадию, ғижинган кўйи изига қайтди.

— Уйимни куйдирдинг-ку, ҳароми! — у кеча ташлаб қўйган

қамчини қўлга олиб, жон-жаҳди билан Амирнинг дуч келган жойига савалай кетди, — бола-чақани уйлаб-жойлай олмай элу юрт олдида бош эгиб юргандан кўра сени ўлдириб камокқа тушганим яхшироқ... яхшироқ, яхшироқ!..

Амир бир икки оҳ-воҳ қилди-ю, индамай қолди — у яна хушидан айрилган эди...

55

Юсуфнинг институтдан таътилга чиққанига икки кун бўлди. У Эргаш аканикида бир ҳафтача тунаб юргач, ахийри талабалар ётоқхонасидан чоғдеккина хонани ижарага ола қолди. Энди олаётган маошининг деярли ярми ётоқ ижарасига кетарди. Шунинг учун бошқа иш билан шуғулланиши зарур эди. Саид “Албатта, кел” дея қайта-қайта тайинлаганига қарамай, у бу борада хануз тараддудланарди. Орада бир-икки марта Миразимни кўрди. У ҳам “Манда ишла, хоҳласанг каттароқ, хоҳласанг мундайроқ дўконни бошқарсан, яхши пул топасан”, деди. Бироқ мана, неча ҳафтадир Юсуф бир қарорга келолмайди. Хотинини, айниқса, ўғлини ниҳоятда соғинди. Юртига кетаётган таниш-билишлардан Ойгулга икки марта хат бериб юборганига қарамай, ундан биронта ҳам жавоб йўқ эди. Ўзига қолса бугуноқ қишлоғига жўнайди, бироқ икки қўлини бурнига тикиб кириб борадими? Ниҳоят, ўйлаб-ўйлаб мардикорчиликка чиқишга қарор қилди...

Бир соатдан сўнг Юсуф эски шаҳардаги мардикор бозорида ўнлаб эмас, юзлаб одамларнинг орасида турар эди. Бироқ икки кун кетма-кет бозорга чиқиб, тарвузи қўлтиғидан тушиб қайтди. Чунки мардикор беҳад зиёд эди. Ишлатувчи “Иш бор” дейишга улгурмай тўда-тўда мардикор ўшанга ёпишарди. Баъзилари уловидан тушишга улгурмасди, бозорга яқинроқ тўхтаган ҳар қандай машинани одамлар худди аридек ўраб олар, ким олдин етиб борса, эшикни очиб ўтирар ва “Тезроқ ҳайданг, ҳамма иш қўлимиздан келади, ҳақини келишамиз”, деб мижозини рақиблар чангалидан кутқаришга тиришарди. Табиийки, бундай олғирлардан ўзишга Юсуфга йўл

бўлсин. Унинг руҳи чўкиб борарди — қорни оч, чўнтагида мири йўк, ҳатто бозорга пиёда бориб келаётганди. Эрта туриб, индинга ижара ҳақини тўлаши керак. Қарз олай деса, танишлар таътилда. Борлари ҳам амал-тақал қилиб кун кўряпти. Ахир “Гадонинг душмани гадо бўлади”, деганларидек, гадонинг таниши ҳам, дўсти ҳам гадо бўлар экан...

Учинчи куни ҳам Юсуфнинг омади чопмади. Тушга яқин силласи қуриб, бозордан яёв келаркан, бир неча бор боши айланди, оёқлари чалишиб, йиқилишига оз қолди. Амаллаб хонасига етиб келгач, кеча сўнгги пулига сотиб олган ва учдан бир бўлаги қолган бўлка нонга ёпишди. Газетага ўраб қўйганига қарамай, нон сувараклар ва майда кумурсқаларга ем бўлаётган экан. Сувараклар ўзларини “тап-тап” полга ташладилар, ўрмалаб кўлига чиққанларини Юсуф силкиб туширди.

Лекин кумурсқаларни териб адоқ қилиб бўлмасди. Улар ноннинг орасидан ҳам чиқиб келаварардилар. Юсуф нонни тенг иккига бўлган эди. У ерда ҳам ўрмалаб юришибди. Чор-ночор нонни қайтиб жойига қўйди ва ўзини яна кроватга ташлади. Бошини ёстиқнинг тагига бостириб ухламоқчи бўлди... Ошхонада пишаётган овқатнинг хуш бўйи коридор бўйлаб таралиб келиб, димоғини қитиқлади. Оғзи сўлакка тўлди. Чидай олмай ошхона томон юрди. Икки газўчоқда биттадан қозон қайнаётганди. Бу ерда одатда, ҳамма нарсани тўғраб, қозонга ташлашади-да, ўзлари хоналарига кириб кетишади. Ҳозир ҳам аҳвол шундай эди. Битта қозонда аллақандай суюқ овқат, иккинчисида эса картошка қайнаётганди. Юсуф иккаласига ҳам сукланиб боқди. У овқатнинг жон таъмини ҳис қиларди шу тобда. Бироқ бир қарорга келолмасди. Ахир бу — ўғрилик! Ошхонада у ёқдан-бу ёққа юрар ва бир овқатга, бир ойна девор ортидаги дарахтзорга қарар, фикрини ҳеч жамлай олмасди. Шу дам йўлакнинг бир учида қадам товуши эшитилди ва Юсуф “худого шукр” деди-да, ошхонадан чиқди. Ботинида эса кураш барибир давом этарди. “Наҳотки, мен ўғирлик қилсам? 35 га кирганда-я. Эй худоим, кутқар мени бу шармандалиқдан!” Бироз фурсат кечди... Очлик ичини баттар тимдалади, силласи қуриганидан кўз олди қоронғилаша бошлади. Юсуф эшикни жипс ёпиб, ичидан қулфлагани етмаганидек, овқатнинг

ҳиди кирмасин, дея одеял билан тирқишларини ҳам беркитиб ташлади. Бироқ уни қийнаётган нарса ташқарида эмас, ичкарида – ўз қорнида эди: Юсуф эшикни очди. Картошкани қозон-позони билан кўтариб келмоқчи бўлди. Бироқ шу асно ошхонадан боласини кўтариб чиқиб кетаётган аёлга кўзи тушиб, шашти сусайди. Бир зум каловланиб турди-да, тумбочкадан қошиқ ва коса олди. Ошхонага етиб келиб, картошкага қошиғини чўзаркан, титраб кетди, хўрлиги келди, аввал қошиқни, сўнг косани тош полга зарб билан урди. Қошиқ сапчиб шифтга тегди, коса эса чил-чил бўлди. Юсуф хонасига чопди ва қумурсқа босган нонга ташланиб, кўзларини “чирт” юмганча уни паққос туширди. Сўнг ошхонага бориб совуқ сувни очди, энгашиб жўмракдан тўйиб-тўйиб ичди. Қайтиб хонасига кирди. Энди очлик хуружи ўтиб, ўзини анча дуруст сезарди. Очиқ дераза олдига бориб, ташқарига кўз солди. Кўп қаватли ётоқхона биноси ёнбошидан бошланган ва кўз илғамас узоқликларга узалиб кетган дарахтлар ичра ҳафиф шитирлашни эшитди. Диққат билан қулоқ осди: ҳақиқатан ҳам барғлар майин шитирлаб, навбатдаги фаслдан — ўзгаришдан дарак бераётган эди.

Бирдан Юсуфнинг хаёлига аламли ўйлар бостириб келди. Тавба, тавба, мен ўз қорнимни боқолмаяпманку, оиламни, ўғлимни қандай оёққа қўяр эканман?.. Отам бизга — бешовлон ўғлига берганни мен бор-йўғи биттагина жигарбандимга инъом қилолганим йўқ. Нега, ахир?.. Мен чинданам омадсизманми ёки бунинг бошқа сабаби борми?..

Шундай ўйлар билан Юсуф кўзи илинганини сезмай қолди. Бир вақт эшик тақиллади. У чўчиб тушди ва эринибгина кўзғалиб эшикни очди. Остонада икки талабаси — Шавкат ва Рамзиддин турарди...

56

Учовлон Мирзабек отли? бойнинг уйида усталарга ёрдамчи бўлиб ишлай бошлашди. Мирзабойнинг Юнусободга солдираётган иморати Юсуфнинг назарида бамисоли бир сарой эди. Ўзиям нақ ўттизта уста, шунга яраша ёрдамчи ғимирлар эди. Юсуфлар томбошига лўмбоз босиш баҳонаси билан келишди-ю усталарга маъқул тушиб яна бир

ойга қолишди. Биринчи куни у иморатни кўргандаёқ хангу манг бўлиб қолди. Томбошининг юзаси нақ футбол майдонидек эди. Тўрт томондан тўрт автокран лўмбозга лой ташлаб берар, тепада эса қанча одам уни ёйиб турарди. Дам олишаётган маҳал Юсуф томбошининг бир четидан иккинчисига тош ирғитмоқчи бўлди. Кучининг борича отиб эди, у бетига еткизолмади ҳам. Шавкат ва Рамзиддин ўтирган жойга бориб, пастга қараганди, баландликдан юраги шувиллаб кетди, ҳовлидаги қозон бошида эса иккита қассоб биттадан икки қўйнинг терисини шилишар эди...

— Домла, қаранг, тўйнинг тайёргарлигими, шуларни бизга сўйишяптими, — деди Шавкат.

— Шунақага ўхшайди, — деб Юсуф бошқа мавзуга кўчди. — Сизлар иш қидириб юрганимни қаердан била қолдинглар?

— Бизам мардикор бозорига бир ҳафтадан буён чиқамиз. Сизни ўша ерда кўрдик, — жавоб берди Шавкат. — Домулло, кўнглингизга олманг-у, сиздек одам шу ёқларга чиқиб юрсангиз ғалати кўринаркан.

— 'алатиси борми? Худонинг хоҳлагани.

— Адолатсизлик-да ишқилиб, — деди Рамзиддин.

— Нега энди? — қизиша бошлади Юсуф, — агар худо адолатсиз бўлганда эди, илмни ҳам, бойликни ҳам битта одамга бериб қўярди. Аввало, одамзоднинг ичида, кейин ташқарида — ер юзида мувозанатни сақлаш учун ҳам бировга ақл, бошқага бойлик, бировга хусн, бошқага сабр... ато этиб қўйибди. Тасаввур қил, агар мен сен айтгандай билимдон бўлсам, бунинг устига бой бўлсам, манави уйнинг эгасига ўхшаган бечораларга нима қолади?

Йигитлар майин жилмайганча устозларининг қуёшда қорайган юзига қараб туришарди...

— Тўғри, баъзан ҳаётда яна шунақа қисмат эгаларига дуч келасанки, улар ҳақда бир нима демокқа ожиз қоласан, киши. Унинг сири фақат яратгангагина аён...

Улар бир муддат жим қолишди. Сўнг Юсуф беихтиёр қувнок оҳангга кўчиб, давом этди.

— Бозорга чиққан куним биласизларми, нима бўлди? Қарасам, ҳамма йўл бўйига тўхтаган машинага ўзини уряпти ва ўша ёқданок шартлашиб кетяпти. Тек турсам қуруқ қоладиганман. Мен ҳам ҳамма

олғирларга ўхшаб олдимга келган машина эшигини очдим у шартта ўтириб олдим. Шунда не кўз билан кўрайки, машина эгаси собик курсдошим экан. Неча йиллардан бери кўришмаган эдик. Машинанинг ичидаёқ кучоқлашиб кетдик. Ташқарида мендан кейин чопиб келган мардикорлар хайрон, оғзиларини очиб, бизга қараб туришибди.

— Ҳа, — деди курсдошим, — нима қиб юрибсан бўтга?

Мен сир бой берармидим! “Университетга ташлаб кўйсан, ахир” дедим. У ҳам “Бажонидил, ҳозир мардикор олволай” деди-да, иккитасини орқа ўриндикқа ўтқазиб, жўнади. Университетгача гаплашиб кетдик. Мен бечора, пулим йўқ, оч-наҳор ҳолимда бозорга пиёда зўрға борувдим. Яна шунақа қилиб изимга қайтдим...

Йигитлар завқланиб кулишди.

Юсуф давом этди.

— Бу ҳали ҳаммаси эмас. Ўша куни яна битта ҳангома юз берди.

— Хўш-хўш...

— Бозорга етиб келиб, симёғочга елкамни бериб ўтирибман. Роса чарчаганман. Бир маҳал яна бир машина овозсизгина келиб тўхтадию мен тургунимча бошқалар унинг ичига кириб улгуришди. Шунда ҳайдовчининг чийилдоқ овози эшитилди:

— Ҳўв, манга мардикор керак эмас, бензиним тугаб қолди!..

Бу ёқда эрталабдан бери кутиб тоқати-тоқ бўлган мардикорлар ҳам бўш келишмайди:

— Жон ака, нима хизмат бўлса, тайёрмиз.

— Ҳўв гап тушунасанлами, йўқми, ман санлага нима дедим? Машинанинг бензини тугади, шунга тўхтадим.

Шунда ҳазилкаш мардикорлардан бири: “Ока, ҳеч бўлмаса, машинангизни уйингизгача итариб борайлик, ўзингиз кўнглингиздан чиқариб бир нима берарсиз”, — деса, ҳайдовчи нима деди, денг.

— Нима деди? — вужудлари қулоққа айланди шогирдларининг.

— Бу ёқда ҳаёт ҳаммамизни анақ қиб кўйдию санла яна итараман, дейсан, деди.

Рамзиддин ва Шавкат бу гал қаҳ-қаҳ отиб кулишди...

Орадан икки ҳафта ўтди. Бир маромда кечаётган кунларнинг бирида ишдан ўлгудек ҳориб келган Юсуфнинг кўзи ўз хонаси эшигига қистирилган конвертга тушди. Қараса, Роввотдан — онасидан экан. “Ким обкелдийкин?” деб ўйланди. Агар почтада келсайди, устида муҳри бўларди.

Юсуф конвертни очиб нохуш хабардан кўнгли ғаш тортди. Унда ўғли ва акасининг бетоблиги, Юсуфнинг зудлик билан етиб бориши зарурлиги тўғрисида ёзилганди. Юсуф дарҳол Шавкат ва Рамзиддинларнинг хонасига тушиб, пул тўғрисида маслаҳат солди, сўнг Шавкат билан биргаликда Мирзабекникига жўнашди...

— Ҳозир пулим йўқ, бунақа нозик масалаларни олдиндан айтиб кўйиш керак, — деди бой уялмай-нетмай.

Юсуфнинг жони халқумига келди. Агар у ёқда бетоб ётган ўғли ва акаси бўлмаганда, у бойнинг юзига “Хасислик қилманг, фалон юз минг долларлик иморат солдираётган одамда ўн минг сўм топилмайдими?” деб аччиқ-аччиқ узиб олган бўлар эди. Бироқ у ҳозир буни айтолмади, чунки борадиган, бошқа сўрайдиган одами йўқ. Шунинг учун тишини тишига босганча нари кетди. Шавкат эса бўш келмади — қишлоқдан келган хатни кўрсатиб, ялиниб-ёлборди, ахийри беш минг сўм ундирди.

Шу билан Юсуф кечкурун қишлоққа жўнаб кетди...

Йўлда эса акаси билан бўлган сўнгги учрашувни эслади. Ўшанда Амир Юсуфнинг олдига келган эди. Холироқ хонага олиб ўт “Ўзингни қийнама, укажон, бу дунёда ҳамма нарса худоники. Сен айтаётган Олий Низом ҳам, унинг ҳимоясию бузилиши ҳам, хуллас, ҳамма-ҳаммаси. Сен ўз такаббурлигиндан воз кеча олсанг, бас — дунё қайғусию унда тартиб ўрнатаман, деган ташвишинг ҳам сени тарк этади. Шунда сен бир иш қолганини кўрасан: фарзларни адо этиш. Қолгани беҳуда, сафсата...”, — деганди. Юсуф ҳам бўш келмаганди, акасини саволга тутганди:

— Ака, ер юзида фарзларни ҳамма бажарганда нима бўлади-ю, бажармаганда нима?

— Ҳамма сидкидилдан бажарганда тинчлик, фаровон ҳаёт... бажармаганда уруш, очлик, изтироб, фаҳш... хуллас киёмат кўпади.

— Ҳозир мусулмон дунёси мамлакатларидаги халқлар фаровон ва осуда яшаяптими ёки мен айтган ҳалиги илғор ўлкалардаги халқлар?

— Лекин уларда руҳий мувозанат, хотиржамлик бизникичалик эмас.

— Ака, менингча, ўшалар барпо этган моддий ҳаёт даражасига эришмас эканмиз, бизнинг ҳам руҳий бутунлигимизга дарз кетиши аниққа ўхшайди. Одамзод ғайри шуурида ўлимдан ҳам кейинги ҳаётга бўлган ишончнинг мавжудлиги ва агар у тортиб олинса, мувозанатнинг йўқолиб, ҳар хил фожиларга олиб келишини биламан. Лекин ўлимгача бўлган ҳаёт умидидан маҳрум бўлиш ҳам инсонни маҳв этади. Бунда киши ҳар икки дунёсини бой бериши мумкин. Ахир пайғамбаримиз “Ҳеч ҳачон ўлмайдигандек дунё учун, эртага ўладигандек охират учун яша” деб бежиз айтмаган. Назаримда худди шу ҳикматда инсоннинг якка шахс сифатидаги бахти ҳам, кўпчилик ичидаги ва кўпчиликнинг саодати ҳам мужассам. Биз эса кўпинча нарса ва воқеа-ҳодисаларнинг зоҳиринигина кўриб хулоса-ҳукм чиқаришдан нарига ўтолмаймиз. Уларнинг аслини, моҳиятини кўрмаймиз.

Ҳатто бу ақлимизга тўғри келмайди. Шунинг учун «Охират учун яша», деган ҳикматни фақат расм бўлган дин қоидаларига уйғун яшаш деб, масалан, намоз ўқишу ҳажга бориш... деб тушунаемиз. Ваҳоланки, мактаб ё чойхона қуриш ҳам, илм олиб, илм бериш ҳам, тижорату сиёсат билан шуғулланиш ҳам, деҳқончилик ё чорвачилик қилиш ҳам, агар ўша Олий Низомга уйғун келса ва бундан инсон кўнглида отам айтганидек бир тасалли пайдо бўлса, демак, буларнинг барчаси «Охират учун яша» амрига мувофиқдир. Шу билан бирга таъкидлаб айтаманки, мен намоз ўқиш ё ҳажга бориш керак эмас, деган хулосани ҳеч қачон илгари сурмайман. Қайтага, бундай ибодатларга руҳий ва жисмоний имкони бўлган зотларга ҳавас қиламан.

— Юсуф, — деди Амир, — хошиш ва ҳафсала бўлса, тўғрироғи, иймон бутун бўлса, ҳар замон имкон топилади.

— Бу гап ўз ўрнида тўғри. Мен айна масала устида кўп ўйладим, мулоҳаза қилдим ва ниҳоят, ўзимча маълум хулосаларга ҳам келяпман. Улар шундан иборатки, ҳозир дунёда ўз сўзини ўтказаётган

бор, уни эшитиб, бажараётган бор. Биринчи гуруҳга сиёсий-иқтисодий жиҳатдан қудратли давлатлар киради ва улар эътиқодларига кўра насронийлар бўлишига қарамай, динни давлатдан, давлатни диндан ажратиб қўйганлар. Истайсизми, йўқми, дунё шуларнинг кўлида ва қолган давлатлар ўшаларга эргашишга, улар билан ҳисоблашишга ҳар жиҳатдан мажбур. Чунки улар нафақат сиёсий-иқтисодий бақувват, балки жамиятлари ҳам кўп томондан бошқа давлатлар, жумладан, ислом давлатларидагидан анча маданий, ўзига тўқ, инсон манфаатларини яхшироқ ҳимоя этилган ва ҳоказо. Баъзан ўйлаб қоламан, диннинг, хусусан, исломнинг моҳиятида аслан одамларга шунга яқин ҳаёт тақдироти ётмайдими? Агар ётса, жамиятни исломий деб атаймизми ёки демократик, нима фарқи бор? Бу нарса шунга ўхшайди: бир одам икки гапнинг бирида «Худо бор, унга ишониш керак. Ишонмаганлар, тўғри юрмаганлар дўзахийдир», деб юрсаю ўзи айтганларига риоя қилмаса, бошқа бири эса ҳеч қачон дину охиратдан сўз очмаса-ю, қилаётган иши яхшилик бўлса, китобдагиларга мос тушса, биз иккинчисини хуш қабул қилмаймизми? Шу билан бирга сиз айтган ўша гап — руҳий мувоzanат, тасалли масаласи бор. Биз ўшаларга эргашиб, уларнинг ютуқларидан ўрганиб, янги жамият барпо этарканмиз, олаётган ҳар бир қонун ва тадбирларимизда худди шу руҳий мувоzanатни назардан қочирмаслигимиз шарт. Яъни моддий жиҳатдан фаровон, маъмур жамият курсагу, унда яшаётган фуқаронинг кўнглида бўшлиқ — жарлик қолиб кетса, ёмон. Чунки бундай бўшлиқ бора-бора нафақат унинг ўзини, балки жамиятни, бутун дунёни, ҳатто коинотни ютиб юборишга қодир. Бу бўшлиқни сизнинг ҳозирги ҳолингиз, ўлимдан кейинги ҳаётга бўлган ишонч қутқаради. Яъни фақат сизда эмас, балки ҳаммада шундай ҳол пайдо бўлиши керак. Фақат битта шарти бор: меъёрида. Сизники меъёрдан ошган ва бу тийиқсизлик сизни «Ҳеч қачон ўлмайдигандек дунё учун яша»моғингизга ҳалақит берапти. Бир жиҳатдан, яъни дунёга ўч жамиятга нисбатан сизнинг ҳолингиз иккинчи қутб. Бироқ оилангиз, болаларингиз учун ҳолингиз — улкан бахтсизлик. Ўзингиз учун эса ҳозирча, бир нима деёлмаймиз. Назаримда, буни яна ўша меъёрнинг даражаси белгилайди. Айтганларимни қисқача хулосаласам, мен шундай

жамият тарафдориманки, у нима деб аталишидан қатъи назар, унда яшаётган ҳар бир киши ўзини, аввало, Инсон ўлароқ ҳис қилса, манфаатлари ҳар жиҳатдан ҳимоя этилса, туғилиш — мусибат эмас, саодат бўлса, ҳаёт — тирикчилик қилишдангина иборат бўлмай, бир неъматга айланса, ниҳоят, иккинчи томондан, ўша руҳий мувозанат — кўнгил хотиржамлиги бўлса!.. Ака, ҳар бир замон кишисининг зиммасига давр юклайдиган вазифаси бўлади. Менимча, бизнинг чекимизга тушган энг муҳим иш ҳам ана шундай жамиятни барпо этиш. Ахир, дунёда уруш, очарчилик, эпидемия, табиий офат туфайли қирилиб кетаётган миллионлаб одамларни қўя турайлик, ўз юртимизда қилиниши шарт бўлган муаммолар камми? Ибтидоий тузумнинг зўр муаммоси бўлган қорин ғами ҳануз кўпчиликнинг муаммоси бўлиб келаётгани жуда улкан мусибат. Ваҳоланки, бундай масалалар аллақачон ҳар этилган бўлиши, одамзод камолотнинг кейинги — навбатдаги босқичларида яшаши керак эмасмиди? Хуллас, ака мен ўз вазифамни изтироб чекаётган одамзод мушкулени енгиллатишга уриниш деб белгиладим. Мақсадимга етишда салла ўраб ваъз ўқишдан кўра кўпроқ фойдали бўладиган — бўйинбоғ тақиб, жамият ишларига аралашим зарур эканлигини англадим. Мана, менинг намоз тўғрисидаги саволингизга жавобим, — деб Юсуф оғир хўрсинди.

— Ҳалиям институтда дарс беряпсанми? — сўради Амир негадир бутунлай бошқа мавзуга кўчиб.

— Ҳа, ҳафтада икки кун институтга бораман, қолган вақт бўшман. Бир-икки жойдан таклиф бор, ўша ёққа ўтиб кетсамми, деб турибман. Институтдаги аҳвол бошқача. Талабалар сизни эшитмайди. Жавдираб қараб туришади-ю, фикру хаёллари бошқа ёқда. Назаримда, мўртрок кишиларнинг руҳияти парча-парча бўлиб кетгандек... Улар гўё она товук томонидан етим қилинган жўжалар, «чийб-чийб» этиб, нима қилишларини билмай, ҳар томонда тўзғиб юрибди. Она товукнинг олдига борса, чўқийди. Усиз эса дон топиб ейиш, дўст ва душманни фарқлаб, соғ-саломат юриш — муаммо.

— Ишни алмаштирмақчимисан?

— Билмадим, ҳеч бир қарорга келолмаяпман. Хабарингиз бор, эсимни танибманки, тарих билан шуғулланаман... Энди пишиб,

қилишим мумкин бўлган ишларга яқинлашганимда бошқа ишга ўтиб кетиш мунофиқликдек кўриняпти.

— Нима, бошқа жойда ўз соҳанг бўйича иш беришмайдами?

— Қанийди қўлингдаги иш кўнглингдагига мувофиқ келса... Ҳозирча шошганим йўқ. Тавба, одамлар бир-бирлари билан уришиб юришса, мен доим ўзим билан ўзим жанг қиламан. Бошқалар билан олишишга менда на фурсат бор ва на рағбат...

— Тўғри айтасан, ҳамма нарса аслида бизнинг ўз ичимизда. Чин дунё ҳам, ҳақиқий жанг ҳам, чинакам ғалаба ҳам. Ўша ерда ғолиб бўлсанг, бас. Улоқ менда кетди, деявер. Қолгани бир пул.

— Фақат, ака, ўша ердаги муваффақиятнинг натижаларини ташқарига — дағал дунёга муҳаққак олиб чиқиш ва ҳаётга татбиқ этиш зарур. Токи бу нарса оч одамнинг нон, ишсизнинг иш, дардманднинг шифо, даҳрийнинг ишонч... топишига кўмак берсин. Ана шундагина муқаддас Мувозанатга эришамиз. Назаримда менга зарур бўлган бахт шу.

— Майли, ука, — деди Амир юзини кафтлари билан силаганча кўзғалиб, — сен ўз йўлингдан боравер, мен ўзимникидан. Фақат Худонинг даргоҳига борганингда сендан, аввало, фарзларни бажариб-бажармаганинг ҳақидаги ҳисоб сўралади. Сен фарзлар мажозий маънода-ю, уларнинг асл моҳияти яхшиликдир, эзгуликдир, демокчи бўлаяпсан. Айтганингдек бўлса — кутулдинг, яхши. Лекин худо кўрсатмасин, ундай бўлмаса-чи? Фарзлар ўз шаклу шамойилида бажарилиши шарт бўлиб чиқса-чи? Унда нима қиласан? Тутиласан... Бу — оғир юк, ука.

Лекин айни пайтда Амирнинг ичида ўзга бир иштибоҳ ғимирлаб қолганди. — Хўш, Юсуф ва отам ҳақ бўлса-чи? Диндан мақсад — тўғри юриб, тўғри туришдан, ҳалол яшашдан, эзгуликка хизмат қилишдан иборат бўлса-чи? Куръон ҳақиқатан ҳам мажоз тилида туширилган эса-чи!.. Йўқ-йўқ! Бу мумкин эмас! — Амир дик этиб ўрнидан турди. Юсуф ҳам акасига эргашди.

— Бир ривоят бор, — ўзини қўлга олишга тиришди Амир, — ўқигандирсан балки. Қайсидир замонда подшоҳ хизматкорларидан бирини фалон ишни бажар, дея қишлоққа жўнатибди. Хизматкор қишлоққа келиб, подшоликка дахлдор ўнлаб бошқа юмушларни адо

этибди-ю, буюрилган ҳалиги битта ишни қилмабди. Шунда подшоҳ унга дебди: «Сен ҳеч нарса қилмабсан». Худди шундай, ука, сен ҳам Оллоҳ томонидан ўзинга юклатилган ўша ягона вазифани уддаламас экансан, бу ерда уни қилдим, буни қилдим, халқни тўйдирдим, мамлакатни обод айладим, дейишингдан наф йўқ.

— Ака, менимча биз «Меники тўғри, сеники нотўғри» деяётганга ўхшаймиз. Сиз айтган ривоят ёзилган китобнинг бошқа ўрнида Румий ҳазратлари дейди: Одамлар Каъбага турли хил томондан келишаркан, йўлда бир-бирлари билан «Менинг йўлим ҳақ, сеники ботил...» дея баҳс-мунозара қилиб келишади. Каъбага келгач, уларнинг мақсадлари ҳосил бўлади ва ҳаммаларининг истаклари бир — Оллоҳ эканини билишади. Шунда тортишувлар ҳам барҳам топади. Ака, фаҳмимча, бизнинг манзимиз — ягона. Ҳозирги англашилмовчилик эса, бор-йўғи тафарруотдан иборат, холос.

— Қани энди сен айтгандек бўлса... — Амир чуқур хўрсиниб қўйди, — майли, мен борай, намоз вақти кирди...

Юсуф шулар ҳақида ўйлаб, манзилга қандай келиб тушганини ҳам сезмай колди.

58

Амирни укалари тоғ яқинидан топиб, тўғри касалхонага элтишди. Амир у ерда ўн-ўн беш кун даволангач, уйига қайтди. Бироқ ўша воқеадан кейин қишлоқда ундан бир-икки марта калтак еган ё сўкиш эшитган одам борки, бари Абдусалом домла бошчилигида ғалва кўтаришиб, «Уни қишлоқдан кетсинчи-кетсинга», тушишди. Ҳатто туман ҳокимига ариза ёзиб киришибди. Хуллас, у бўлди-бу бўлди, бир ҳафталик судра-судралар натижасида Одил ака ўғлини вилоят марказидаги жиннихонага олиб кетишларига рози бўлди...

Амирни машинага зўрлаб чиқаришди. Иккита бақувват эркакнинг метин чангалидан қутулишга беҳуда ури-ниб, нафаси бўғзига тикилган Амир чорасизлик ва хўрликдан, бошига тушган кўргиликлар аламидан йиғлаб юборди. Ҳалима аяга буларнинг барини кўриб туриш оғир эди, у ҳам кўз ёшларини артганча дарвозага ўзини урди...

Шу воқеадан уч кун ўтгач, Юсуф келди. У ўғлини кўриш учун

касалхонага, акаси дан хабар олиш учун жиннихонага югуриши керак бўлди. Ташвишнинг зўридан эсанкираб ҳам қолаёзди. Эндигина атакчечак юра бошлаган Муҳаммаднинг холи оғир эди, реанимацияда ётарди. Тўхтовсиз ичи кетар, ичаклари қаттиқ шамоллаганди. Фақат сув ва дори ичарди. Игнадан орқалари илма-тешик бўлиб кетибди. Шундай шўх, шаддод, бир зум тек турмайдиган болакай энди бир алфозда шалвираб қолганди.

Юсуф Ҳалима ая билан етиб келганда йўлакда Ойгул, қайнонаси ташвишга ботиб ўтиришарди. Совуққина сўрашишди.

— Нима бўлди, нима берган эдинг? — деди Юсуф хотинини тергагансимон.

— Энди Юсуфжон, — Ойгулнинг ўрнига жавоб қилди онаси. — Бола-бола-да, бир нима еди, деб айтолмаймиз. Ҳамма невараларим қатори юрувди. Уч ойдир бир кор-ҳол бўлмаганди, — у Юсуфнинг ўзидан дарак бермаганига ишора қилмоқда эди, ҳар ҳолда Юсуф шундай деб тушунди, — мана энди кўрмайсизми! Дўхтир устма-уст дори ёзиб беряпти.

— Вrachнинг хонаси қаерда экан? — сўради Юсуф...

59

— Болангизга иситилган ош беришган. Устига-уштак музлатгичдан тарвуз олиб еганлар. Ичаклари қаттиқ шамоллаган. Хуллас, аҳвол чатоқ...

— Ака, менга қаранг, нима қилишим керак унинг соғ қолиши учун? Айтинг, нима зарур бўлса, ҳаммасини муҳайё қиламан! — Юсуфнинг овози титради.

— Дориларни айтдик. Укаларингиз топиб келишяпти. Агар яна қийналиб қолмасаларинг, битта дори бор, лекин сал қимматроқ, қоғоз қалам олди у.

— Қийналиш нимаси, муҳими, ўғлимиз тузалсин, ака! Ундан ташқари, яна кўшимчаси бор, кўшиб эмланса, эффекти чакки бўлмайди, — қоғозни узатди дўхтир.

— Қачонга олиб келай? — деб Юсуф ўрнидан турди.

— Қанча тез бўлса, шунча яхши, — деди дафтар билан юзини

елпиб дўхтир.

Орадан бир кун ўтди ҳам боланинг аҳволи энгиллашмасди. Айтилган дори кор қилмади. Дўхтир дори ёзиб беришдан чарчамас, Юсуф укалари билан дорихонама-дорихона чопишдан тинмасди. Эртаси куни кечга яқин Юсуф яна унинг қабулига кирди.

— Бу ер ҳарҳолда туман касалхонаси, агар юқорирокқа, масалан, вилоятникига олиб борсак-чи, сал энгиллашармиди?.. — деди Юсуф.

— Фарқи йўқ, укам, улар билган нарсани биз ҳам биламиз, — Юсуфни ниятидан қайтармоқчи бўлди дўхтир.

— Бунга шубҳа йўқ, лекин уларда бу ерда бўлмаган тиббий ускуналар бўлиши мумкин-да? — дадилроқ эътироз билдирди Юсуф.

— Уғлингизнинг шамоллаши ўтиб кетган, тушуняпсизми, ука? Жа, истасангиз, марҳамат, олиб кетаверасиз. Лекин огоҳлантириб қўяй, бу аҳволда ҳеч ким уни қабул қилмайди. Бола анча оғир.

— Хўш, нима қилиш керак унда? Қўл қовуштириб ўтиролмаимиз-ку! — деб қизишди Юсуф.

— Яна бир дори бор, ноёб, ўшани топа олсангиз, умид қилиш мумкин, — у қоғоз олиб ёза бошлади.

— Ернинг тагидан бўлса ҳам топиб келаман. Лекин ака, шунча дори нима учун? Ахир, гўдак, бир парча эт бўлса, кетма-кет юборилаётган дорини сингдира олармикин?

— Соҳангиз нима, ука? — дўхтир ғалати қаради.

— Тарихчиман, — деди Юсуф энсаси қотиб, — нима эди?

— Унда эшитинг, мен врачман. Мен тарихни билмаганимдек, сиз ҳам медицинани билмайсиз, тузукми? Яхшиси, аралашманг, — қоғозни Юсуфга узатди.

Юсуф, «Бетиним берилаётган ҳар хил дорини бола вужуди кўтара олмаслигини тушуниш учун институтда ўқиш шартмас», демоқчи бўлди-ю, шайтонга ҳай берди.

— Нима дейди? — отаси шошиб ўрнидан турди.

— Яна дори ёзиб берди, — Юсуф қоғозни кўрсатди. Сўнг қийналиб сўради: — Пулингиз борми, менда юз сўм қопти?

— Топамиз ўғлим, хижолат бўлма. Сен шу ерда ўтиратур, ҳозир бувинг овқат олиб келиб қолади. Мен дорига ботжб келаман.

— Ўзим бора қолай, — деб Юсуф отасига эргашди.

— Биронтасидан пул олишим керак-да, — ота ўғлига мунгли кўзларини тикди.

Юсуф индолмади, чунки унинг бу ерда пул сўрайдиган кими бор?

— Бўлмаса, манавини ҳам кўшволинг, — деди у охири юз сўмлигини узатиб.

— Ўзингда тура турсин, хали қайтсанг керак бўлади, — дея ота жўнаб кетди.

60

Юсуф ўриндиқда юзини кафтлари билан босиб кимир этмай ўтирган Ойгулнинг ёнига оғир чўкди...

Кўп ўтмай Ҳалима ая келиб, гап орасида Тошкентдан Мансур таътилга келганини айтиб қолди. Дўсти бу ердагина эмас, ҳатто ўша азим шаҳарда ҳам ҳамкасблари орасида танилиб қолган, кўли енгил болалар дўхтири ҳисобланарди. Юсуфнинг ичи худди чироқ ёқилгандай ёришиб кетди. «Шунақами?», дедию ҳаялламай шоҳ бекат томон чопди...

Мансур келиши биланок атрофини шу ерлик дўхтирлар ўраб олишиб сўрашишди, суҳбатлашишди. Юсуфнинг бўлса сабри тошиб кетди. Ҳатто уйига шошаётган бош врач ҳам «тошкентлик» машҳур дўхтир билан гурунглашиб, унинг кўнглини олишга интилар эди.

Ниҳоят, ярим соатлардан кейин (ҳар ҳолда Юсуфга шундай туюлди) Мансур иккита дўхтир билан бирга ўғли ётган хонага кириб борди. Юсуф аскар каби коридорнинг у бошидан бу бошига асабий бориб келар, у ёқда эса Ойгул билан қайнонаси ва Обид кутишарди.

— Келинг, ўғлим, бир қошиққина овқат ичволинг, саҳардан бери туз тотмабсиз, — деб Тожихон ая тугунини оча бошлаган эди, Юсуф унамади.

— Кейин, кейинроқ...

Сўнг соатига қаради. Кириб кетишганига қирқ дақиқадан ошарди. Юсуф бетоқат бўлиб, ўғли ётган палата эшигига яқинлашди. Шунда ичкаридан Мансур билан кирган дўхтирларнинг жарангдор кулгисини эшитиб, хаёлидан «Ўғлимда ўзгариш бор, шекилли», деган умидли ўй кечди ва юраги енгил ҳапқирди. Етиб келиб ичкари мўралади.

Шундоқ рўпарада Муҳаммаджон ётарди. Унинг кўзлари юмук, оғзига эса аллақандай думли тутқич суқилган, ундан юборилаётган ҳаво бир парчагина вужудни дам-бадам нақ сакратиб туширарди. Шубҳасиз, у қийналаётганди. Юсуфнинг кўнгли бузилди. Ич-ичидан нотаниш совуқ ўй «лип» этиб ўтгандай бўлди...

Мансур ва унинг икки таниши — оппоқ халатлардаги ҳалиги дўхтирлар Муҳаммаджоннинг шундоқ бош томонида бир-бирларига латифа айтиб кулишарди. Юсуф умрида бундан хунукроқ, бундан жирканчроқ манзарани кўрмаганди. Туйкусдан унинг кўнгли айниди. Ошқозонида бошланган ғалаён бир пасда бўғзини ёриб чиқди, кўзлари ачишиб ёшланди, қулоқлари битди, лекин оғзига ёқимсиз тупуккина келди. У ҳақиқатан ҳам бугун ҳеч нима тотмаганди. Бориб оғзини чайди-да, келиб эшикни очди. Врачлар энди гўдакнинг тепасида бир-бирларига тушунтириш беришарди. Улардан бири гавдаси билан Муҳаммаджонни тўсиб турарди. Юсуф айланиб ўтиб, ўғлининг оғзи-бурнидан қон келганини кўрди. У энгил хириллар, кичик жуссаси аҳён-аҳёнда титраб қўярди. Оғзи-бурнидан ечиб олинган тутқичлар қон теккан ҳолда ёндаги стол устида ётарди.

— Бардам бўласан энди, ўртоқ, боланинг ичаклари кўтаролмади... — Мансур Юсуфнинг елкасини ушлаб қўйди, — ёрилиб кетди. — У секин юриб хонадан чиқди. Паканароқ дўхтир ўтириб, дафтарига нималарнидир ёза бошлади. Учинчиси эса Юсуф бу дунёга келиб эшитган энг бемаза гапни гапирди:

— Каридорга чиқиб турунг. Тайёр бўлганда чақирамиз.

Юсуфга бу гап худди юракка кирган наштардек таъсир қилди.

— Нима тайёр бўлганда, аблаҳ!.. — у важоҳат билан унга томон икки қадам қўйди.

— Ҳалиги... ҳарҳолда отасиз, ўғлингиз қийналиб жон бераётганини кўрманг, дейман-да... Кейин бу ерда бегоналарнинг туриши мум... — унинг гапи оғзида қолди. Чақмоқдек теккан мушт зарбидан гандираклаб бориб, орқасидаги тумбочкага қўшилиб ағанади. Ерга урилганда тумбочканинг тортмаси яримигача очилиб, дорилар тўкилди. Юсуфнинг кўзи уларга тушиб таниди — ўзи олиб келган дорилар, энгашиб бармоғи билан титиб қаради — кеча сотиб олинган беш-олтита доридан биронтаси очилмаган ҳам. Ахир,

буларни врач «Жуда зарур, олиб келган заҳотингиз берамиз, нажот шулардан», демаганмиди? Юсуфнинг муштлари баттар қисилди, тишлари ғижирлади, ёзиб ўтирган пакана дўхтир аллақачон жуфтакни ростлаганди, йиқилгани эса ҳушидан кетган бўлса керак, қимир этмасди. У ҳайқирганча эшик томон юрди. Йўлакда хўнграб йиғлаётган Ойгулни кучоқлаганча ўзининг ҳам кўзларида милт-милт ёш Тожихон ая, нарироқда Мансур ва Обид туришарди.

— Қани у итдан таркаган?.. — Юсуф овози борича бақирди ва шу заҳоти кўзларидан потраб ёш чикди, — алдашни нима эканлигини кўрсатаман харомхўрга!..

Обид ва Мансур келиб, Юсуфни икки тирсагидан ушлаб олишди.

— Ака, оғир бўлинг... — бошқа сўз тополмай қийналди Обид.

— Бош врачми? Ҳозир ташқарига чикди, — ғудранди Мансур.

— Эшитдими?.. Юсуфнинг тили «Ўғлимнинг ўлганини» сўзига айланмади.

— Нимани? Ҳа-ҳа, мен айтдим, — довдиради Мансур.

Юсуф бир силтаниб, қўлини бўшатди-да, ташқарига отилди. Бироқ кечикканди, унинг машинаси дарвозадан чиқиб, катта йўлга бурилаётганди.

— Дўстим, оғир бўл, — деди Юсуфнинг орқасидан етиб келган Мансур.

— Қанақа дўст? — Юсуф аламини Мансурга сочди, — сен ҳам дўстмисан? Сенинг дўстлигингайм, врачлик қасамингайм қўйдим. Йўқол, даф бўл олифта мараз!.. — Юсуф ичкари юрди ва укасидан пакана дўхтирни сўради.

— Йўқ, кўрмадим, агар қочиб чиққан бўлса, ҳовли томонга кетгандир. Энди биз кетгунча қайтиб чиқмайди... Ака, илтимос... бунинг фойдаси йўқ, — Обид акасининг елкасидан кучиб, Муҳаммаджон ётган палата томон бошлади.

У ерда Тожихон ая неварасининг олдида ўтирар ва унинг бежирим жонсизгина қўлчасини кўлларига олганча дуо ўқир, Ойгул онасининг елкаларига қўлларини қўйган қўйи пиқиллаб йиғлаб турар, мушт еган дўхтир эса чўкка тушиб, бошини қуйи солганча полда ўтирарди.

Юсуф ўғлининг нариги томонига ўтди, бўш турган қўлини

ушлади ва илиқ тафтини туйди, энгашиб, унинг билинар-билимас нафас олаётганини сизди. Кўзларидан қайноқ ёшлар бодраб чиқаркан, ўғлининг азиз юзидан устма-уст ўпди. Муҳаммаджоннинг киприк ва лаблари сезиларли даражада қимирлади, Тожиҳон ая дуо қилишдан, эру хотин эса йиғлашдан бир он тиниб, изтироб билан жон талашаётган гўдакка тикилдилар. Бола қабоқларини очди ва тепасида ўзига қараб турганларга бир-бир боқди, бошини қимирлатишга мажоли йўқ эди, кўз соққаларинигина имкон қадар гоҳ у томондаги аясига, гоҳ бу томондаги дадасига айлантларди. Ниҳоят, у дадасида кўним топди — уч ойдан буён кўрмаганди, соғингандир, ичиккандир, балки... «Дада», дея олди мажолсиз лаблари ва кўз соққаси устига қалқиб ёш чиқди. Кўз ёшлари дадасини кўришга монелик қилди, шекилли, қабоқларини юмди. Иккита кичик томчи ёноғига юмалаб тушди... Юсуфнинг бағрида — жуда чуқур бир жойда нимадир, аллақандай азиз бир ришта узилгандай бўлди, йўқ-йўқ, узилди «чирт» этган товушни унинг қалб қулоқлари аниқ эшитди. Юсуф мувозанатни йўқотди. Жисми мувозанатини эмас, ботинидаги мувозанатни. Шу чокқача уни ҳар қандай синовлардан эсон-омон ва энг муҳими, инсонлик шаънига муносиб тарзда олиб чиқаётган, сўнг навбатдаги дамлар учун йўллаётган қудратни бой бергандек сизди ўзини. У жони борича ҳайқирди, катта бетон хона жаранглаб акс-садо берди. Ҳамма Юсуфга даҳшат билан қаради. Юсуф худди яраланиб ўрмонни бошига кўтарганча наъра тортаётган шер мисол овоз чиқарарди. Жазавасининг авж палласида ўзи ва дунёни унутган девонадек у ҳам мусибат чўққисида ақлу ҳушини бир зум йўқотди — ваҳшатли овоз чиқарган кўйи атрофдаги нарсаларни чилпарчин қила бошлади. Ҳеч ким унга юрак ютиб яқинлашолмасди, чунки Юсуф гўё ўғлининг аламини шулардан олаётгандай буюмларга кутурган ит каби ташланарди. Шу тобда у нафақат битта хонани, балки бутун дунёни остин-устун этишга тайёр ва ўзини бунга ҳақли санарди...

Бирдан унинг эсига синфдош дўсти Содиқ билан бўлган сўнги учрашув тушди. Ўшанда Юсуф катта гапирганди: «Агар холимиз ҳозиргидан бешбаттар бўлиб, ейишга бир бурда нонимиз қолмаса ҳам, ўғлимга битта хапдори сотиб ололмай, кўлимнинг калталиги ўлимига сабабчи бўлса-да, рўзгорим куйиб кул бўлиб тўзиб кетса ҳам,

йўқ, мен ўтмишнинг қайтиб келишини истамайман, тушуняпсанми, Содик, сен соғинаётган, кўмсаётган империяни хоҳламайман!?!..»

Наҳотки, — ўйланарди Юсуф, — Худойим ўша гапимни ўз ёкамга ёпиштирган бўлса? Наҳотки, «Яхши гапга ҳам, ёмонига ҳам фаришта «Омин» дейди», деганлари шу бўлса?!..» Юсуф бўғриқиб кўйлаги тугмаларини ечиб, ёқасини бўшатди, юзларида сўнгсиз, тасвирига қалам ожизлик қиладиган тубсиз бир изтироб муҳрланиб қолганди. «Қани энди... қани энди ўша гапни — ўша лаънати «шарт»ни тиллари сўйламаган бўлса?.. Шун-да мурғаккина, кўзининг оқу қораси, умид юлдузи — Муҳаммаджон ўғли соғ-омон пилдираб юрармиди... Юсуфнинг юз ифодаси бирданига ўзгариб, бояги изтироб ўрнида энди тенгсиз қувончнинг сезилар-сезилмас даражадаги кўланкаси пайдо бўлди, бўлдию қайси тезлик билан келган бўлса худди шу суръатда кўздан йўқолди...

Агар унга ҳаммасини бошидан бошлаш таклифи қилинса, яъни «Ўғлинг Муҳаммаджоннинг тирик юриши эвазига юртинг қайтадан асоратга тушади», дейишса, ажаб, Юсуф нима қилган бўларди?.. Бу икки дилўртар йўлнинг қайси бирини танлар, иккинчисига эса армонли кўзларини тикиб қолган бўларди?.. Ҳайҳот, дунё юки, тириклик залвори бунча оғир бўлмаса!..

Юсуф хаёлига келган бундай оғриқли саволлар найзасидан бағри илма-тешик бўлиб, ўғлининг жасадини маҳкам кучганча машинада кетиб борар, хаёли паришон, ўзида йўқ, хушида йўқ бир алфозда бошига тушган мусибатнинг кучидан бангидек масту карахт эди...

— Йўқ!!! — деди Юсуф хаёлан бирданига ғазаби кўзиб, — йўқ, йўқ дейман! Магар бор бўлсанг, мени эшитиб, сўзларимни ёзиб, уларга омин, деб турган эсанг, эй фаришталар, йўқ, дейман. Биттамас, иккитамас, ҳамма фарзандимнинг жонини олсанг ҳам, бошқа зурриёти бўлмасин, деб менинг ҳаётимга нуқта қўйиб, лавҳул маҳфузга ёздирсанг ҳам, пуштимни куйдириб, кулини саҳролар бағрига сочсанг ҳам... майли... розиман! Фақат... фақат юртимни тинч қўй! Уни тағин золимлар қўлига топширма, топшириб бўйнига куллик занжирини боғлама, эй Тангрим!!! — Юсуфнинг кўзларидан думалаб, юзларини куйдириб оқаётган аччиқ кўз ёшлари кучоғидаги Муҳаммаджоннинг оппоқ бетига, қоп-қора қошларига, узун-узун

киприкларига чак-чак томарди...

61

Ниҳоят, уйга келишди. Тонг ҳам отаётганди. Кўп ўтмай қариндош-уруғлар тўплангач, йиғи-сиғи бошланди. Юсуф эса ўғли ётган хонадан чиқмасди. У Муҳаммаджоннинг кўз, бурун ва лабларидан кўз узмасди — назарида у ҳали тирик эди. Тириклик аломати сезилиб қолар, деган илинжда ўғлининг бошидан кетмасди, унга ниҳоясиз умид билан тикиларди.

— Юсуф, болам, ювғучилар келди, — шивирлади Турсуной хола. Юсуфнинг вужуди яна бир титраб кетди. Бу гап унга Муҳаммаджоннинг ўлимини мажбурлаб тан олдиришдек бўлиб туюлди. Назарида ўғли ўлмагану ғассоллар уни ювиб, дафн учун кафанлаб қўймоқчидек эдилар.

— Ўғлим, чиқақол энди, яхши эмас... — бу Ҳалима ая эди.

Шундагина Юсуф хушига келди ва хонада яна беш-олтита хотин борлигини кўрди. Шунга қарамай, у ўғлининг энди совиб бўлган юзларидан ўпишдан ўзини тўхта-толмасди...

Тушга яқин кабрстонга етиб келишганда гўрни ал-лақачон қазиб қўйган гўрковлар нарироқда карта ташлаб ўтиришарди. Дарахтларнинг ортидан кўрина бошлаган одамларга кўзлари тушиши билан эса ўйинни йиғиштириб бирови кетмон, бошқаси белкурагини кўтарганча янги қазилган гўр томон юрдилар.

Оқ кафанга ўралган неварасининг кичик жасадини Одил ака авайлаб гўрнинг ёнидаги нам тупроқ устига ётқизди ва шу заҳоти ҳаммалари чўкка тушиб яна дуога қўл очдилар — эндигина бир ярим ёшга тўлган Муҳаммаджоннинг гўрининг ёруғ, жонининг жаннатда бўлишини Худодан тиладилар, юзларига фотиҳа тортдилар. Юсуф шу аснода одамларни кузатди. Улар орасида саксонни қоралаб, ҳасса билан аранг юрадиган маҳалла оқсоқоллари ҳам бор эди, дам уларнинг ажин босган, оппоқ соч-соқолли юзига, дам эса кафанга ўралган, бўйи уч қарич келар-келмас гўдагига тикилар экан, энди тина бошлаган ботини яна ғалаёнга келарди...

Одамлар оёққа туришди. Кимдир гўртғинг ичига сакраб тушди ва

«Одил ака, оберakoлинг», деди. Юсуфнинг юраги музлаб, вужуди қалтираб кетди. Отасидан олдин бориб, ўғли жасадини қўлига олди, яна бир зум термилди, назарида Муҳаммаджон ухлаётгандек эди. Агар атрофи тўла одам бўлмаганда, у ўғлига «Тур, кўзингни оч!» деб кўрармиди. Лекин юраги эзилиб кетаётган эса-да, ақли мусибатни қабул қилганди.

— Юсуф, ўғлим, бера қол, — Одил ака ўғлининг биллагидан ушлаб кўйди.

Юсуф ўғлининг жасадига сўнгги бор илинж билан бокди... бўлмади, оқ матонинг устидан пешанасидан ўпиб, жасадни гўрнинг ичида турган одамга эмас (хатто у қўлларини чўзиб турган бўлса-да), балки ёнбошидаги отасига узатди...

Тупроқ тортилиб, яна бир карра гўдакнинг ҳақиға фотиҳа ўкилгач, Юсуфдан бошқа ҳамма машинага ўти-риб жўнаб кетди. Юсуф эса шом тушди ҳамки, янги дўмпайган кичик қабр бошидан кўзгалолмади. Бир маҳал у елкасига қўйилган оғир қафтдан чўчиб, ўгирилиб қаради ва қабристон қоровулини кўрди.

— Болам, кўп куйинаверма, эртадир кечдир, ҳаммамиз ҳам бир кун ўламыз. Ўғлинг ёшида кетганлар у дунёда ота-онасининг гуноҳини Худодан сўраб олади. Тур энди, уйингга бор, тур. Қоровул чол Юсуфнинг қўлтиғидан тутиб кўтарди...

62

Ҳавода аллақачон кузнинг майин нафаси кезиб юрарди. Лицейларда ўқишнинг бошланишига ҳам яқин қолган. Миразим бир-бирларидан ширин қизларини назарида анча сиқилиб қолган Заҳрони саёҳатга олиб чиқиш тараддудига тушган. У оилавий томошани ҳеч қачон қанда қилган эмас. Ҳар йили август ойининг бошларида оиласини олиб, дунёнинг турли томонларига сайрга чиқади. Саёҳат жойини танлашни эса истисносиз равишда хотинию қизалоқларига ҳавола қилади. Бу гал ҳам у ишга кетаркан, Заҳрога «Тайёргарлигингни кўравер, қаерга боришимизни қизларинг билан ҳал қилиб, вақтлироқ телефон қил, чипта буюришим керак», деди. Лекин Заҳро илгаригидек кўкка сакрамади, ҳаяжонланмади, аксинча

таклифни совуққина қабул қилди. Зеро, бир ҳафта ўн кунлик саёҳат унинг муаммосини ҳал қилолмас, хаётини тубдан ўзгартиролмас эди, ҳолбуки, Захро бу дунёда янгидан туғилмоққа эҳтиёж сезар, акс ҳолда ўзини-ўзи еб битиражагига шубҳа қилмасди. Ўзига қолса-ку, саёҳатдан хатто воз кечарди, лекин қизларини ўйлаб, ҳозирлигини кўра бошлади. Аввало, Умида ва Муқаддасни олдига чақириб, биргаликда кичик-кичик қоғозларга йигирматача саёҳатбоб шаҳар исмини ёзиб чиқди. Сўнг ҳаммасини тескари ҳолда стол устига териб олдилар-да, навбат билан тортиб кўришди. Сидней, Анталия ва Париж сўзлари ёзилган учта қоғоз ажратиб олинди ва яна танловга қўйилди. Умида тортганда Сидней, Захро ва Муқаддасникида Анталия чиқди. Демак, саёҳат денгиз бўйига бўлади...

63

Саид эса оиласи билан бир ҳафтадан буён Оврупани томоша қилиб юрибди. Саид бу ердаги мамлакатларнинг урф-одатлари, турмуш тарзи, иқтисодиёти, иқлими билан яқиндан танишмоқчи бўлиб, мақсадли равишда йўлга чиққан. Фарзандлари — Равшан ва Ферузани ҳам ўзла-ри билан олволишган, токи ёш авлод дунёни, унда ҳар жихатдан етакчи давлатлардан бўлган Франция, Германия ва Италияни кўрсин, дунёқарашлари ўссин, фикрлари пишсин...

Айниқса, хотини Манзура ҳар бир нарсани ўғли ва қизига ўзи билганча эринмай тушунтирар эди. Умуман, бу аёл тарбиячиликка туғилгандай. У Саидга нафақат рафика, айна дамда энг яқин ва энг ишончли маслаҳатгўй, хавф-хатардан асрайдиган «тумор», полапонлари учун эса ҳар нарсага тайёр меҳрибон ва ғамхўр она...

Саиднинг отаси — қишлоқ магазини мудир, онаси мактаб ўқитувчиси эди. Улар яхши турмушни, сара еб, сара кийининши, ҳамманинг эътиборида бўлишни яхши кўришар, чиройли ва бой ҳаётга бутун кучлари билан интилишарди. Шу тийиқсиз истак оқибатидами ёки бошқа сабабданми, нима бўлгандаям, отасининг магазинида каттагина камомад чиқиб, орттирган мол-мулкинию машинасини сотиб ғалвадан аранг кутулишганди. Шу-шу, уни қайтиб магазинга олишмади. Отанинг қўлидан эса бошқа иш келмасди, эсини

танибдики, ҳаёти туманнинг катта-кичик магазинларида кечганди. Нима қиларини билмай довдираб қолди. Сўнг аламдан ичкиликка ружу қўйди. Оиладан барака қочди. Ниҳоят, хотини ишлайдиган мактабдаги буфетга амаллаб ишга жойлашди, энди у ерда амал-тақал қилиб кун ўтказарди...

Хуллас, ота-онасининг ичларида қолиб кетган фаровон ҳаётга, юксак мартабага интиқлик Саидга ҳам кўчди ва бу мақсадга элтувчи йўллари кидирмоққа киришган кезде унга Манзура дуч келди...

65

Шундай қилиб, улар Оврупанинг эътиборли шаҳарларида уч-тўрт кундан бўлиб, мириқиб томоша қилгач, ҳаммаларининг кўнгли тўлиб, уйга қайтамиз, деб туришганда Манзура яна бир хоҳишини кўндаланг қилди.

— Адажониси, шу десангиз, Эйфел минорасини кўриб кетмаймизми?

— Манзураҳон, вақт оз қолди, душанбадан ишга чи-қишим керак, — Саид ялинганнамо тушунтирди.

— Душанбагача уч кун бор. Бемалол улгураамиз, — деди Манзура.
— Оврупага келиб, Эйфелдек жойни кўрмай кетиш — уят. Бунинг устига болаларнинг истаги ҳам шу — Равшанингиз келганимиздан бери ҳол-жонимга қўймапти.

— Вой, сизни қарангу вақт оз қолганда қандоқ бўларкин?

— Яхши бўлади. Костяни чақиринг, Эйфел масаласини ҳал қилсин.

— Ортиқча чиқим... — Саиднинг гапи оғзида қолди.

— Сизнинг чўнтагингиздан кетаётгани йўқ, ҳеч ташвишланманг, — Манзура туриб кузатувчи Костяга кўнғироқ қилди. Саид таслим бўлганди... Бироқ хотинининг олдида ёш боладек бўлиб қолганлиги эркаклик ғурурини ўйнатиб юборди. Унинг юзи қизарди, сўнгра хиёл қорамтир тусга кирди. У ўзи билан ўзи курашарди. Манзурага зимдан худди душманига қарагандек қилиб назар ташлади, ҳаёлидан «Ҳап саними!» деган пўписа кечди...

Оқшом улар афсонавий шаҳарнинг бешюлдузли

меҳмонхоналаридан бирида қаҳва ичиб ўтиришарди. Эрталаб эса шаҳар томошасига чиқадилар.

Саиднинг назарида буларнинг ҳаммаси бир туш эди. Ёки кимдир эртақ ўқиб бераяпти-ю, у маза қилиб эшитиб ётгандек. «Эшитиб» нимаси, ўз кўзлари билан кўриб, бўйини бўйлаб, вужуди билан сезиб тургандек. У шундагина собиқ империя қарийб етмиш йил мобайнида адашиб юрганлигини илк бора ўз ақли билан англади. «Дарҳақиқат, ашёнинг қиммати қиёс этилганда билинади, деганлари рост экан, — хаёлидан ўтказди Саид. — Демак, Оврупа мамлакатлари фақат бир ҳовучгина олигархиянинггина эмас, балки ҳар бир жамият аъзосининг ҳам моддий-маънавий аҳволи яхшилангандагина юрт ҳақиқатан кудратли бўлишини бундан бир-икки аср муқаддам тушунган. Йўқса, бундай маъмурликни бир пасда бунёд этиш мумкин эмас. Ахир тўғрида, бир томон тўқлару иккинчи томон очлар бўлса, жамиятда ишончли мувоzanат бўлмайди, оч тўқнинг қўлидаги нонга олайиб қарайди, пайт пойлаб эса уни юлиб қочишга тиришади. Шундай бўлгач, бир-биридан кескин фарқ қилиб турувчи та-бақалар мавжуд мамлакатда уруш ва жанжал хавфи ҳамиша сақланиб қолаверади. Демак, бизнинг ҳам йўлимиз — одамларнинг бир-бирига моддий ва маънавий жиҳатдан яқинлаштирадиган сиёсатдир!» — Саид ўзини давлат микёсида фикрлаётгандек ҳис қилди ва бундан олам-олам завқ олди. Бироқ шу ондаёқ хаёлида эътирозлар туғилди: «Ахир, бу тахтдан тушган империянинг тутуми-ку! Фуқароларнинг инкубатордан чиққан жўжалар мисол бир хил кийинтириб, бир хил едирган, ҳаёт шароитини ҳам якранг қилиб, шахсий ташаббус ва манфаатни бўғиб келган советлар-ку! Яна ўшаларнинг йўлидан борамизми? — унинг пешанаси тиришди. — Йўқ, бу мумкин эмас. Лекин айни вақтда, бой ва камбағалнинг ўртасида беҳад тафовут бўлиши ҳам давлатни ичдан емириб ташлайди. Демак, қандайдир ора йўлни топиш шарт. Бошқа чора йўқ!» — Саид боши берк кўчадан эсон-омон чиққанига хурсанд бўлди. Айни чоғда у ўзини бахтиёр ҳис қиларди. Ахир, кунни кеча қишлоқлик ўртаҳол оиланинг фарзанди эди. Бугун... бугун... Ох, ҳатто айтишга одам чўчийди!

«Хўп, ажойиб, хўп ширин замонлар бўляпти-да», — мулоҳаза қилди Саид яна бошқа бир ресторанда овқатланиб ўтиришаркан, —

кечагина тирбанд ва ёғ хиди анқиб ётадиган ошхоналардан арзон овқат еб юрадиган талаба эдик, ҳатто институтни битиргандан кейин ҳам ҳол унча ўзгармаганди, бугун эса мана, — у ресторан ичига бир кўз югуртириб олди, — дунёнинг афсона шахри — Парижнинг, ҳатто шоҳлар ҳавас қилгулик емакхонасида қисқичбақадан тайёрланган таом еб ўтирибди». Тавба, омади бу даражада юришиб кетиши етти ухлаб тушига кирмаганди, — Саид фарзандларига ниманидир уқтираётган Манзурага миннатдор қараб қўйди. — Лекин бу мавқега эришиш ҳазилми, демак, ҳеч қачон, ҳеч бир ҳолатда уни кўлдан бой бермаслиги ло-зим. Бошига тош ёғилса-да, ҳатто бой билан камбағалнинг ўртасида тубсиз жарлик пайдо бўлса-да! Ахир, дунё, унинг эришган дунёси шунчалар гўзал, ҳаёти шунчалар ширинки, ҳатто жаннатни орзу қилмайди, киши...

66

Юсуф юз-қўлини ювгач, дастурхон ёнига келиб чордона қурди. Ҳалима ая битта бутун ва бир неча бурда нонни дастурхонга қўяркан, синиққан овозда «Шуни чой билан ичволақол, ўғлим, тушликка ковок сомса ёпаман», деди-да, нари кетди. Юсуф зоғоранусха қотган бир бўлак нонни хушламайгина тишларкан, ичида бир ҳақиқатни такрор ва такрор эътироф этди. У шундан иборат эдики, Юсуф оч ва юпун, қаровсиз ва ташландиқ ҳолга тушиб қолганди. Энди унинг бирдан-бир зўр муаммоси — қорин қайғуси эди. Юсуф шу ҳолида энди ҳеч қачон севимли машғулоти — тарих билан юзма-юз бўлолмайдигандек эди. Юрагининг қаърига аллақандай тош чўкиб ётгандек сезарди ўзини. Ҳатто унинг исмини ҳам тахминан биларди. Бу — *аламзадалик* эди. Энди унинг ботинида илм қилиш, тарихнинг қоронғи ёхуд бузиб тал-қин килинган саҳифаларини қайта ёзишда қатнашиш ва шу йўсин ўзи ва ватандошлари юқини енгиллатишга қаратилган, ўн йиллар мобайнида шаклланиб пишган мақсади эмас, балки аллақандай паришонлик ҳукм суларди. Юсуф ўшанинг табиатига қулоқ тутди... Шунда ҳис қилдики, у ерда дунёга — таптқарига томон юриш ҳақида шивир-шивирлар авжига чиқаётганди. Яъни хаос — таш-қарининг таъсирида, ташқарига нисбатан ичкарида пайдо бўлган алфов-

далғовлик энди худди ўз эгасини тишлаб олган бўри боласи каби ташқарини ҳам ўз келбатига ўхшатгиси келарди. Агар кўпчиликда шу ҳол пайдо бўлса, дунёнинг ҳоли нима кечади? Буни англаши ҳамон Юсуфни даҳшат босди. Лекин айти дамда у ўз ботинида қоим ҳақиқатдан — ўзи учун ўзгани, ҳатто оламини вайрон қилишдан-да тоймас туғён — аламдан, унинг зуғумидан кутулиш йўлини билмас эди...

67

У Тошкентга кетишга қарор қилди ва эртасигаёқ жўнади. Ойгул ҳақида ўйламади ҳам. Қолаверса, у ота-онасининг уйида эди. Тожихон ая: «Бошидан ғам-ташвиши бир оз аригунча ёнимда бўлсин, эне борар», — дея кизини ўзи билан олиб кетганди. Юсуф уларга учраб ўтирмади. Кўнглининг тубида чўкиб ётган тош — аламзадалиқнинг дунёга қўйган илк қадами айнан шундай рўй берди. Энди Юсуф ўзи ва Ойгул ўртасида ҳеч қан-дай боғлиқлик қолмаганини тушуниб турарди. Муҳаммад — ришта эди. У узилди. Энди аллақандай бегоналик бошланганди. Эр хотиндан, хотин эрдан қаттиқ ранжиганди — улар гўё бир-бирларининг орзу-юрақларига ханжар ургандилар...

Юсуф кишлокдан автобусда ўтириб вилоят марказига келди. Акасини бирров йўқлади. Ўғли касалхонада ётган вақтда орада бир келганди: акасининг аянчли ҳолини кўриб кўнгли бузилганди... Амирнинг эндиги ҳоли янада баттар эди. У озиб-тўзган, соқоллари ўсган, қомати ҳам юзи янглиғ сўлғин, айниқса, кўзларидан нур-маъно қочган эди. Шу алфозда кўрган ҳар қандай киши Амирнинг «ақлдан озганлигига» шубҳа қилмасди, ҳатто Юсуфнинг ўзи акасига кўзи тушиши билан кўрқиб кетди. «Одамларнинг гапи рост экан-да, акам эс-хушидан айрилибди-да», дея ўйлади. Бироқ у билан гаплашгандан сўнггина бу кўрқув ва иштибоҳдан кутулди...

Амир ўзига ўхшаб бир хил — кўк рангли иштон-қўйлак кийган икки бемор билан бирга ниманидир ўйнаб турарди. Юсуф синчиклаб разм солди ва аввалига оёқлар орасига учиб тушаётган патларни, уч кишининг ўртасида талаш бўлаётган қандайдир қушни кўрди. Ҳайрон

бўлиб акасини кузатди. Амир бошқалардек пат юлишда давом этар, дам юлинган патни шерикларининг юзига отар, улар «хужум» қилганда эса худди телба мисол маънисиз кулиб, жуссасини олиб қочишга тиришарди. Ҳа, у зоҳиран бу ердагиларнинг ҳеч биридан фарқ қилмасди. Юсуф олдинга босди. Амир унга орқаси билан турганидан укасини кўрмасди. Юсуф унга уч-тўрт кадам қолганда бир-бирларидан қочиб-тисарилган вужудлар орасидан паррандани таниди. Не кўз билан кўрсинки, беморлар қўлидаги мусича тирик эди! Кўзлари кинидан чиқиб кетай дерди, патлари ҳар юлинганида қанотларини қимирлатарди, лекин уларда деярли пат қолмаганди, фақат одамниқига ўхшаб очилиб қолган билаклар ҳолсизгина ҳаракатланарди. Юсуф кўзларини чирт юмди. Шартта бурилиб кетаётганди, назо-ратчи:

— Амир ана турибди-ку, кўрмаяпсизми? — деди. Ўз исмини эшитган Амир орқасига қаради ва Юсуфни кўриб, даврандан айрилиб чикди. Кўришдилар. Юсуфни яна ҳайрон қолдириб, Амир туипа-тузук гаплаша бошлади. Ҳатто укасига таъзия изҳор қилди (Юсуфдан олдин келганлар айтган кўринади), кўнглини кўтарган бўлди.

Сўнг Юсуфга ялингансимон оҳангда:

— Ука, бир иложини қилиб, мени бу ердан олиб кет, жуда қийналиб кетдим, — деди, — тўғриси, оч қоляпман, кейин қаттиқ уришади.

Юсуф ҳангу манг эди. У нима қилишини, акасига нима деб жавоб беришини билмасди. Бундан бир ҳафта-ўн кун бурун келганида «Акамни бу ердан обчиқаман ва бирон санаторийда даволатаман. Ҳатто Тошкентга олиб кетиб, яхши дўхтирларга қаратаман, зарур пулни ернинг остидан бўлса-да топаман!» деган фикрда эди Юсуф. Энди эса аросатда қолганди: на Амирнинг соғломлигига ва на унинг касаллигига тўла ишонарди...

— Бўпти, ака, — ниҳоят тилга кирди Юсуф, — сиз айтгандай қиламиз, фақат ўзингизни яхши хис қиляпсизми? Қишлоққа борганингиздан кейин яна намозгами ва бошқа бирон юмушгами муккадан берилиб кетмайсизми? Ҳар нарсани меъёрида қила олишингизга ишонасизми?

— Нима, сен ҳам мени жинни деб ўйляяпсанми? — Амирнинг

жаҳли чикди.

— Унақа деб ўйлаганим йўқ, лекин тирик мусичани қийнаб, патларини юлиб ўтиришга қандай ботиндингиз? — Юсуф бу саволи билан акасига «Агар ақлдан озмаган бўлсангиз, шундоқ иш қилармидингиз?» — деганини ўзи ҳам тушунди.

Амир юзини қуйи солиб ўтирганча узок вақт жим қолди. Ниҳоят, деди:

— Буни шундай изоҳлаш мумкин: тасаввур қилки, мусича бу — мен, уни қийнаб патларини юлаётган, учишдан ва ҳатто ҳаётдан маҳрум этаётган одамлар бу — Худонинг тақдири. Чунки, биламизки, ҳамма нарса Яратгандан.

— Хўш... — акасининг муддаосини тахминан тушунган бўлса-да, Юсуф уни яна изоҳ беришга ундади.

— Бори шу. Худо менинг бошимга солган мусибатни энди мен барчага, ҳатто шу беозор мусичага ҳам тилашдан ҳузур қиялман, — Амир бошини кўтариб, укасига тик қаради. Юсуф акасининг қаттиқ нигоҳига бир зум дош берди, холос. Ва бу бардош умрида боягина маънисизлик чўкиб ётган кўзлар қаърида энди гуриллаб ёнаётган аламзадалик оловини аниқ кўрди. Кўрди-ю, ўзининг ҳам, акасининг ҳам тутуми нақадар жирканч эканини англади. Ахир, улар худди ана шу олов туфайли нақадар бир-бирига ўхшаб кетишганди, ҳатто тутган йўллари бир хил эди. Юсуф икки улкан олов ичра аросатда қолди. У ҳар икки оловнинг исмини, ўзини таниб турарди. Бири — бутун коинотда ҳукм суриши шарт Олий Низомга ҳар жиҳатдан мувофиқ яшаш бўлиб, бунда инсон ўзининг жуда кўп шахсий манфаатларидан, хусусан моддиятдан, унинг лаззатидан воз кечиб бўлса-да, ана шу улуг қонунга уйғун яшашга интилади. Унинг манзили — Комил Инсон... Иккинчиси туғилишданок биринчисининг зидди бўлиб майдонга тушган. Бунда инсон агар менга дахл қилмаса ва айни пайтда фойда келтирса, нима бўлса бўлсин, дунёни сув босса босаверсин, қабалида иш кўради. Унинг коинотда ҳаёт маромини таъмин этиб турган Олий Низом билан иши йўқ. Етарки, жони роҳатда бўлсин, қолгани билан иши йўқ, у қонунни ҳар куни бузишга тайёр. Чунки у Олий Низом бошқалар келтирган қурбонликлар ҳисобига “кун кўриб” туради, дея муғомбирона иршаяди...

Фақат бу икки йўлга одамлар ҳар хил сабаблар билан келиб қоладилар. Уларчи? Уларни нима жин урди? Нега улар ҳалокатли оловга ўтин бўлмоқдалар?..

Юсуф бу олов алал-оқибат ўзларини ҳам соб этажагига шубҳа қилмас, бироқ уни ўчиришга мажоли етмасди. Буни билиб турар, билгани учун ҳам изтироби авжга миниб, аламзадалиқ олови баттар гурилларди...

У акаси билан гапни чўзиб ўтирмади, тўғрироғи, бошқа гаплаша олмади. Совуққина хайрлашди-да, вокзал томонга йўл олди...

68

Қизларини лицейо боғчага кузатиб, Захро йўлини яқиндаги хиёбон томон бурди. Сердарахт жойдаги ўриндиқлардан бирига омонатгина чўкиб, атрофга кўз солди. Бир ой бурун бу ерда яшил ранг ҳукмрон эди, энди бўлса ҳаммаёқ сап-сарик. Барглар арзимаган эпкин таъсирида ҳам дув-дув тўкилмоқда. Эрталаб супирилган йўлаклардан бошқа ҳаммаёқ тилларанг хазон билан қопланган. Захронинг бола мисол бу заррин гилам устида думалагиси келди, аста кўзгалиб хазонларни босганча кеза бошлади...

У куз каби маънос тортиб қолган эди. Ҳатто ботинида илгариги — бор-йўғи ярим йил аввалги қуюн тинаёзганди. Энди Захро гўё тақдирга тан берган каби юввош тортганди.

Улар саёҳатдан қайтишганда, Захронинг дадаси — Абдувосит ака бошига мусибат тушиб, катта миқдорда қарзга ботиб қолибди. Озмас-кўпмас нақд икки юз минг доллар! Американинг қайси бир фирмаси билан ширкат тузган экан, биргаликда катта миқдорда мол келтириб, бир қисмининг пулини қайтарибди. Лекин молнинг қолган бўлагини кўзланган нархларда сота олмабди. Белгиланган муддат яқинлашиб, мол эгалари пулни талаб қилишгач эса Абдувосит ака ўзининг мушкул аҳволга тушиб қолганини англайди. Лекин орият кучли, қарзни тўлашга бел боғлаб, қўлидаги бор молни тўртдан бир баҳосига бериб, ўзи ҳайдаб юрган машинани, невараларига дея олиб қўйган уйларни, хотин-қизларининг олтин ва бриллиант тақинчоқларини, хулласи, қўлга илашган ҳамма нарсани сотади. Шундаям тўқсон минг

доллар етмабди. Қаёққа боради, куёви Миразимнинг олдига бош эгиб келибди ахийри.

Энди Захро иккала боласи билан нима ҳам қиларди? Бироқ у дадаси ва қизларининг келажаги учун ўз орзусини қурбон қилганидан заррача ўкинаётгани йўқ ва бундан кейин ҳам ўқинмаяжagini теран англади...

Шитирлаши ва енгил бўйи хуш ёқаётган хазонларни боса-боса Захро дарвоза томон бурилди ва узоқдан ўзи томон келаётган таниш чехрани кўриб тўхтади. Бу — Юсуф эди.

— Ҳа, дўстони азиз, қакка ғойиб бўлдингиз? Ваъдалар берганидиз, адашмасам? — деди у яқинлашиб келган Юсуфга кўлини узатиб.

— Мана, ваъдани бажаришнинг биринчи имкони туғилгандаёқ камина етиб келиб турибман, — деди Юсуф Захронинг юмшоқ, бежирим бармоқларини енгил қисиб.

— У ҳолда муваффақият бобида кўпам омадингиз чопмаган экан. Омад деган олти ойда бир келадими? — ҳазиллашди Захро.

— Шунисига ҳам шукр, — Юсуф Захрога эргашиб рўпарадаги ўриндик сари юрди.

— Қалайсиз, Юсуф ака? Болалар, кеннойимиз дегандек, ҳаммалиги яхши юришибдими? — бийрон тилда аҳвол сўради Захро.

— Раҳмат...

— Ўзингиз қатгасиз, нималар билан бандсиз, нега кўринмайсиз? Лоақал кўнғироқ қилиб, бундоқ ҳол сўрамайсиз?

— Ўзим мана, шу ердан, сизнинг қаршингизда, — ҳазил қилмоқчи бўлди Юсуф. — Бир фирма магазинида ишляпман. Кўринмаганимнинг сабаби — Юсуф жиддийлашди, — ўзим билан ўзим олишиб юргандим. Гўё икки йўлнинг бошидан, қайси бирини танлашни билмай гарангман. — Юсуфнинг ёдига “лоп” этиб болаликдаги ўша аросат — тоғ ва лолақизғалдоқзордан бирини танлашга мажбур бўлган ҳоли тушди. Ўшанда унинг бола кўнгли ҳам тоғни, ҳам қизғалдоқзорни тусаганди. Лекин катталарнинг “Иккаласидан бирини танлаш керак!” дея қатъий туришларидан шуни англагандики, ҳақиқатан ҳам ё унисини ёки бунисини танлаш керак экан. Ниҳоят, энди, мана, ёши қирққа қараб кетаётганда, одамзоднинг

қисмати бошдан-оёқ ҳар хил йўлларнинг орасида кечишини англаб турибди. Йўллардан бири уни кунчиқарга бошласа, иккинчиси кунботарга тортади. Яна бири шаҳарга етакласа, бошқаси қишлоққа... Киши бирваракайига уларнинг ҳаммасидан юра олмайди, лекин кўнгли шуни — ҳаммасидан юришни қўмсайди. Эҳтимол, бани одамнинг изтиробларининг асоси, фожиаси ҳам шундадир?.. Ўзга чораси йўқлигини теран англаб экан, киши ниҳоят бир йўлнинг бошини туттади, яъни ТАНЛАЙДИ. Умид қиладикки, орзуларининг барчаси, ҳеч курса, муҳимлари айнан шу йўлда рўёбга чиқади, танлов муваффақиятли бўлади. Агар ҳақиқатан ҳам ишлари юришиб кетса, у дўпписини осмонга отади, кўпинча эса кибр-ҳавога берилади... Аксинча эса-чи, у танлаган йўлини, умуман қисматини бўралаб сўқади, лаънатлайди, армон қилади...

— Ниҳоят, бирини танлабсиз-да, Заҳронинг овозидан чўчиб хушига келди Юсуф.

— Ҳа, шунга маҳкум қилиндим, чоғи, — деб Юсуф кейинги вақтларда бошидан кечирганларини Заҳрога айтиб бера бошлади.

Заҳро Юсуфни маҳлиё бўлиб эшитарди. Сўзлар қатига яширинган изтиробни дил-дилдан ҳис этиб, шу изтироб ортидаги Юсуфни теранроқ англаб бораётгандек, ўзига яқин одамни топиб олгандек қувонарди. Булар эса унга ўзини, ўз қисматини эслатаётгандек бўларди.

Юсуф узоқ сўйлади, Заҳро ҳам миқ этмай узоқ тинглади. Юсуф аросатдан гапирди, Заҳро уни ёқтириб эшитди... Бирок ниҳоясида ҳар иккисининг ҳам дили равшан тортди. Улар бир-бирларининг сиймосида чинакам хайрихоҳлик илғаб боришарди. Бири изтиробдан гапириб, бошқаси шу изтиробга қулоқ тутган эса-да, кўзларидан аллақандай қувонч учқунлари сачраб чиқаётган каби эди.

— Менинг бу ердалигимни қаердан билдингиз? — сўради Заҳро ниҳоят.

— Хизматкорингиз “боғчага қизини обкетган” деди. Шундоқ келаётсам кўриб қолдим.

— Бугун ишингиз йўқми?

— Бизда тескари — якшанбада ишлаб, душанбада дам оламан.

— Қийналмаяпсизми?

— Тўғриси, қийналяпман. Ахир, ўзингиз бир ўйлаб кўринг: ўттиз ёшигача ўқиб илм ўрганган, кейин олганини бошқаларга ўргатаётган киши бирданига, гўё бир думалаб бошқа ишга — тижоратга бориб қолса қай кўйга тушади?.. Ўтганимга кўп бўлгани йўғ-у, лекин худди у ерда туғилганимдан буён ишлаётгандек бўғиламан. Кўнглим сезиб турибди, мен фирмаларда узоқ ишлай олмайман. Ҳатто биринчи маошимни олиб қўйиб жуфтакни ростласам керак. Бироқ қаерга — ўзим билмайман...

Захро Юсуфни, унинг изтиробини яхши тушунарди. Ахир, унинг ўзи кўнглидаги орзуларига изн бермай, муҳитнинг кучли оқимига эркини топшириб яшаётганига қанча бўлди?.. Унда гўё ҳамма нарса бордек — пул, истак, куч-қувват... Бироқ орзу сари бир қадам кўйишнинг иложи йўқ. Кўринмас арқонлар билан чамбарчас боғлаб ташланган каби қимир этолмайди. Шунда яна хаёллари бошини бўшатади, орзулар уммонига ғарқ бўлади. Кейинги вақтларда у қаерда кўпроқ яшаётганини ажратолмай қолди: ҳаётдами ёки хаёлда?.. Турли юмушлар билан чалғимоқчи бўлади-ю, лекин дам ширин хотиралар бағрида, дам тотли хаёллар долғасида сузиб юрганини чўчиб ҳушига келгачгина билиб қолади...

— Айтмоқчи, Саид ака сизни ишга таклиф қилувди, нима бўлди?

— Афтидан, ё таклифи ё мен эсидан чиқиб қолдим.

— Йўқ, мен жиддий сўраётиман.

— Минг бор истиҳола билан телефон қилдим. Саид “Ўзим хабар қиламан” деди. Ҳатто мени қаердан топа олишини сўради. Лекин кўриб турганингиздек, дараги йўқ. Ўйлаб-ўйлаб, ахийри пул топишга қарор қилувдим, натижа мана — “кетаман”га тушиб ўтирибман. Билмадим, балки менинг ўзим укувсиз одамдирман. Нўноқ бўлмасам ишлаб кетмасмидим?..

Ўша куни улар нақ пешинга қадар суҳбатлашиб ўтирдилар. Захро Юсуфдан йўқолиб кетмаслик ҳақидаги навбатдаги ваъдасини олгач, жавоб берди. Сўнг уйига аллақандай сурурбахш кайфиятда қайтди. У анчадан буён ўзини бунчалик енгил ҳис қилмаганди...

Унинг дам олиш куни бир пасда ўтди-кетди. Эрталаб ишга бориш учун ораста кийиниб, яқинда магазиндаги қизлардан минг бир кийинчилик билан ўргангани бўйича бўйинбоғини боғлашга уринар экан: “Тавба, кечаги ва бугунги куним нақадар бир-бирига ўхшамайди”, — дея пичирлади ойнадаги аксига қараб.

Тахминан бир соатлардан сўнг Юсуф французлар Тошкентда очган кийим-кечак магазинида, пойабзал бўлими пештахтаси ортида ўтирарди. Соат саккиз, яна роппа-роса ўн икки соатдан сўнг, яъни кечки саккиздагина бу қафасдан кутулиши мумкин. Унгача тик турган ҳолда мижозлар райига қараб, фурсат санаши лозим бўлади.

Юсуф мижозларнинг қизиқишига қараб гоҳ эркаклар, гоҳ аёллар туфлисини олиб кўрсатар, унинг қандай матодан тикилганию ҳақиқатан ҳам Франциянинг моли эканлигини тушунтирар экан, баъзан юзлари хижолатдан чўдек қизариб кетар, ўзини қаерга қўйишни билмай типирчиларди. Унинг фикру ёдида битта савол куюндек айланарди: “Нахотки, шунча ўқиб, етиб келган жойим шу бўлса?..”

— Ассалому алайкум!

Юсуф ўгирилиб қараб, рўпарасида жилмайиб турган профессор Ҳамид Собитовични кўрди. Улар университетда анча йиллардан бери бирга дарс беришарди.

— Ваалайкум... — Юсуф ўзини худди ток ургандек сезиб, гарангсиб қолди.

— Нима қиялпсиз бу ерда, Юсуф? — профессор аҳволни тушуниб турган бўлса-да, Юсуфни ўнғайсизликка солиб сўради.

Юсуф буни сизди ва ҳамкасабасининг кўзларига фавқулодда тик қаради. Худди шу ерда бағридаги тошни — АЛАМЗАДАЛИК совуқлигини ҳис этди.

— Кўриб турибсиз-ку, Ҳамид Собитович, ишляпман, туфли сотяпман, керакми сизгаям?..

Профессор ҳамдардликка йўғрилган мулоҳазаси билан ўртани юмшатмоқчи бўлди.

— Тушунаман, Юсуф, эшитдим. Ҳозир замон оғир. Лекин буларнинг ҳаммаси ўтиб кетади, мана, мани айтди, дейсиз ҳали.

Шунинг учун университетни ҳам ташлаб юбормаганингиз маъқул эди, ҳеч бўлмаса, яримта ишлаб тураверинг.

— Кўрамиз, Ҳамид ака, ҳали бир қарорга келганим йўқ. Ҳозир ўз ҳисобимдан бир ярим ойлик таътилдаман. Муддат яқинлашаверсин, у ёғи бир гап бўлар, — деди пешонаси тиришиб Юсуф.

— Бу дейман, — профессор ҳашаматли магазин биноси ичра кўз югуртирди, — магазин эмас, нақ саройку-а!

— Замонасига яраша-да, ака, — деб суҳбатни яқунламоққа уринди Юсуф.

Бўлиб ўтган қисқа мулоқот Юсуфнинг шусиз ҳам бадбин кайфиятини янада қорайтирди. У ўйлаб-ўйлаб ўйининг сўнгига етолмасди. Эртанги кунда милт этган ёруғликни тополмай эзиларди...

— Молодой человек, — энди қулоқлари остида аёлнинг овози жанглади.

Юсуф ялт этиб қаради — олтмиш ёшлардаги, кўринишидан бадавлат рус аёли.

— С вами все в порядке? — қизиқиш аралаш ғамхўрлик билан сўради у.

— Да, а что? — хиёл хайратланиб, хиёл эсанкираб деди Юсуф.

— Я извиняюсь конечно перед вами. Но мне казалось что вам очень плохо. Особенно в ваших глазах такая грусть, увидя её даже невозможно пройти мимо.

— Нет, нет, может это вам показалось, — Юсуф бошқаларнинг ҳам гап-сўзга қулоқ сола бошлаганидан ўнғайсизланиб, “иситмани яшириш”га тиришди.

— Может быть, — аёл ҳам йигитни ортиқ хижолат қилгиси келмади шекилли, гапни қисқа қилди, — прошу прощение еще раз.

— Ничего, ничего...

Юсуф ниҳоят ўз ботинида кечаётган улуг муҳораба изтиробини тўлиқ идрок этгандек бўлди. Аросат даҳшати ўз қалби ва вужудини йиқа бошлагандек эди. Ниҳоят, эндигина у инсонга ҳам дон, ҳам

парвоз учун кенг, ложувард осмон зарурлигини мангуга идрок этди. Назарида изтиробларининг илдизи АРОСАТга бориб тақалаётгандек эди. Ажаб, яшаш учун курашга ундайдиган доимий шафқатсиз рақобат иқтисодий-сиёсий беллашув ривожланишининг энг тез, энг ишончли йўли, бироқ у Инсонни оёқ ости қилиб, тахти равонга “Нарса”ни чиқармоқда. Аксинча, йўл тутиб, қолоқлик ботқоғига ғарқ бўлиш ҳам мумкин эмас. Гўё бутун бошли бани одам мангу иккиликнинг чоҳида қолиб кетгандек, унинг аросати ва ундан етадиган изтироб абадийдек...

Шу пайтгача Юсуф парвоз учун само топса, донсиз эди, дон топайин деса, қафасда яшашга мажбур бўлаётганди. Энди у ўзи учун ҳар иккиси ҳам зарурлигини англаб турарди. Бу шундай тушуниш эдики, гўё бутун ҳаётига татирди. Энди у қаён боришини ҳеч бир тараддудсиз, шубҳасиз, очиқ-ойдин биладигандек эди. Етарки, Худо унга умр, соғлиқ, куч-ғайрат берсин, энди умрини ана шу икки олам бошини бир жойда қовуштиришга бағишлайди. Бу жой — унинг ўзи — Инсон бўлади. Демак, инсоннинг азалий хоҳиши дон ва парвозни, бошқача айтганда, модда ва руҳ ўртасида ўзаро тенг муносабат — мувозанатни яратиш экан, давлатларнинг омон ва ободлиги ҳам айни асосга таянади. Мамлакатларда эришилган мувофиқлик ўз-ўзидан заминдаги мувозанатни, мўътадил иқлимни вужудга келтиради. Бу эса Олам ва Одамнинг олий Низом қонунларига уйғунлашаётганини англатади. Мана, башариятнинг энг улуғ вазифаси нимадан иборат! — Юсуф ҳаёлан ўз-ўзига мурожаат қилди, — тарих инсониятнинг ана шу мувозанатга эришиш йўлидаги уринишлари солномасидан бошқа нарса эмас. Мувозанат қўлга киритилганидан сўнг кишиликнинг, шубҳасиз, Янги Тарихи бошланади. Эҳтимол, одамзотнинг ўзи инсонликнинг навбатдаги — янги поғонасига кўтарилар...

— Молларинг сўмга сотиладими ё долларга? — Юсуф мижознинг тўсатдан жаранглаган овозидан чўчиб ҳушига келди.

— Лаббай?..

кулиб, “Ношудларга шундайдир балки, лекин ҳақиқий эркаклар дунёни тўлдириб юришади” дегувчи бўлганди. Ҳа, айнан “бўлганди”. Чунки ғумо куши бошига кўнгунга қадар бундай демасди. Бошқалар бири кам дунё дея бошини сарак-сарак қилиш билан кифояланишса, Саид бири камлиги учун дунёни бўралаб сўкарди. Кейин ишлари юришиб кетди. Шунда унинг кўзига дунё ғоят гўзал бўлиб кўринди, илгариги аламадалигини унутиб, дунёни алқай бошлади. Ниҳоят, ҳозир эгаллаб тургани юксак мартабага эришганида кўп бор “Одамзоднинг умри нега бунча қисқа?” — дея ўқинди, ҳатто “Минг йил умр берганда нима қиларди?” дея худодан ўпкалади...

Саидни қониқтирмаётган, ғашига, ғурурига тегаётган яна бир жиҳат бор эди — бу хотинининг унга бўлган муносабати. “Негадир авваллари эътибор бермаган эканманми, билмадим. Бу хотин бошимнинг устига чиқиб олган экан-ку! — дея ўзича мулоҳаза юрита бошлади Саид, — одамлар соямга салом беришга тайёру хоним бўлсалар насихат қиладими-ей, худди ёш болани йўлга солгандай йўл-йўриқ кўрсатадими-ей. Анув куни ўтиришда кўпчиликнинг олдида гапимни бўлиб, унақа эмас, бунақа дея изза қилишгача борди. Қани энди ўшанда ер ёрилсаю кириб кетсанг. Асли ҳамма айб менда, бошида қаттиқ ушлаб, эгиб олишим керак эди”...

Саид ҳозир Манзура ҳақда шунақа ўйлашга жазм этарди. Куни кеча эса Манзурани эгиб олиш у ёқда турсин, аксинча, хотинининг ҳомийлигига муҳтож эди. Айни пайтда Манзурага тик боқиб, уни “қайириб” ташлашни ўйлаганда юраги орқага тортиб кетарди. Саид аёлига бўйсуниб ўрганганди, унинг йўриғига юриб одатланганди. Бирданига ҳаммасига чек қўйишга ҳадди сиғмаётганди. Бироқ вақт ўтган ва ҳозирги мавқеида нималарга қодирлигини англаган сари Саид хотинининг таъсиридан узоқлашиб, унга сиғмай, ундан баландлаб, кучайиб бораётганини ҳис қилар ва бу ҳис унинг ғурурини пуфлар эди... Натижада у журъат этиб, кимсан Манзуранинг мушугини “пишт” деди. Воқеа бундай бўлди: Манзура ўзи ва болаларига ул-бул харид қилиш учун магазин айланишни ният қилди ва Саиддан машина жўнатишни сўради. Саид эса иш билан чалғиб, хотини илтимосини унутди. Машинани кута-кута аччиқланган Манзура телефон қилганида Саид уни жеркиб берди.

— Хоним, таксига ўтириб бориб келсангиз, осмон узилиб ерга тушадими? Етар энди шунча... бошимда ўтирганингиз! Мундоқ ерда юришни ҳам ўрганинг..

Бунақа муомалага ўрганмаган Манзуранинг капалаги учиб кетди ва дабдурустан нима дейишини билмай эсанкираб қолди. Саид эса бу орада “тақ” этиб телефон гўшагини кўйиб кўйди. Бу ҳам навбатдаги зарба янглиғ таъсир қилди Манзурага. Анча вақтгача у эри муомаласини “ҳазм” қилолмай юрди. Лекин кечга томон ўзини қўлга олди ва Саидга бу ҳақда оғиз очмасликка қарор қилди. Ҳа, Манзура бало эди, сиртдан ҳеч сир бермади, ичда эса Саиднинг нега тиши чиқиб қолгани ҳақида мулоҳаза юритарди. Нафсиламрини айтганда, Манзура қачонлардир шунга яқин бир нима содир бўлишини тахмин қиларди, аммо бунчалар тез ва бунчалар оғир кечади, деб ўйламаганди. “Шошмай тур, Саидкул, сен кимни тишламоқчи бўлдинг?” дея ғазабини ичига ютди Манзура.

71

Юсуф маош олди: нақ олтмиш доллар. У умрида биринчи бор бу қадар катта миқдорда, мояна олаётганди — юраги бир ҳапқириб тушди. Шунга қарамай. Ҳалиям кетиш ҳақидаги режасидан воз кечмаганди. Аксинча, кўлига пул тушгандан сўнг унинг тараддуди яна-да кескинлашди. Дам “кетаман!” дея ўзига - ўзи қарор берса, дам “Шошилма, кетишга ҳамиша улгурасан, у сенинг имконингда. Қайтиб ишга кириш, бунинг устига бунақа “ёғли” жойни топиш амримаҳол” дея иккиланарди.

Маошни олиб, ташқарига чиқишга чоғланаркан, уни магазин директори — Бернард тўхтатди. У русча балодек гаплашарди.

— Послушай, Юсуф, хочешь работать заведующем этого магазина? Мне казалось, что ты больше подходишь работать именно заведующем, чем продавцом. И зарплату удвоим - сто двадцать долларов в месяц. Согласен?

Юсуф нима дейишини билмай қолди. Уни эсанкиратган нарса мудирлик лавозимидаги баландпарвозлик эмас, балки меҳнати эвазига тўланаётган ҳақнинг миқдори эди. Бир юз йигирма доллар! Бу

пулни институтда салкам бир йиллик пешона терингга тўлашади, ахир!..

— Хорошо, завтра приходи пораньше, будешь принимать склад и документов...

Юсуф паришон хаёлини тўплаб олганида директор бурилиб нари кетаётган, демакки, унинг розилигини олиб улгурган эди.

— Тавба, мен “ха” деб қўйдимми? — Юсуф бу саволни ўзига-ўзи берарди...

72

Юсуф пул солинган киссасига қўлини тиқиб, қоғозларни пайпаслаб ушлади. Ўша ҳолида магазиндан чиқиб, метро томон юрди. Магазин биносидан эллик-олтмиш метр чамаси узоклашгач, яшил рангли пулларни чиқариб, суратига синчиклаб боқди. Сўнг қайтариб жойига солди. Беш-олти қадам босгач, пулларни олиб бошқа чўнтагига яширди. “Ҳархолда кўз ва қўлдан панарок” деб ўйлади. Бироқ бу билан ҳам қаноатланмади — костюми тугмасини қадаб, ўнг қўлини қўйнига тикди ва бармоқлари билан қўйлак киссасидаги долларларни пайпаслаб қўйди. Кўнгли бироз тинчланиб, метрога туша бошларкан, хаёлига бир матал чакмоқдек урилди: “Кўрмаганнинг кўргани курсин!”

Метронинг ичида эса унинг тинимсиз юргиси келарди. Ҳатто бўш ўриндикка ўтирмади, поезд келгунга қадар аскар каби у ёқдан - бу ёққа юра бошлади. Унинг вужуди неча йиллардан бери илк кез ғоз юришни, бошини тик тутишни, кўзлари эса одамларнинг нигоҳига бардош беришни истарди. Юсуф кўксидан кўтарилиб келаётган тугённи кузатди — у бўғзига етиб келиб тиқилди-да, бир айланиб икки дарвоза — кўз соққаларига ёш бўлиб қуюлди. Агар шу лаҳзада қобокларини юмса, улар думалаб оқиб кетарди. Бироқ Юсуф буни истамади. Кўзлари аччиқ ёшга тўлганча атрофга — одамларга тик қарашни бутун борлиғи билан хоҳлардики, бу билан у Юсуф ўз бағрида чўкиб ётган тош залворини — қашшоқликка, бетобликка, омадсизликка, алдов ва мунофиқликка, борингки, инсон орзуси ва реал ҳаётнинг бир-биридан нақадар узоклигига қарши бўлган

НАФРАТИ кучини синаб кўрмоқчи бўлди...

У кўкрак чўнтагидан пулларни олди ва уларни маҳкам қисган, кўзларидаги ёшни эса ушлаб туришга тиришган кўйи тишини-тишига босганча метро бекатининг қоқ ўртасидан одимлай кетди. У ўзига қадалувчи бир НИГОҲ қидирарди, токи уни топса, яқинига бориб тикилса, ЎЗИГА, шу тобдаги ЎЗЛИГИГА НАЗАР ТАШЛАСА! Шу алфози билан у одамларга “Манна — мен! Кўриб қўйинг. Агар истасам мен ҳам сизларга ўхшай оламан, ҳатто ҳаммаларингдан ўзиб кетаман. Мен қалбимда муҳаббат билан яшамокчи бўлдим. Лекин бўлмади. Чунки муҳаббат ҳалоллик ва камсуқумликни тақозо қилди. Сизларнинг даврангизда ҳалол ва камсуқум бўлиш эса қурол-аслаҳасиз ҳолда оч йиртқичлар қаршисидан чиқиб қолиш билан тенг бўлди ва мен қурбонлар бердим: оилам бузилди, ўғлим ўлди, ўзим ҳаётимнинг маъноси бўлган касбимни йўқотдим. Ниҳоят, пичоқ суякка бориб етди ва кўнглимда гуриллаб ёнаётган муҳаббат олови сўнди. Унинг ўрнини мудҳиш музлик қоплади. У ўз номи билан дунёга келди: НАФРАТ! Энди мен ва сизлар ўртамиздаги тилмоч ана шу бўлади, Нафрат бўлади!..” деяётгандек эди...

73

Жиннихонада бир ойлар чамаси ётгач, Амирга икки-уч хил дорини ичиб юриш шарти билан рухсат беришди. У қишлоққа қайтиб келди. Лекин аҳволи ҳеч қанча ўзгармади. Ҳаёти хаёл ва хотиралардан иборат бўлиб қолганди. Ҳа, у ўз ботинига бутунлай кўчиб ўтганди гўё. На ташқи кўринишига қарарди, на бирон фаолият этагини тутай, дерди. Сахардан шомгача ё уйда ивирсиб юрар — гоҳ телевизор кўрар, гоҳ ўйланиб ётар, ё бўлмаса, чойхонага чиқиб кетарди. Бундай пайтларда вақт алламаҳал бўлиб, уйга бориши лозимлиги ҳам эсига келмасди, бечора отаси ё укалари қишлоқни гир айланиб Амирни қидириб юришарди. Ҳа, у чин ва хаёл дунёси орасидаги чегарани “унутиб” қўйганди. Амир атрофда юз бераётган воқеа-ҳодисаларга, гап-сўзларга умуман эътибор қилмасди. Чунончи кўча-кўйда, икки киши бир мавзуда қизғин гаплашаётган бўлса, Амир уларнинг суҳбатини ўзининг ноўрин мавзуи билан бўларди. Дейлик,

одамлар куни кеча вафот қилган қайси бир ҳамқишлоқларини ёдга олиб, унинг ўлим тафсилотлари ҳақида гаплашиб кетаётган бўлсалар, Амир дабдурустдан латифа бошлаб юборарди...

Шундай кунларнинг бирида чойхонада даврадагилардан Турди унга гап қўшди:

— Амир, чиллани охирига етказмай туриб кетганинг чакки бўптида...

— Сенингча, худодан кўрсатма келгандан кейин ҳам ўтиришда давом этаверишим керакмиди?— норози бўлди Амир.

— Қанақа кўрсатма?! Отангнинг оҳ-зори билан Мухтор сенга ёлғон гапириб, чилладан турғазибди-ку.

— Нима? Ким айтди? Қаердан эшитдинг? — Амир ўтирган кўйи гапирганнинг ёқасига ёпишди.

— Қўйвор, жинни!.. Менга нимага ёпишасан?..

ҳамқишлоқлари уни Амирнинг чангалидан аранг кутқариб олишди. Жабрдийда бакирарди:

— Яна боргинг кеп қопти-да ўшакқа. Борадиган жойингга?..

Амир титраб кетди. Қолганлар уни яна Турдига ташланади, деб ўйлаб олдини тўсмоқчи бўлдилар, лекин Амир аксинча — ташқарига йўналди. У Мухторнинг олдига кетаётганди...

— Келинг, Амир ака, ассалом... — Мухторнинг гапи оғзида қолди.

— Шу гап ростми?..

— Қайси гап, нима гап ўзи? — Мухтор бир зум гарангсиб турди-ю, аҳволни тахминан тушунди.

— Пайғамбаримизнинг сенга тушида айтган гапи ёлғонмиди?

— Амир ака, отангиз келиб, ҳоли жонимга қўймади. “Амир бир сенинг гапингга киради. Агар чилладан чиқариб бермасанг, қўлим икки дунё ёқангда қолади, рози эмасман. Унинг чилла ўтиришига сен сабабчисан, энди уни чиқариш ҳам ўзингдан. Амирнинг учта бегуноҳ, норасида болалари ҳаққи шу ишни қиласан”, — деб туриб олди, ахир...

— Пайғамбаримизнинг “Амир, чилла ўтирсин!” денганлари-чи? У тушинг-чи? — Амирнинг лаблари учди, кўзларига қон тўлиб,

муштлари қисилди.

— Рост эди... — Мухтор кулоқ чаккасига келиб тушган кучли зарбдан ёнбошига ағдарилди...

74

Ўша куни шомга яқин Амир Турди қоши билан имо қилиб кўрсатган жойда эди. Уни ҳамма томони берк, кичик деразаси ҳам панжара тутилган, ним қоронғи машинага босиб обкелишди-да зўрлик билан укол қилишди. Амир оқ халатли дўхтирларнинг ўзини бир жойдан иккинчи жойга судраб куч билан укол қилаётганини кузатаркан, хаёлининг бир учидан “Тавба, бир оғиз, бу ерда тур, билагингни шимар, уни қил - буни қил, дейишса-ку, олам —гулистон-а. Ахир, мен ҳаммасини бажараман-ку!” деган фикр кечди...

У қайтиб ҳушига келганда тонг ёришган эди. Ўрнидан туришга мажоли келмасди. “Лаънатилар!” демоқчи бўлди-ю, лаб-лунжлари ўзига бўйсунмади. Назарида улар ўзиники эмасдек, бир томонга оғиб-осилиб қолгандек эди. У ҳолсиз қўлини юзига олиб бориб силади: гўё ўзганинг баданига тегаётгандек бўлди. Яна улар аллақандай тафтсиз, совуқ туюлди. Амир бундай ҳолни аввалги келганида ҳам бир карра бошидан кечирганди, инчунун, ваҳима қилмади. Нафсиламрини айтганда, у энди ҳеч нарсадан кўркмай кўйганди. Чунки кўнгилнинг орзуси бой берилган, жисм энди чикора эди шу тобда.

Амир чалғимоқчи бўлиб, хона ичра кўз югуртирди — нигоҳи шип-шийдам оқ девор узра қўним топмай айланди, айланаверди. Ниҳоят деразада тўхтади ва қор ёғаётганини кўрди.

Яна қор... яна киш... Умрининг қирқинчи киши. Қирқинчи бор айланмоқда унинг бошидан бу қуюн. Ва у соб бўлаёзди. Ошиқлар қирқинчи марта майдонга ташланганда, Амир ўзининг бутунлай мағлуб бўлганини тан олди... У паға-паға ёғаётган қорга тикилиб ётаркан, қирқ йиллик ҳаётини худди кинолента мисол бошқатдан айлантириб кўришга, ўзига, ўзи орқали босиб ўтилган ҳаёт йўлига бир қур назар ташлаб, борини баҳоли қудрат тушунишни истади. “Токи, мен билай, —ўйларди у, — қаерда хато қилдим ва нима учун хато қилдим? Юсуф айтмоқчи, қайси ишга қўл урмай, ўшанга бутунлай

берилиб кетиб, меъёрни йўқотиб қўйишимдами фожиам ёки бошқа нарсада? Ахир, унинг айтганини қилиш — икки кема бошини тутиш ва алал-оқибат, ўзни ҳалокатга дучор қилиш эмасми?..

Болалигимда отамнинг дурадгорлик асбобларини кўтариб юрар ва уста бўламан дерканман. Улғайганим сайин эса одамлар менга ҳавас билан қарашарди. Шу ақлу фаросат-шу куч кудратимга яраша орзуларим ҳам мўл эди. Мен Машраб қадар зўр шоир бўлмоқчи эдим, ахир! Машқларим ҳам чаккимасди. Газеталарда кетма-кет босилиб турарди... Мактабни олтин медалга тамомлаб, институтга ҳам бир суҳбат орқали кирдим. Қишлоғимизда ҳали ўқишга бундай осон кирган бўлмаган эди, элнинг оғзига тушдим... Чамаси, мен бир нарсани ва энг муҳимини унутяпман: Озодани!.. Ахир мен уни севар эдим. Ишқида пинҳона ёнардим, шеърлар битардим, ўғринча кузатиб юрардим. Унинг ўзи буни биларди, кейин эса ҳаммага ошкор бўлган... Нега эслагим келмай қолди? Нега, нафасим қайтиб кетяпти? Ҳеч бўлмаса, энди тик боқмоқ керак ҳақиқатнинг даҳшатли кўзларига...

Шу чоғ эшик очилиб хонага ҳамшира кирди ва имо билан Амирга ёнбошини очишни буюрди... Сўнг ҳапдорини ичириб, эшик томон юрди. Амир узилиб қолган хаёлини тиклашга уринди:

“Мен қаерда тўхтаган эдим? Ҳа-я, институтда экан, уни унаштириб қўйишганди. Ўқишига ҳам қарамай, қишлоққа етиб келиб, изхори дил қилгандим. Кўзларимдан тирқираб ёш чиққанди. Лекин Озода... у изтиробларим ва барча уринишларим беҳуда эканлигини биргина жумла билан англаганди: “Тоғамнинг ўғлига “бешик кетти” бўлганман...” Изоҳга ҳожат йўқ эди. У вақтларда бунақа ваъдалар отилган ўқ билан баробар эди. Қайтариб бўлмасди. Энди бўлса чўпчакдек эшитилади. Мен шалвираб қолдим. Гўё бутун куч кудратим- муваффақиятим, ҳатто қадди -қоматим... ҳамма-ҳаммаси Озода туфайли тик турган экан, ундан айрилгач, ўзимни ташлаб юбордим. Чилпарчин бўлдим. На ота-она, на дўст-биродарларнинг насихатларини олдим. Ҳаммаси сувга айтилган тушдек акс-садосиз кетти. Ортиқ бу ерларда юролмасдим, ҳатто ўқишда — шаҳарда ҳам. Ариза бериб, хизматга жўнадим. Ўзга юрт, ўзга турмуш тарзи, ўзга муносабат, ўзга ташвиш ва вақт мени мenden, кўксимда жойлашиб олиб ёш жонимни кемираётган дардимдан халос этди. Мен хизматдан

анча улғайиб, оқ-қорани таниб қайтдим. Ўқишни давом этдирдим. Лекин Озода мени тарк этмаган экан. Қайси қизга нисбатан меҳр туйсам, хаёлимда у пайдо бўлаверди. Мен уларни солиштириб ва Озодадан воз кечолмай чарчадим. Мана, у ҳақда битган юзларча шеърларимдан биттаси:

*Сен ердас, кўксимда — юрагимда яшадинг,
Хаёлимда бир умр — нигоҳимда яшадинг,
Сўзларимда, бўғзимда, жон-жонимда яшадинг,
Ҳалигача билмайман — тушми-ўнгда яшадинг?
Сен ердас, кўксимда — юрагимда яшадинг...*

*Тақдир экан, бор экан пешонада айрилиқ,
Чарс-чарс ёнар тандамас, қон-қонимда айрилиқ,
Бўзлаб қолар бир умр остонамда айрилиқ,
Гўримда ҳам тик турар ўлганимда айрилиқ...
Тақдир экан, бор экан пешонада айрилиқ...*

*Қалдирғоч, қанотларинг шунчалар қаромиди?
Ҳижрон, ҳижрон, эй ҳижрон! Йўлинг беадомиди?
Майли, кўнглим гам ема, ахир бахт пайдомиди?
Сенми эдинг қисматим ё битмас яромиди?
Қалдирғоч, қанотларинг шунчалар қаромиди?..⁶*

Ниҳоят, Гулшода... У ақли, билимдон ва кишига меҳрибон бўлиши баробарида касалванд эди. Мен ўшанда ўзимга-ўзим “Севганинг қизга етишолмадинг, бошқаларига эса мана, неча йилдир кўнглинг чопмаяпти. Кел, мард бўл-да, шу дардманд қизни бахтли айла!” деганим ҳануз эсимда. Ўша қарорим, ўша куним менинг бахтиммиди ёки бахтсизлигим? — ҳануз билолмайман. Ахир, уйланганимдан сўнг ҳаётим бутунлай бошқа изга тушиб кетди. Оилани ола хуржун, деганларича бор экан, менинг адл қаддим, алп қоматим бир зумдаёқ дол бўлди. Гулшоданинг дарди оғир чиқди — нафаси қисарди — қийналди бечора, ҳануз қийналади. Мен —

⁶ Бу ва бундан кейин келадиган шеърлар Ойбек Ҳамдам қаламига мансуб

одамзоднинг бунақа қийналиши мумкинлигини ҳатто тасаввур ҳам қилолмайдиган, шоиртабиат одам — қаттиқ мутаассир бўлдим. Аёлим билан баробар, баъзан ундан мўлроқ изтироб чекдим. Бояқиш, ҳар ойда неча бор нафаси етмай кўкариб кетар, мен ҳам унга қўшилиб нари бориб, бери келардим. Топганим дорига кетарди, лекин пулни ўйламасдим, хотинимнинг — Гулшодамнинг жон талвасасидаги жони ғамини тортиб, адойи тамом бўлардим...

Орада фарзандли бўлдим. Қиз. Қувончдан бошим осмоннинг нақ токига бир тегиб тушди-ёв. Аммо не ёзиқки, қизимиз ҳам дардманд бўлиб туғилди. Ичимга чироқ ёқса ёримасди. Назаримда, мен ўттизга етмаёқ куч-қуввату орзу-умиддан мосуво этилган эдим. Орзу не? Мен турмушнинг, оиламнинг ташвишлари қаъридан чиқолмадим. Мен беҳад таъсирчан эдим, атрофимдаги оғриқларга кўз юмиб, ўз кўнглимнинг чулдирашига қулоқ тутмасдим, тутолмасдим. Қатъи назар, амаллаб ўқишни тамомладим. Устозлар таклифи ва қистови билан ўша ерда ўқитувчи бўлиб қолдим. Илм қилмоқчи эдим. Ҳатто номзодлик диссертациямни ишлай бошлагандим. Лекин пешонада бу ҳам йўқ экан — шаҳар ҳавосида Гулшоданинг дарди зўрайгандан-зўрайди. Қатнаб ишлаб кўрдим. Имкон кўтармади. Орада яна фарзандли бўлдик. Кўч-кўронни олиб, “Қайдасан қишлоқ!” — дея йўлга тушишдан ўзга илож топилмади. Бу орада азим империя кулади. Динга рухсат берилди. Ва мен исломнинг йўриғига юрдим. Юсуфнинг таъбири билан эса динга “муқкамдан кетдим”. Хўш, нега? Наҳотки, бу борада Юсуф ҳақли? Наҳотки, мен оила ва жамиятда орзусига эришолмаган, улардан сазаси қайтган киши мисол барча йўқотганларимни диндан топмоқчи бўлдим? Юсуф нима девди? Ҳа-я, у тахминан шундай деганди: “Сиз бошқа йўлларга бошингизни суқиб кўрдингиз, лекин қаттиқ зарбаларга учраб, улардан қочиб чиқишга мажбур бўлдингиз. Қайтиб уларга яқинлашишга эса ботинингизда ўзингиз беҳабар пайдо бўлган қўрқув изн бермади. Натижада, сиз ўша маҳалда ҳамма учун очик, ҳамманинг кириши мумкин бўлган йўлга — дини исломга бош урдингиз. Бой берилган орзуларга сарфланиши керак бўлган кучу ғайрат, иштиёқу эҳтиросингизни энди динга бағишладингиз. Сиз табиатан кучли бўлганингиз учун кўпчилик каби беш вақт намозни адо қилиш билан кифоялана олмадингиз, чуқур

кетдингиз. Динда чуқур кетиш эса тасаввуф саҳросига олиб чиқади. Пирсиз ҳолда сиз ўша саҳрони кечиб ўтишга бел боғладингиз ва адашдингиз. Кўриняптики, сиз бу йўлда ҳам мақсадга эришолмадингиз. Назаримда, сиз, мен, умуман, бизнинг уруғ қонида аллақандай шошқалоқлик борга ўхшайди. Биз ўз орзуларимизга ҳаддан зиёд катта куч ва истак билан интиламиз, натижада кўпинча уларни бой берамиз... Шундай қилиб, сиз авлиёлик сари йўлга чиққандингиз, — чунки бошқачасига рози бўлмадингиз, сиз илоҳиётда ана шу юксак мақомга эришгандагина руҳий сокинликда яшаши мумкин бўлганлар хилидансиз, — лекин ботиндаги Ишқни рўёбга чиқариш йўлларини, усулларини топа олмадингиз. Чунки ичингиздаги улкан эҳтирос дунё юзини кўришга шу қадар зўр бердики, сиз руҳият денгизи долғаларининг кетма-кет ҳужумидан эсанкираб қолдингиз. Раҳнамонинг ва етарли чуқур тасаввуфий илмнинг йўқлиги ҳамда сизни ўраб турган муҳитнинг моддийонча табиати кемангизнинг ғарқ бўлишига олиб келди. Оқибатда энди сиз ҳеч бир ишга қўл уролмай, тушкун ва забун ҳолда юрибсиз. Чунки руҳиятингиз ҳаёт зарбаларидан захаланган. Сизнинг истеъдодингиз — “мен”ингиз эса ўз ичингизда қолиб кетди. Ташқи дунёга чиқмади, чиқолмади. Сиз бутунлай ўз ичингиздасиз, вужуд қафасингизда маҳбуссиз! Сизнинг ҳозирги паришонлигингиз, ана шу ботинда қолган маҳбуснинг табиий ҳоли, кайфиятидир...”

Шу ерга келганда Амирнинг кўзлари юмилиб кетди. Лекин у ухлашни истамас, бошлаб қўйган ишини — ўз ҳаёти тафтишини охирига етказмоқчи эди. Шунинг учун юзини ювиб келмоқчи бўлиб кўзгалди. Лекин ҳоли келмади. Узаниб тумба устидаги идишдан сув олиб юзига сепди...

Йўқ, йўқ, Юсуф ҳақ бўлолмайди, ахир, бир менми ичидагини рўёбга чиқаролмай кун кечираётган? Демак, бошқалар ҳам мен сингари руҳан касал? Демак, менинг муаммом, биргина шахс муаммоси эмас, балки кўпчиликнинг муаммоси, кўпчиликнинг дарди. Шундайми? У ҳолда менинг омадсизлигимнинг илдизи жамиятнинг бағрига бориб тақалади-ку! Демак, менинг фожиам жамиятнинг фожиасидир. Шошма-шошма қайси жамиятнинг? Ахир, мен шўро даврида дардга чалиниб, ҳозирги вақтда унинг заққумини

ичмаяпманми? Бундан чиқадики, менинг муаммом аввало шахсий, оилавийдир. Ҳар қандай жамиятда: хоҳ у ривожланган бўлсин, хоҳ қолоқ, хоҳ демократик бўлсин, хоҳ диктатор, қатъи назар, одамзоднинг булар дахл қила олмайдиган бахту бахтсизлиги мавжудлиги билан изоҳланмайдими менинг тақдир ёзиғим? Ҳа-ҳа, худди шундай, менинг фожиам на эски ва на янги тузумнинг маҳсули, уни фақат инсоннинг туғилиши ва ўлими ўртасидаги оқ-қора йўли орқалигина тушунтириш мумкин бўлар, балки... Лекин Юсуфга бир нарсада ҳақ бераман: инсон ҳақиқатан ҳам ўз орзу-ҳавасларини имкон қадар амалга ошириб яшашга интилиши зарур экан, акс ҳолда бўғилган ёки тийилган эҳтиёжи алал-оқибат унинг ўзини маҳв этадиганга ўхшайди! Ахир, менинг нафақат бошқа орзуларим, балки айни пайтда жинсий майлим ҳам мунтазам равишда қондирилмади-ку. Гулшоданинг касаллиги, турмушнинг оғирлиги, ташвишнинг зўри ... туфайли ойлаб, баъзан ундан кўп фурсат мобайнида мен ўзимни бу хоҳишдан тийиб юришга мажбур эдим. Бунинг азобини бошидан кечирганларгина билади. Энди ким айтади ўша изтиробларни изсиз кетган деб? Бордан йўқ, йўқдан бор бўлмайди, дейди физика. Демак, тортилган заҳмат қайдадир — менинг ичимда фасод боғлагани ва билимсиз равишда ўй-фикрларим, хатти-ҳаракатларимга таъсир ўтказаяётгани аниқ. Йўқса, нега мен бунақа ғайритабиий қилиқлар қилаяпман, нега бу ерда — жиннихонада ётибман?.. Тавба, мен гўё ҳаммасини тушуниб тургандекман, бироқ нима учун ўзимни қўлга олиб, ҳаётимни бошқатдан бошлай олмайман? Нега бунча абгорман? Нега ҳеч бир ишга, ҳатто истамакка кўнглим чопмайди? Ахир, уйда хотиним, ўғлим ва иккита қизим бор, ўзимнинг-ку поездим кетиб бўлди, энди ҳеч бўлмаса, фарзандларимнинг келажагини ўйлаб, иродамни тўпласам, фойдали иш билан шуғуллансам бўлмайдими? Нега шуғулланмайман?.. Нега, нега, нега?..” — Амирнинг лаблари шу биргина оғриқ саволни такрорлар экан, мияси боягина қилинган уколнинг таъсирида уйқунинг тўрига илинган эди...

ёқимсиз қарахтликни ҳис қилиб ижирғанди. Чунки у ҳали ҳаммасини ўйлаб олгани йўқ эди. У шоша-пиша тагин хотира дафтарини варақлай кетди.

Амирнинг болалиги, ёшлиги яқинда парчаланиб кетган азим империянинг сўнгги йигирма йиллик ғоят сокин, яқинда муҳитида кечди. Бу шундай муҳит эдики, гарчанд ерда машиналар, осмонда самолёту ракеталар учиб юрса-да, соат сингари бир маромда ҳаракатланувчи табиати бор эди. Ўзгаришлар, агар улар бўлса, худди ўсимликка ўхшаб секин-аста кўкка бўй чўзарди. Яъни, ҳаёт тарзи анча турғун эди, одамлар XX аср охирида яшаётган ҳисобланса-да, турмуш суръати камида икки юз йил наридаги турмушга монанд эди. Бинобарин, кўпчилик ана шу хотиржам ҳаёт суръатига ҳар томонлама ва энг муҳими, руҳан мослашиб қолганди. Уларнинг оёқлари XXI аср бўсағасида турса-да, ўзлари қадим ўтган замонларда, уларнинг кайфияти билан яшарди. Зеро, ҳаётнинг бир маромдаги ҳаракати шундай бўлишга ва шундай яшашга изну имкон яратганди... Амирнинг ниятлари ўшандай даврда туғилди, камол топди. Унинг ботинида ишқ олови энди-энди тилини чиқариб, сўнг ловуллаб ёна бошлаган маҳалда ҳам ташқарида-атрофда сокин бир маром ҳукм сурарди... Инчунун, Амир XX аср адоғида бундан бир неча юз йиллар олдинги кайфият — мажнунона ишқ билан севди, сева олди... Амир орзулар қила туриб, уларнинг рўёбга чиқариш масаласида ҳам худди ана шу сокин маромга руҳан таянган эди. Бироқ... Бироқ бирдан ташқарига бўрон кўпди ва ҳаммаси соб бўлди — империя қулади, у билан бирга Сокин маром ҳам. Ўрнида талотўп бошланди. Ҳаёт ўз суръатини ўзгартириб, қутилмаган шиддат билан олдинга интилди. “ҳаш-паш” дегунча у катта тезликда бир неча асрлар сарҳадларини босиб ўтиб, ўз асрига етиб келишга интилди. Буни шундан билса бўлардики, дунёнинг ривожланган мамлакатларида назарда тутилаётган юксак суръат мавжуд бўлиб, жамиятда ана ўшанга тенглашиш ҳаракати пайдо бўлди... Одамлар ҳам мисли ёруғлик тезлигида илгарилаб бораётган ҳаёт суръати билан қадам бақадам юриши шарт бўлиб қилдики, бусиз мумкин эмасди. Инчунун, янги суръатга, янги шароитга мослашиш керак эди. Вақтида мослаша билганлар юз берган ўзгаришлардан мамнун бўлиб, уни ҳимоя

қилишга жон-жаҳдлари билан интилдилар, интилмоқдалар, мослаша олмаганлар эса ўтмишни қўмсадилар, қўмсамоқдалар... Амир бир томондан тақдир тақозоси билан чеккан заҳматлари, иккинчи ёқдан болалик орзуларнинг рўёби учун кўзланган майдон — муҳитнинг қўлдан бой берилиши батамом эсанкиратиб қўйди. У ўзгариб-турланиб бораётган даврнинг яшин тезлигидаги одимларига мувофиқ одим боса олмади, унга мослашолмади, бир неча юз йил наридаги ҳаёт суръатига ҳамоҳанг яшашга ўрганган руҳий-маънавий кайфиятдан чиқа билмади...

Амирнинг кун бўйи ўйлаб ётгани шу хил фикрлар бўлди. Лекин у худди калаванинг учини йўқотган одамдек ўйларининг бошу кетини тополмасди. Аксинча, бора-бора бундай бесамар чиранишларини ёмон кўра бошлади. Ки босим мушоҳадага ҳам мажоли қолмагани унинг... Фақат... фақат шеър келар эди унинг тилига. Нега шунақа?.. Эҳтимол инсон ишлаш ва фикрлашдан тўхтаган, чарчаган онда унинг кўнглида ҳақиқий адабиёт туғила бошлар... Эҳтимол, танадаги дард ҳаддидан ошган ва инсон энди фақат соғаймоқ истаганида шеър ёрдамга келар... Шеър — соғайиш соғинчидир, балки. Нима бўлгандаям Амирнинг ботинида фақат шеър айланарди:

*Оёгингда сени занжир, дилинг нолон, кетолмассан,
Юрагингни ёқар ҳижрон. Висол — бу туш — етолмассан..*

*Кўзинг ичра чўқар тунлар, отар тонлар қуёши-ла,
Ўтар умринг, кетар умринг, уни боқий ётолмассан.*

*Нечун келдинг? Муродинг не? Бу дунё не, жигарбандим?
Ўзинг олам энг мукамал, лек мукамал бўлолмассан.*

*Қўлинг боғлиқ, юрак доғлиг, ғам-алам — найзали отлиқ,
Сен пиёда бу дунёда, ҳаргиз отдан ўтолмассан.*

*Сен эй кўнглим, парвонадек, ўзингни ўтга ургайсан,
На куйиб кул бўлолмассан, на ёниб шеър битолмассан...*

Саид оиласи билан саёҳатдан қайтгач, ўзини худди ширин тушдан чўчиб уйғонган боладек ҳис қилди. Лекин уйқудан кўз очиб кўрган жойи унинг ўзиники, демакки, илдизи ҳам, қисмати ҳам шу ер билан боғлиқ бўлиб, ундан ҳеч қачон тониб бўлмасди. Фарзандларининг келажагини эса худо билади. Зеро, олам ва одам шу қадар катта суръатларда ўзгариб бормоқдаки, эртага ватан, киндик қони тўкилган тупроқ, садокат... деган тушунчалар қандай тушунилиши ҳақида бир нима дейиш қийин. Манфаат! Балки ҳар қандай юксак тушунчанинг ҳам асосини ташкил қиладиган бош унсуур шу бўлар... Эртага? Ким билсин... Ҳозир-чи? Аслида, ҳозир ҳам, кеча ҳам, минг йил аввал ҳам шундоқ эмасмиди? Ватан, халқ, уларга вафодорлик, фидойилик... тушунчалари эртага ҳам бўлади, фақат худди ҳар қачонгидек маълум кишилар — ана шу тушунчаларни байроқ қилиб кўтариб юришдан манфаатдорлар учун бўлади. Қолганлар учун эса кеча ва ёки ҳатто минг йил аввал бу янглиғ баландпарвоз тушунчалар қандоқ дахлсиз бўлган бўлса, ҳозир ҳам, эртага ҳам шундоқлигича қолаверади. Наҳотки шундоқ? Наҳотки, Ватан, миллат, уларнинг ёруғ келажаги учун курашувчилар фақат шу кадриятларни ҳимоя қилувчи соҳаларда ишловчилардангина иборат бўлса? Хорижда яшаб-ишловчи ўзбек ватандоши наҳотки моддий манфаати бўлмагани учунгина Ўзбекистоннинг келажагига бефарқ қараса? Саид-чи? Саид ҳам шундай қилармиди? Ахир, Саиднинг ҳоли бошқача-ку! У шу ерда ишлапти. Яна масъул вазифада. Демак, мамлакат, миллат манфаати ҳақида гапириш ва қайғуришдан манфаатдор. Яъни у эгаллаб турган лавозими нуқтаи назаридан шунга бурчли ва мажбур. У худди ана шу хизматлари эвазига ҳақ олади, оиласининг порлоқ келажагини таъмин этади. Агар ҳол ўзгачароқ бўлганда-чи? Мисол учун у университетда дарс беришда давом этаверганда ва ойлиги ойлигига етмай, қийналганда, ўзи чорасизликдан озиб-тўзганда, паришон бўлганда нима қиларди? Шу афтода ҳолида ҳам ўз фойдасини бир четга қўйиб, кўпнинг манфаати устида бош қотира олармиди? Ҳеч бўлмаса, ҳозиргидек. Унинг пароканда бўлган ботини, турмуши бунга имкон берармиди? Бермас эди-ёв. Чунки Саид назарда тутилаётган босқични

босиб ўтган ўша пайтларда — ҳамон бугунгидек эсида, — ўйлаган бўлса, фақат ўз келажагини ўйлаганди, қайғурган бўлса, фақат ўз манфаати устида қайғурганди. Бундан бошқасига унинг ҳуши ҳам, режа-имкони ҳам бўлмаганди. Модомики шундай экан, нега бугун ёшу қаридан тортиб, бою камбағалгача — ҳамма-ҳаммадан ўзи қилмаган, қилолмаган бурчни талаб қилади? Рўйхушлик бермаганлар устидан ҳар қанақа ҳукм чиқаришга ўзини тайёр сезади? Ахир, у кишининг каттароқ ишга қўл урмаги учун шунга имкон берадиган шароити — моддий ва маънавий асоси бўлиши шартлигини яхши билади-ку! Нега билиб туриб, акс ишларни қилади? Ахир, ВАТАН МАНФААТИ йўқ ердан бино қилинмайди, балки ҳар бир фуқаро манфаатидан, ҳа-ҳа, айнан ҲАР БИР ВАТАНДОШ МАНФААТИДАН ЎСИБ ЧИҚАДИ! Яъни якка шахс манфаатига Ватан, Ватан манфаатига якка шахс манфаатини қарши қўймаслик керак. Улар гўё бир-бирини тақозо қилиб яшовчи икки кутб — бири иккинчисисиз чинакамига қад ростлай олмайди...

Булар Саиднинг кеча ё бугун — Америка саёҳатидан қайтгач, хаёлига келган ўйлар эмас. У анча йиллардан буён шундай зиддиятли мулоҳазалар исканжасида қийналади. Лекин бировга “миқ” этиб оғиз очишни эса хаёлига ҳам келтирмайди. Унинг муваффақияти ҳам, истеъдоди ҳам эҳтимол айнан шу ерда — вазиятни тўғри баҳолай билиши ва шунга кўра иш тутиш салоҳиятида бўлса, ажаб эмас. Ахир, ўзида бўлмаса, биргина хотинининг дастаги билан шу мақомга қадар етиб келармиди? Ҳа, Саид ҳамиша шамол қай томонга эсаётганини адашмай аниқлай олади ва ўз тақдирини кудратли куч қўлига қўшқўллаб топширади. У ҳеч қачон оқимга қарши сузмайди. Қарши сузиш захрини тотмаган эса-да, бундай ишни ҳеч қачон қилмайди. Табиати шунақа. Демакки, фуқаро ва Ватан манфаатлари бир-бирига тенг келгандагина мамлакатда ҳақиқий ривожланиш бўлиши ҳақидаги ўйлари ҳам агар оқимга зид келиб қолса, ҳеч қачон дунё юзини кўрмайди. Ҳатто фикрининг тўғрилигини Америка мисолида ўз кўзлари билан кўриб келган бўлса-да. Ҳа, Саид масъулиятни ўз зиммасига олишни истамас ҳам, бунга кўникмаган ҳам эди. Аксинча, жавобгарлиги бошқалар гарданида бўлган улкан вазифаларнинг буюк БАЖАРУВЧИСИ эди у. Вазифанинг қандайлигига кўпинча ақли етиб,

унинг оку қоралигини англаб турса-да, ҳеч қачон пайсалга солмасди, тортишмасди. Фақат адо этарди, адо этганда ҳам қиёмига етказиб бажарарди. Худди шу хусусияти туфайли ҳам унинг номзоди қайси лавозимгаки тавсия этилса, ҳеч бир эътирозсиз қабул қилинаётганди. Ниҳоят, бугунга келиб, Саид ўзининг “эркатой” мақомига кўтарилганини фаҳмларди. Америка саёҳати ҳам мазкур мақомнинг бир неъматиди бўлиб, Саид буни совғаларнинг дебодаси деб биларди. Чунки у ўзини ҳали кўп муқофотларга лойиқ ва ҳақли деб ишонарди. Шу билан бирга у бир замонлар бой-бадавлат бўлган аъзимийлар уруғининг шўролар даврида ҳамма қатори йўқсил ҳолда кун кечирганлигига ўз шахси орқали барҳам бермоқчи, ўзидан бошланади ҳамда болалари ва невараларида давом этадиган шажаранинг тағин ўша улуг мартабага чиқишини таъмин этмоқчи. Мақсади фақат шундангина иборат бўлганда, у ўзини аллақачон ниятига эришган ҳисоблаши мумкин эди. Энди бемалол шаҳарнинг “манаман” деган жойидан ресторани “super market” очиб ёки ишлаб чиқариш қилиб, пулни айлантириб умргузаронлик қилса ҳам бўлаверади. Лекин, йўқ. Саид булар билан қаноатланадиганлар хилидан эмас. Худо умр ва соғлиқдан ҳамда омаддан қисмаса, олдинда яна-да баландроқ чўққилар мавжудким, уларни забт этишга ҳеч курса, уриниб кўрмаслик — ландавурликдир. Саидда Юсуфни ишга таклиф қилиш истаги ҳам ўша мақсад йўлида туғилганди. Ахир, катта саҳнага чиқмоқ учун уни ҳар жиҳатдан ва сидқидилдан қўллаб-қувватлайдиган шерикларга эҳтиёжи бўлади. Бусиз мумкин эмас, дастаксиз ҳар қандай кучли киши ҳам қанотлари синган қушдек гап — парвоз қилолмайди. Бироқ Манзуранинг маслаҳатидан сўнг Саид ҳатто бир вақтлардаги кадрдон дўсти бўлса ҳам Юсуфни ишга тортиш фикридан воз кечиб қўя қолди. Ахир, ким билади, бугун ва эртага ҳам у дўстлик рутбасида қоладими ёки рақибга айланадими? Юсуф табиатан кучли ва қайсар одам. Талабалик вақтида ҳам, ўқитувчилик палласида ҳам ҳаммани ўзининг орқасидан эргаштириб, йўлбошчи бўлиб юрган. У ҳақиқатан ҳам ишлаган жойида сояда қолиб кетмайди, балки вулқондек отилиб чиқади, зеро унда отилмоққа кодир куч ҳам, билим ҳам, жасорат ҳам топилади. Демак, Саид билан бир муҳитда, бир мақсад сари ишлар экан, бора-бора албатта олдинга

чикиб олади. Олдинни эса Саиднинг ўзи кўзламокда...

77

Аламзадалик секин-аста чекилиб, ўрнини нафрат туйғуси эгаллаб олаётганди. Ҳа, бошқа чора қолмаганди, Юсуф нима биландир ҳаётини ихоталашди, воқеликнинг кетма-кет тушаётган зарбасидан ўзини ҳимоя этиши зарур эди. Инчунун, нафрат аламзадалик боскичидан бир поғона юкори турарди... У аввало, даврнинг, атроф-муҳитнинг таъсирига берилиб, аламзадалик холига тушгани учун ўзидан нафрат қиларди. Ахир, шунча илму урфонига қарамай, замон бир айланиб келганида унинг бошқалардан деярли фарқи қолмади. Иккиланишлардан ўзини сақлай олмади... Ахир, у буларнинг барчасидан баландда қолмоғи шарт эди ўзининг наздида. Лекин бўлмади, у — мағлуб!.. Айни дамда Юсуф бағридаги ўткир ханжардек кескир нафрат ўзгаларга ҳам йўналтирилган бўлиб, унингча, бунинг сабаби замона чилдирмасига ўйнаб, минг хил тусда товланар экан, одамлар бундан изтироб чекишмаётган эди. Ҳа-ҳа, бошқалар кийфасини ўзгартиришар экан, ҳатто унингчалик ҳам маънавий кийноқларга дуч келишмаётганди. Ахир, бундай изтироблар акаси Амирни ақлдан оздирмадимиз, ўзини эса мислсиз синовларга мубтало қилмадимиз?.. Лекин ўзгалар-чи? Юсуф ўзи билган одамларнинг ҳеч бирида бунақа руҳий эзилишни кўрмади. Уларнинг гўё ўзаги йўқ, шамол қаёққа эсса, ўша ёққа суяксиз тилдек эгилиб кетишаётганди. Манфаатига уйғун келса, иблис билан шартнома тузиб, келмаса, ҳатто пайғамбардан воз кечаётганди одамлар... кадрдон деб юргани йигирма йиллик дўсти бугун вазият ўзгариши билан кўзига қараб туриб ёлғон гапираётганди. Юсуф ундан ёлғон ишлатаётгани учун эмас, балки алдаётиб қизармагани учун нафратланаётганди. Чунки инсон ёлғон гапиргани учун ичкарида изтироб чекмаяптими, демак, аллақачон ёлғонга кўниккан, уни қабул қилган бўлди... Гарчанд у бу даражадаги кучли ҳис — Нафрат билан узоқ вақт яшай олмаслигини, яқин келажакда унинг ўзга моҳиятга ўтиши муқаррарлигини билса-да, айни пайтда унинг борлигидан миннатдорлик сезарди қалбида. Нафрат — ҳимоя қобиғи эканлигидан

ташқари, уни аламзадалик каби умумнинг дардидан фориғ этаётганди. У нафратланаётгани оломондан ҳеч курса шу йўсин ўзини ажратиб олаётганидан кўнглининг чуқур бир жойида аллақандай мамнунлик, кониқиш ҳиссини туйди...

78

Амирлар ҳар куни қор курашга чиқа бошлашди.

Дарҳақиқат, қорнинг қалинлиги нақ тиззага урарди. Табиатнинг бундай эҳсонлари касалхона маъмурияти учун айни муддао бўлиб, беморларни банд қилиб туришнинг энг қулай воситаси саналарди. Тўғри, кураклар оз эди. Бинобарин, икки-уч киши навбат билан битта куракни айлантириб вақтни ўтказишарди. Буни беморлар ҳам билишарди. Беморлар?.. Нафсиламрини айтганда, уларнинг ярмидан кўпи соппа-соғ одамлар эканини Амир аллақачон фаҳмлаган, бунга неча бор ўзи иқроқ бўлган. Кими бировни машинада уриб ўлдириб, кими аллақайси қорхонада катта пулни еб, кими уришиб, бировни майиб қилиб қўйиб, бирови аскарлик хизматидан бўйин товлаб, бирови бировдан олган катта қарзини тўламаслик учун баҳона қидириб, ҳатто бошқа жойда нон топиб еёлмай, очликдан ўлиб қолмаслик илинжида келганлар ҳам бор эди “жинни” улар орасида.

Амирни бу нарса ғоят ажаблантирди. У паришон ва тилка-пора бўлган ҳолига қарамай, одамларнинг у ёки бу масъулиятдан қочиш мақсадида расман “телба” деган муҳрли қоғозни олишгача тубанлашганини ҳазм қилолмай қийналди илк кезлар. Бора-бора эса хонавайрон бўлган ботини бу ҳақда қайғуришга имкон бермади, у изтироб чекишдан қутулди.

— Ма, сенинг навбатинг, пуф... Ҳа-ҳа-ҳа! — куракни узатаркан, Соли исмли бемор юзларини бужмайтириб, Амирни масхара қилди. Амир индамай куракни олди-да, қор қуралаётган жойга ғарч-ғурч этиб боса кетди...

Каравотлари ёнма-ён бўлганидан Амир уни обдан кузатган — Солининг соғломлигига ортиқ шубҳа қилмасди. Лекин у ҳам ўзини баҳоли қудрат жинниларга ўхшаб тутарди. Ташқаридан қараган одамда бу ер гўё “жиннилик”да кимўзар мусобақаси кетаётган

майдондек таассурот қолдирарди. Диққат билан кузатилса, ҳатто касалхона ходимларининг хатти-ҳаракатларию имо-ишораларида аллақандай ғайритабиийликни илғаш мумкин эди. Бошда Амир бемаъни муносабатларга кўниқолмай, улар ҳақда ўйлаб, эзилиб юрди, кейин секин-аста эса ўзи ҳам уларга ўхшай борди. Энди унинг бирламчи эҳтиёжи худди бошқаларникидек — оч қолмаслик, иссиқ кийимини олдирмаслик, бировдан калтак емаслик, бировга ўзини хўрлатиб қўймаслик кабилардан иборат эди. Дарвоқе, буларнинг ҳаммаси бир қарашда аскарлик турмушини ёдга солади, кимгадир нимагадир бўйсуниб яшайсан. Қолаверса, баъзан соғлом инсонларнинг асл қиёфалари ҳам жиннихонадаги беморларникидан кўп-да фарқ қилмайди, фақат уларга оқ қўйлак кийдирилиб, бўйинбоғ тақилган, холос...

Хуллас, Амир энди ўзини-ўзи тафтиш ва таҳлил қилишни деярли бас қилганди. Унинг кейинги икки-уч ҳафтадаги энг улкан орзуси — тўйиб овқатланиш эди. Биринчи гал у очликни унча сезмаганди, бунга кучли руҳий изтироб ийўл қўймагандир балки. Йўқса, ўша пайтда ҳам бошқаларнинг овқат учун “жон олиб-жон бериш”ларига гувоҳ бўлганди. Бу сафар келишининг иккинчи ҳафтасиданоқ Амир ҳам очлик азобини ҳис қилди. Кейинги ҳафтадан эса фикру ёди овқат бўлиб қолди. Назарида, бир кишига берилаётган овқат миқдори тузуккина эди, у ҳатто уй шароитида бунчалик емасди, лекин барибир, оч қолаверарди. “Ё овқат кучсиз ёки унга нимадир қўшиб берилади, — ўзича мулоҳаза қилиб қўярди у аҳён-аҳёнда, — бизни кувватдан қолдириш, ўзимизни заиф ҳис қилиб юришимиз учундир, балки. Эҳтимол, овқатни жисмимиз эмас, унда оч қолиб қийналишдан тўраган Ваҳм ер...” Амир зоҳиран бошқа беморлардан ҳеч-да ажралмаслигига қарамай, ботинида ана шундай мантиқли, тагли-тугли мушоҳадалар ҳалигача кечиб турарди. Аммо улардан маълум хулосалар чиқаришга унинг ҳуши ҳам, кучи ҳам етмасди.

Шу тобда у дераза рўпарасига табуретка қўйиб, қунишганча ташқарига қараб ўтирарди. Унинг очликдан силласи қуриётганди. Чунки тушликни олдириб қўйди. Ҳамма қатори энди емоққа тутинганда, яна ўша Соли уни чақирди.

— Уйдагиларинг кўргани кепти, чиқ.

Амир бошқа ҳеч бир ҳолатда овқатни ташлаб чиқмасди. Лекин уйдагилар келганини эшитиб...

Йўқ, Соли алдаган экан. Амир на кутиш хонасида, на дарвоза олдида ўз яқинларини топди. Ахтара-ахтара ахийри Солининг навбатдаги найранги эканлигига фаҳми етгани заҳоти ошхонага югурди. Лекин кеч қолганди — унинг идиши бўм-бўш, ҳатто ялаб-тозалаб қўйилган эди. Бир тишлаганча қолдирган бўлка нони ҳам кўринмасди. У аламдан титраб кетди ва Солини қидира бошлади. Соли эшик олдида лаб-лунжини ялаганча унга қараб иршайиб турарди. Кўзлари қонга тўлган Амир унга ташланди. Соли қочмади, бироқ “Ана-ана, мени ургани келяпти!” дея бошини эшикдан чиқариб, кимнидир огоҳлантирди. Амирнинг эса буни ҳисобга оладиган аҳволи йўқ эди. Кела солиб, Солини қаншарини мўлжаллаб мушт урди, рақиби шуни кутиб тургани учун чап беришга улгурди. Амирнинг қўли эшик тахтасига зарб билан тегди. Ўзини ўнглаб, яна мушт отгунича эса назоратчилар етиб келиб, уни ерга ётқизишди, қўлини орқасига қайириб боғлашди, сўнг ўласи қилиб тепишди...

Амир ҳушига келганда ўзини шу хонадан топди. Аъзойи бадани қақшаб оғирди. Лекин бундан очлик ва унинг ваҳми устунроқ келди. Инчунун, вужудидаги оғирлик ва оғриқни енгиб, ўрнидан қўзғалганча дераза олдига кўчишга ва ҳеч курса ташқарига қараб ўзини чалғитишга тиришди...

Туриб-туриб уйдагиларидан ҳам хафа бўлиб кетди. “Ахир, нега келишмайди? Тўғри, йўл узок, қуруқ келиб ҳам бўлмайди, ҳаммаси пул туради. Бироқ мен бегона эмасман-ку! — ўйланарди Амир. — Ахир, бугун бир ҳафтадан ошдиамки, хануз на отамдан ва на укаларимдан дарак бор. Наҳотки, бир жигарбандини йўқлаб қўйишга ҳафтада бир имкон топишолмас? Шошма-шошма, мен ҳалиям уларга жигарбандлик мавқеида қолганмиканман? Улар менга-чи?” Амир буни тан олишга қийналарди. Чунки унинг назарида ўзи ва ота-онаси, ўзи ва укалари, ўзи ва хотини, бола-чақаси ўртасида аллақандай совуқлик, бегоналикка ўхшаш нимадир ғимирлаб қолган эди. У бу ҳақда ўйлашни ортиқ истамади. Ўйларига нуқта қўяр-қўймас, кўзлари шу заҳотиёқ қақшатғич совуқдан учолмай, қанотлари шалпайиб турган мусичага тушди. Шунда кўзлари худди сичқонни кўриб қолган

мушукникидек чақнаб кетди. Мусича кўмилмай қолган ток шохидан тушиб кетай-тушиб кетай деб турарди. Амир беихтиёр ўрнидан туриб кетди, оғзининг суви қочди. Бироздан сўнг эса ўзини ташқарида кўрди. Мусича энди музлаб тараша бўлиб қолган ерда ётарди. Ҳоли хароб эди, шунга қарамай, одам шарпасини сезиши билан шалвираб қолган қанотларини қоқиб учмоқчи бўлди, икки-уч метр чамаси учди ҳам, аммо яна ерга кулади. Амир ҳар қадам босганда ўнг оёғи бор бўйига қақшаб оғрирди (қаттиқ тепишганга ўхшайди). Лекин уни ҳаракатга келтирган куч — очликнинг ҳукми ўткирроқ чиқди, бир зум бўлсин, ҳатто иккиланишга изн бермасди. Чўлоқланганча Амир мусичанинг ортидан атиргулларнинг қуруқ шохлари шихшайиб чиқиб турган қорли майдонга кирди. Мусича оппоқ қорда ёнбоши билан ётар, кўзлари олайиб, қинидан чиқиб кетай, деб турарди. Амир ўзини қуш кўзидан пана қилган бўлиб, орқасидан яқинлашди ва ўлжага отилди. Лекин ўлжа яна париллаб учиб нарироққа бориб тушди. Амир қорни чангаллаганча қолди. Туйқисдан қўли қор остидаги ғадир-будирликка илашди ва бир тортиб муштдек музлаган кесакни кўчириб олди, ётган қўйи ўзидан икки қулоч чамаси наридаги мусичани мўлжаллаб отди: Ўх!.. Мусича ётган жойида потриллаб, жон талваса қила бошлади. Амир жисмидаги оғриққа ҳам қарамай, шартта турди-да, ўлжани қўлга киритди. Қуш унинг қўлида ҳам типирчиларди, лекин агар яна бироз кутса ҳаром ўлиб қолиши мумкинлиги хаёлига келиб, бир силташ билан унинг бўйинини узиб ташлади. Шу баробар чап қўлининг бармоқлари орасидан илиқ қон оқиб тушди. Амир чидаб туролмади, ҳовлидаги кўмирхонага ўтиб, ўлжанинг қон оқаётган озгин бўйинини оғзига тикиб, қонини шимди. Сўнг шошиб-пишиб патларини чала юлди-да, илиқ тўшига тишларини ботирди...

79

Юсуфнинг қўлида пул ўйнай бошлади. Моянасига ҳам ҳар ойда бир миқдор қўшимча мукофот кўшиб беришаётганди. Қолаверса, даромаднинг йўллари ҳам кўп экан. Натижада фирмада ишлай бошлаганича уч ой ҳам бўлмай, Юсуф минг доллар атрофида пул

жамғарди. Унинг энг зарурий эҳтиёжи — кичикроқ бўлса-да, бошпана сотиб олиш эди... Ҳа-ҳа, барча шарқликлар сингари Юсуф ҳам бу ёруғ оламда фақат ўзигагина тегишли кулбаси, муқим турар жойи бўлишини истайди. Масалан, овруполиклар учун иморат ўзиникими ёки ижарами, бунинг унча аҳамияти йўқ. Аксинча, улар тез-тез ўз яшаш жойларини ўзгартириб туришни хошлашади. Бинобарин, уйнинг ижарали бўлгани яна-да маъқул. Лекин ўзбекларда бундай эмас. Иллоки, ўз уйим-ўлан тўшагим, дейди ўзбек. Бошида бошпанаси бўлмаган эркакка ҳатто нимасидир етишмаётган одамга қарагандек қарашади бунда. Хўш, нега? Бунинг сабаби шарқ ва ғарб халқларининг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланадими ёки машриқнинг нисбатан камбағалу, мағрибнинг нисбатан бадавлатлигидами? Ахир, қўлида катта сарвати бўлган кишининг турли-турли еб, ранго-ранг кийиниши табиий эканидек, унинг ҳар хил жой ва уйларда яшашни исташи ҳам ғайритабиий эмас-да! Ривожланган мамлакатлар турмуш тарзининг “учинчи дунё” давлатларниқидан мисли кўрилмаган даражада ўзгариб-турланиб кетганлиги, асосан, биргина важ — бемисл имконлар билан изоҳланишини ниҳоят, тан олмоқ керакмасми? Магар шундай экан, Юсуфнинг шахсий уй сотиб олишга интилиши қўлининг узунлигидан эмас, балки калталигидан эди, дейиш мумкин. Юсуфнинг яна бошқа орзулари ҳам бор эди — ота-онасига, аввало, соғин сигир олиб бериш. Амирни Тошкентга олиб келиб, яхши дўхтирларга қаратиш, акаю укаларининг хўжалиklarига ёрдам қилиш... дегандек. Янги йил яқинлаб қолганди. Демак, шунда у қишлоққа боради ва бирламчи — қариндошларига кўмаклашиш билан боғлиқ ниятларини амалга оширади. Уй олиш эса қочиб кетмас, уни кейинроқ ҳам ҳал қилса бўлаверади. Қолаверса, уй масаласида минг долларга мушук офтобга чиқармиди...

Юсуф шу хаёллар билан юрган кунларининг бирида олдига — магазинга Нурилло — институтда бирга ўқиган эски таниши Нурилло келди.

— Кўришмаганимизга ҳам тўрт-беш йил бўлди чамаси, — Юсуф Нуриллони магазиннинг меҳмонлар учун ажратилган бўлимига

бошлади.

— Ҳа, вақт ҳам ўтаверар экан, жўра, — деди ҳашаматли креслога кимтинибгина ўтираркан Нурилло.

— Гапир, дўстим, қайлардасан, нималар қияпсан, нега дарагинг чиқмайди? — эски танишининг йўқловидан Юсуфнинг боши осмонга етиб турарди.

— Юртга кетиб қолгандим, жўра. Лекин қишлоқларда ҳаёт оғир, қайтиб яна бу ёқларга келдим. Ипподромда савдо-сотик қияпман. Тижоратчиман, сенга ўхшаб, ҳи-ҳи-ҳи, — Нурилло оғзини кафти билан тўсиб ҳингирлади.

Юсуф ғалати бўлиб кетди, лекин индамади.

— Жуда соз жойга ўрнашибсан-ку, жўра. Яшавор, омадингни берсин. Бунақа магазинда ишлаш ҳар кимга ҳам насиб қилавермайди.

— Лекин биз магазинчиликка ўқимагандик-ку, Нурий!

— Нима фарқи бор? Сенинг қаерда нима иш қилишинг — чепуха. Муҳими — даромад.

— Айнан шунақа эмас-да. Сени билмадим-у, менга қаерда ва ким бўлиб ишлашнинг аҳамияти бор, — маъюсланди Юсуф.

— Ҳалиям ўша патриотлигинг қолмабди-да, жўра. Нима қиласан қаёқдаги идеалларни ўйлаб, бошингни оғритиб? Ахир ҳаётни қара, қаёққа қараб кетяпти. Ҳозир амаллаб нонингни топиб есанг бас, шунинг ўзи қаҳрамонлик, — Нурилло гапини шундай оҳангда яқунладик, бундан қандайдир тараддуд сезилиб турарди. Қатъи назар Юсуф фикрини тугатмоқчи бўлди.

— Мен, сен ва минглаб, ўн минглаб бизга ўхшаганлар тортаётган захматни қўя турайлик, ўз соҳамизда ишламаётганимиз давлатга қанча зарарлигини ҳеч ўйлаб кўрдингми? Ахир, бизнинг тарихчи, математик, иқтисодчи... бўлиб етишмоғимиз учун қанча маблағ сарфланди, қанча меҳнат — пешона тери бағишланди, умрлар кетди. Лекин натижа?.. Ҳеч! Биз тарихчи эмас, магазинчию бозорчи бўлиб ўтирибмиз. Эртага-чи? Эртага биз кетгач, бўшаб қолган ўринлар улкан бир жарликка айланмайдими? Айланиб жамиятнинг ривож топишига халақит бермайдими?.. Жарликларни тўлдириш учун яна-да кўп қурбонлар керак бўлмайдими?!

— Жўра, мен бир илтимос билан келувдим олдинга, агар малол

келмаса... — Нурилло дабдурустдан гап мазмунини бошқа ўзанга бурди.

— Хўш-хўш, кўлимиздан келса, бажонидил, — Юсуфнинг кўнгли ғаш тортди. Ахир Нуриллонинг “Сени кўргани келдим” деганига ишониб, қувониб ўтирувди-да. Аслида эса гап бошқа ёқда экан.

— Узоғи билан икки кунга бир яримта керак бўп турибди. Анчадан буён бир молни кутаётгандик. Кута-кута, ахийри бўлмагач, куни кеча бошқасини олиб қўйдик. Бугун эрталаб эса ҳалиги кутилаётган мол келиб ўтирибди-да. Олмасак бўлмайди. Биринчидан, ўзимиз буюртма берганмиз, иккинчидан бир кунда “учиб” кетадиган мол. Мен пулингни ҳатто эртага қиб бераман, ишонавер.

Юсуф дастлаб “сўм сўраяпти”, деб ўйлаган эди. Энди англашилишича, бир ярим минг сўмга нима мол сотиб олиш мумкин? Демак, Нуриллога бир ярим мингта кўкидан лозим. Лекин Юсуф бирданига шунча пулни қарзга сўраш мумкинлигини “ҳазм қилолмай” гарансиб турарди.

— Ҳа, жўра, нима индамай қолдинг? Пулинг йўқми? Қўйсанг-чи, бўлмаган гапни. Ким ишонади бунга? Ахир, шундоқ магазинда ишляпсан...

— Жамғариб юрган пулим бор, лекин бир яримта эмас, битта. Бунинг устига бир ҳафтадан сўнг мен ота-онамни кўргани...

— Унгача пулингни икки марта оласан. Айтаяпман-ку узоғи билан икки кунга, деб. Бугун, эрта, ҳатто кечгача молни пуллаб юборсак, кечқурун пулингни қайтараман. Ҳеч кўркма, жўра...

Юсуф ноилож қолди. Хушламади, бироқ барибир, одамнинг юзи иссиқ экан, пулни олиб келиб берди.

Нурилло “раҳмат”лар гулдастасини ёғдириб, магазинни тарк этгач, Юсуфнинг ичи хувиллаб кетди. У ўзини-ўзи койий бошлади...

80

Миразимнинг руҳи тушиб юарди. Йўқ, ишлари беш унинг: ойлик даромади илгаридан қарийб икки ҳисса ортган, қўлини қаерга узатса етади, кун ора маишат... Фақат, уни бошқа нарса қийнайди: энди у ҳеч қаёққа интилмасди, шошмасди, ҳаяжонланмасди...

Ота-онаси унга кичиклигиданоқ пул топишни ўргатди. Адаси бот-бот такрорлагувчи эди: “Дунёни пул бошқаради, сен ўшани қўлга киритишга тириш, агар киритсанг, ҳамма нарса сеники. Аҳмоқларгина “Олим бўлсанг, олам саники” дейди. Олам — пули борники. Сан сотиб олишга етарли пул топсанг, бас, олам молга айланади...”

Миразимнинг ёшгина миясига шу ақида қўйилди ва қўрғошиндай қотиб қолди. У институтга диплом учунгина кирди, ўқитувчи ёки илмий ходим бўлиш ҳаёлининг учига ҳам келган эмас. Миразим келажакнинг бозор билан боғлиқ бўлиши аввал -бошданок отаси томонидан белгилаб қўйилганди ва шундай бўлди ҳам. Яъни иморатнинг пойдевори отаси томонидан қўйилганди, Миразим қолганини давом эттирди, холос... Ниҳоят, иморат қурилиб, унинг пардоз-андози адо этиб бўлингач, қилгани бошқа иш қолмади ва Миразимнинг ҳаётидан маъни қочди. Ўзга бир иморатни бошлашга эса на истаги ва на рағбат бор эди. Энг муҳими, ўша янги уйнинг пойдевори йўқ эди. Миразим пойдевор қўйишни билмасди. Лекин ҳар қандай иморат пойдевордан бошланишини яхши англари. Шунинг учун ҳам кўнгли чўкиб, ўзини маишатга урди. Нафси қондирувчи ўйинларга ружу қўйди. “Мерседес”дан сўнг яна иккита машина алмаштирди. Ҳар ҳафтада янги ва янги жононларнинг оғушига ғарқ бўлар, қимор ўйнар, ит, хўроз уриштирар, лекин буларнинг ҳаммаси чанқаганда бир марта қониб-қониб ичилган сувдек эди, ташналикни бир мартагина босарди, холос. Аслида, Миразимнинг ёшликдаги орзулари гўё бир умрга етадигандек эди. У ҳамиша “Худо хоҳласа, келажакда мамлакатнинг энг бадавлат одамларидан бири бўламан, тагимда хилма-хил машина, эгнимда смокинг костюм-шимдан тортиб, дунёнинг “манаман” деган машҳур фирмаларининг ранго ранг усти-бошлари, яшаш жойим — қошона бўлади, деб юргувчи эди. Буни у талабалик йилларида Юсуфу Саидларга кўп бор айтган. Улар буни ўша базмда эслатишиб, “Энди сен барча орзуси ушалган, армони йўқ одамсан!” деб шарафига қадах кўтаришганда, Миразим ўзида йўқ шодланганди.

Лекин энди англаётibdики, инсон орзусига етиш учун яшайди, “унга қовуштир!” дея кечаю кундуз худога илтижолар қилади, лекин

эришгач, ўзини ҳар нарсадан мосуво этилган шўрлик банда ўларок ҳис қилар экан. Энди уни тортиб, ўзига чорлаб турадиган кучнинг, рағбатнинг ўзи йўқ эди. Авваллари эрталаб барвақт уйғонишга, апилтапил нонушта қилиб, ораста кийинганча ишга отилишга арзирли сабаб бор эди. У ҳар тонг муваффақиятга ёхуд мансабга элтувчи йўл сари отланарди. Бугун-чи? Бугун у ҳаммасига эришган, мансабга ҳам, муваффақиятга ҳам, одамлар қўлини бигиз қилиб кўрсатар даражадаги дабдабаю эътиборга ҳам. Лекин энди булар шу даражада жонига текканки, ўзини қайси кўнгилочар ўйинга уришни билмай типирчиларди... Яқинда Франциянинг хурилико артистларидан Матилдани кутиб олиб, сўнг Парижга учириб юборди.

Бунинг тарихи узун. Етти-саккиз йил бурун Миразим муҳаббат мавзусидаги бир француз фильмини томоша қилганди. Шунда бош ролни ўйнаган Матилда Сорел исмли соҳибжамол хонимга ишқи тушганди. Кейин, албатта, унут бўлди. Иложи қанча, Франция қайдаю Миразим қайда. Орадан уни мансаб ва муваффақият поғоналаридан баландга кўтара-кўтара йиллар ўтди ва Миразим яна тасодифан ўша хоним иштирок этган бошқа бир фильмни кўриб қолди ва эски дарди янгиланди. Фильм тугаши билан қўл остидаги “учар” йигитлардан Мансурга топшириқ берди: “Нима қилсанг қил, лекин шуни топиб, таклифимизни айт. Хоҳласин келсин, хоҳласин борамиз...” — деди. Табиийки, у бундай кўнгилочар ўйинларга пулни аямасди. Умуман, у табиатан танти одам эди.

Бир ҳафта ўтгач, Мансур аёлнинг нафақат розилигини, балки ўзини ҳам олиб Париждан учиб келди. Миразим кўзларига ишонмади, наҳотки, бу ўша номи етти иқлимга дoston, машҳур ва соҳибжамол Матилда, Матилда Сорел бўлса?.. Бироқ не ажабки, бир ҳафта ўтар-ўтмас шартлашилган пулнинг қолган ярмию совға-саломлар бериб, оврупо гўзалини келган жойига қайтариб юборди. Ҳа-ҳа, бор-йўғи икки кечадан сўнг соҳибжамол “фаришта”нинг юзига ҳам қарагиси келмай қолди. Ҳаёт Миразимдан ҳеч нарсани аямаётган эди, у нимага қўл узатса, узиб олаётганди. Фақат бир нарса — олдинда уни кутиб турган мақсад — манзил йўқ эди. Эҳтимол, бу унинг беҳад омадли эканлиги билан изоҳланар, агар бирон орзусига эришолмай қийналиб яшаганда ичи бунчалик ачимасмиди?.. Умид яхши нарса. У гўё кечаси

адашиб қолган одам учун узоқда ёниб турган машъаладек гап. Ўшанга интилиб илдамроқ юрасан, ишонч билан қадам ташлайсан. Куч ҳам топила қолади. Афсуски, бундай машъалалар энди йўқ. Ҳаммаси бирин-сирин ўчиб бўлган...

Мансур Матилдани бошлаб келганида Миразим ПУЛНИНГ ҚУДРАТИГА таҳсинлар ўқиганди. Энди эса, Матилданинг тилларда дoston хусну жамоли, васли юрагининг жуда чуқур жойидаги шиддатли изтиробни заррача бўлсин, арита олмагач, “Қани энди пулнинг ҳам одамларга ўхшаган башараси бўлса-ю, унга чайса қилиб туфласанг!” деб қолди. Миразим шундагина беҳад кўп сарват ҳам баъзан кишини маҳв этажагини илк бор англагандай бўлди. Айниқса, бундай молу давлатга эга бўлган кишининг тузукроқ мақсад ва интилишлари бўлмаса, мулк соҳиби ҳам, унга алоқадор — яқин кишилар ҳам ана шу бойлик домига тортилиб, соб бўлажагини кўрди... Эҳтимол, илохий динлар бани одамни ана шундай гумроҳликдан сақлаб қолиш учун юборилгандир. Кишининг бошқа ишлари унмаган тақдирда ҳам, масалан, дин фарзларини адо қилаётганидан кўнгли таскин топади — ҳеч курса, охиратим обод бўлар, деган умид ва ишонч унинг омадсиз ёки файзсиз кечаётган дунёвий ҳаётини тамомий парокандаликдан асраб қолар. Миразимга ўхшаб дунёнинг лаззатларидан тўйган ва чарчаган неча-неча инсонлар учун ҳам умидли келажак, ҳаётнинг навбатдаги босқичи бўлиб туюлар... Бир сўз билан айтганда, дин — маънавий ҳаёт тарзига интилиш одамзод қаршисида улуғвор мақсад — ўзни бағишлашга арзигулик манзил ўлароқ майдонга чиқар балки. Йўқса, инсон турмуш ва ўз нафсининг ўпқонларидан чиқа олмай, уларнинг қаърида туртина-суртина ўтиб кетаверади. Умуман, дин — асрор, илм эса унинг кашф этилган қисми эмасми? Ахир, илмнинг зиёси инсон ботинидаги зулматни ёритиб, динга бўлган эҳтиёжни бир қадар қондирмадимми? Умуман, башариятнинг ёруғ келажаги кўр-кўрона сиёинишда эмас, балки, илм-маърифатда эканлигига кишилик жамиятининг илўор қисми аллақачон иқрор бўлганку! Яна нечук тараққиёт чархпалагини тескари айлантиришга уринмоқ керак?.. Тўғри, илму урфон ақлга таскин беради, аммо кўнгилга-чи? Шундай экан, дин булоғини кўмиб ташлаш билан ўз оёғимизга ўзимиз болта

урган бўлмаймизми? Айни дамда, динни байроқ қилиб, фан ва тараққиёт йўлига ўв бўлиш ҳам ҳалокатли тадбир экан, олтин ўрталikka эришишгина ягона нажотимиз эмасми? Демак, одамзодга ҳамма нарса керак! Унга сарёғ суртилган юмшоқ нон қандай даркор бўлса, япроқлар қўшиғи, уни тушуниб, ҳис қилиш, юрак қони битилган икки қатор шеър ҳам шунчалик зарур. Ниҳоят, XX аср учун дунёдан қўл ювиб қўлтиғига урган, фақат ўзининггина келажаги ташвишида узлатга чекинган дарвеш қанчалик фойдасиз бўлса, ўзини супериндустриализм намояндаси ҳисоблаб, умрини аллақандай роботнинг яратилишигагина сарфлайдиган олим — “темир одам” шунчалик зарарли. Коинот, ундаги ҳаёт тақдири, эҳтимолки, ана шу супериндустриализм намояндасининг ботинан не чоўли дарвеш бўла олишига боғлиқдир... Ниҳоят, Миразим баўрида пайдо бўлиб, унинг ўзини ҳам ютиб юборишга тайёр турган бўшлиқ одамзоднинг бирёклама тутими — моддага суяниб, унинг пешидан чопиб, рухий-маънавий қутбни унутиш оқибати бўлиб туюлмаяптими сизга?..

81

Гулшода ўчоққа ўт қалаб, қозонни осди. Сўнг тўлдириб сув қуйди-да, бир чимдим туз билан етти-саккиз дона картошка ташлади. Худога шукр, пишиқчиликка ҳам етиб олишди. Қовуришга ёғ танқисроқ. Лекин бир ҳафтадан буён кунда бир маҳал картошка қайнатилади. Болалар ҳам эсли-хушликкина. Ҳадеб уни ейман, буни кияман, деб аясини сикишмайди. Шу ёшдан кўп нарсани тушунишади. Неча кун буғдой ўрилган даладан машоқ териб юриб, уч-беш қоп ғалла ғамлаб олишди. Ҳозир ўша буғдой кўчага — машина йўлга ёйиб қўйилган. Бирон ҳафтада буғдойи буғдойга, сомони — сомонга ажрайди. Гулшода ундан юз килоча буғдой чиқишини чамалаганча йўл чеккаларига сочилган бошоқларни ҳимариб супириб ўртага тўплаётганди, туйқусдан дарди кўзғаб, қаттиқ йўтал тутиб қолди. Кўз очиб-юмгунча кўкариб, шундоқ остонага ўзини ташлади. Томорқанинг ичидан картошка палақларини ташиётган катта ўғли Нуриддин, тандирнинг ёнида ёғочлардан нимадир ясаб, ўйнаб ўтирган Нодира ва Моҳиралар чопиб келишди.

Учовлашиб турғазишиб, айвондаги тўшакка олишмоқчи эди, аяси гавдасини кўтаролмади. Хириллаб, аранг нафас оларди... Кўркиб кетган Нуриддин кўшни маҳалладаги дўхтирнинг уйи томон чопди...

“Киналог” деб аталмиш гармонни олиб, анча ўзига келган Гулшода энди ичкарида — ойналари қалин, қорамтир мато билан тўсилган ним қоронғи уйда ҳолсизланиб ётар, бошида ўғли тик турарди.

— Укаларинг қани?

— Картошка ейишяпти.

— Сен нега емаяпсан?

— Сиз билан ейман.

— Менинг иштаҳам йўқ. Сен бора қол, совиб қолмасин.

— Менинг ҳам егим келмаяпти.

Гулшода меҳри жўшиб, ўғлининг пешонасига тушиб турган қуюқ жингалак сочларини силади.

— Ўғлим, хафамасмисан?

— Нимадан?

— Шунақанги... касалванд ота-онага ўғил бўлганингдан.

— Йўқ, нега ундай дейсиз? — сўради Нуриддин тушунмайроқ.

— Менинг хасталигим камдек худойим отангни ҳам бу дардга йўлиқтирди. Энди ҳаммаларинг қийналяпсизлар. Ахир, сизларни гуноҳларингиз нима?.. — Гулшода йиғлаб юбориб, йўтал тутмаслиги учун остки лабини тишлади.

Ўртага бир зум оғир сукунат чўкди. Ниҳоят, Нуриддин таскин берди:

— Қўйинг, ая, тақдирда бори...

Гулшоданинг бўғзида тикилиб қолган йиғиси кўзларидан ёш бўлиб думалади. Ва... ва у кескин бир ҳаракат-ла сапчиб, ўрнидан турди-да, ўғлининг ёқасига ёпишди.

— Нега ҳамманг бирдек бунақасанлар? Нега сен ҳам отангга ўхшаб ҳамма нарсани ичингга солиб кетаверасан? Нега бизни, бу тақдирни бўралаб сўкмайсанлар?! Нега?..

Гулшода ўғлининг гоҳ у, гоҳ бу юзига чарсиллатиб тарсаки тушира бошлади. Сўнг яна бўғилиб давом этди, — ҳай бола, билиб қўй, бу дунё шунақа дунёки, унда яхшига кун йўқ, агар ўсиб-унаман,

десанг, қорним нонга тўйсин десанг, ўзгаларни эмас, ўзингни ўйла. Сен битта эмас, орқангда сингилларинг бор, мен — яримжон, отанг — яримжон... сингилларинг сенга қоляпти. Сенинг ожиз бўлишга ҳаққинг йўқ. Эшитяпсанми, тушуняпсанми, ҳаққинг йўқ!.. Сен кучли бўл, керак бўлса, ёмон бўл! Ўзинг учун ёмон бўлолмасанг, сингилларинг учун мажбурсан. Ўз манфаатинг учун муттахам, каззоб бўлолмасанг, сингилларинг учун бўл! Улар ҳақда ким ўйлайди? Шундай қилмасанг, у дунё бу дунё рози бўлмасман, қўлларим мана шундай... ёқангда кетади.

Гулшодани яна йўтал тутди, қўллари бўшашиб, ўғлининг ёқасидан тушди. Нуриддин қўрқиб кетиб, гарангсиб қолди. Сўнг букчайиб қолган аясини суяб ўрнига ётқизди-ю, дорисини тутди, ҳайтовур Гулшода бу сафар кўкариб кетмади, йўтал босилгандек бўлди.

— Ая, илиқ чой опкелайми? — деди Нуриддин эшик томон йўналиб.

— Йўқ, керакмас, — деб у юзини терс ўгириб олди, — бироз холи кўй...

Ўша-ўша Гулшода ўрnidан турмайди. Гўё касалликнинг хуружи ўтиб кетган, дармони ҳам ўзига қайтган, тану жонида юрса юргудек мадори бор-у, негадир бундай қилмайди. Юраги хижил, ичига чироқ ёкса ёришмайди. Ўзини худди жинойт қилиб қўйгандек сезади. Лекин қачон, қанақа жинойт қилиб улгурди у?.. Гулшоданинг ўзи ҳам буни билмас, тушуниб ололмасди. Айни пайтда у ўғлининг юзига тик қарай олмас, агар хонага кириб қолса, беихтиёр ўнғайсизланар, ўзини қўярга жой тополмай қийналарди. Шунда Гулшода бир нарсани тушунгандай бўлди: уни эзаётган куч “Ўғлимга нисбатан хиёнат қилиб қўймадимми? Ахир, шу чокқача “Қийналсанг ҳам тўғри юр, тўғри тур” деб ўстирмаганмиди? Энди бўлса, азоб жон-жонидан ўтганда қаёққа бошлаяпти? Нима қилсанг қил-у, яхши яша, оч қолма, дея ўзга бир ғояни уқтирмақчимми?.. Ана шу андиша уни қийнар эди. Гулшода умрида биринчи марта чинакам виждон азобида ўртанаётганди. Вақт ўтган сайин жисмидаги дард енгиллашар-у, юрагини кемираётган андишалар хуружи ортиб борар ва ўзини тобора

ёмон ҳис қиларди. Эҳтимол, Гулшодани беҳол қилган куч фақат бу эмасдир, балки шу чоққача тортиб келган турмуш юкининг ортик даражада оғирлашиб кетганидир, сабр косасининг тўлиб тошганидир, пичоқнинг бориб суякка етганидир. Хуллас, нима бўлганда ҳам Гулшода мана, икки ҳафтадир тўшақдан бош кўтармайди. Бечора полапонлари атрофида гиргиттон — ҳали чой дамлаб, ҳали ховлидаги олмадан олиб келишади. Фақат овқат тайёрлашга бироз ғўрлик қилишарди. Омон бўлсин, қўшнилар навбат билан бир коса - ярим коса овқат чиқариб туришибди. У ётиб қолгандан буён дам Ҳалима опа, дам Одил ака овқат кўтариб келишади. Лекин Гулшода уларга ёрилгиси келмасди. Шундоқ ҳам ташвиш еб битираёзган қайнота ва қайнонасини қийнашни истамасди. “Бироз мазам бўлмади, ўтиб кетади”, деб уларни тинчлантирди, холос. Аслида унинг дунёси тобора қоронғилашиб бораётганди.

Гулшода кузатиб қараса, болалари ўзларини ўзлари эплаётгандек. Нуриддин ўн бирга қараб кетяпти, Нодира тўққизда, кенжатой — Моҳира эса куздан мактабга чиқади. Демак, улар аста-секин йўл топиб кетишади. Энди болалар касалванд ота-онасиз ҳам бир кунини кўрадилар. Қайтага тузукроқ ишга ярамайдиган падар ва волида уларнинг нонини яримта қилиши мумкин. Гулшода Амирнинг яқин орада тузалиб, оилани таўин ўз паноҳига олишига ортиқ ишонмайди. Ўзининг ҳар дарди зўрайса зўрайяпти-ю, беҳроқ бўлмаяпти. Кечагина фарзандларининг суянган тоғи — ота-она бугун уларга ортиқча юк бўлиб ўтиришибди. “Менга бир нима бўлса улар нима йўқотишади?.. Бўлмаса, нима наф бундан?..” — Гулшода миясида чакнаган фикрдан сесканиб тушди, лекин мушоҳадада давом этди. Ўтиб кетсам оилада битта нонхўр камаяди. Кейин дорига сарфланаётган пуллар тежалади. Болалар ҳам тез пишади, тез етилади, турмушнинг аччиқ-чучугига кўникади. Муҳими, уларга дардисар бўлмайман. Бу — ҳақиқат!.. Шу ҳолда-чи?.. — Гулшода бироз ўйлашиб қолди — унда қандай нафим бор? Ё тавба, — унинг этлари жимирлаб кетди, — наҳотки менинг ўз болаларимга бирон керакли жойим қолмаган бўлса?.. Наҳот мен ортиқчаман? Тирик қолишим уларни бир неча ҳафталик азагарчилик, кўз ёшдан сақлайди холосми? Бор-йўғи шуми? Кейин йўқлигимгаям кўникиб кетишадими... Тавба, наҳотки, уларнинг ёнида қолишнинг

иложи бўлмаса? Иложи бор, фақат бунинг шарти ҳам бор. Шарт шуки, мен уларга бош-қош бўлишга қодир бўлмоғим зарур. Мен эса, бунга қодир эмасман! Эй Худойим, нимага мени бунчалар бахтсиз яратдинг?! Соғлиғимни олдинг, эримни олдинг, энди жонимни ҳам олмоқчимисан? Ол! Ол! Керак бўлса ҳаммасини ол! Фақат... — Гулшода ётган жойидан сапчиб ўрнидан турди. Кескин ҳаракатдан боши айланди. Лекин бунга эътибор қиладиган алфозда эмасди. Гандираклаб қўшни хона эшигини очди — у ер ҳали битмагани учун омбор қилиб қўйишган эди. Девордаги миҳга илиниб турган арқонни олди, сўнг пайпаслаб япасқироқ стул топиб ўзи ётган хонага чиқди. Аланглаб арқон илгулик жой кидирди. Шунда беланчак осиладиган халқа бор экан. Стулни ўшанинг тагига қўйиб, устига чиқди, халқага узаниб арқонни ўтказди. Иккинчи учини эса халқа қилиб бўйнига солди. Ва... ва у бир зум қотиб қолди. Миясида эри бот-бот айтадиган Қуръон оятлари чакнади-ю... қилаётган ишининг бутун даҳшатини гўё энди англагандек ранглари қув ўчди, лаблари гезарди, жисми худди ток ургандек титрамоққа тушди. “Вой шўрим, мен нималар қиляпман ўзи, болаларимни кимга ташлаб кетяпман?!” — Гулшода стулдан сакраб тушмоқчи бўлганди, осилиб қолди. У кучли ҳаяжон ичида бўйнига солинган арқонни унутганди. Арқон бир лаҳзада “Ҳип” этиб бўйнини бўғди. Гулшода талваса билан стулни қидириб оёғини узатди, лекин оёғи стулнинг ёнбошига тегиб, уни нарига учуриб юборди. Қўлларини бўғзини тобора қисиб бораётган арқонга узатиб, бўғзи ва арқон орасига тикмоқчи бўлди. Бироқ улар икки томонга шалвираб тушди, кўтарилмади. Энди у жон талвасасида оёқларини потратар, натижада бутун гавдаси силкиниб, катта хонанинг у бурчагидан бунисига худди беланчакдек бориб келарди...

82

Амир айвонда чалқанча ётганча ўй суларди. Ташқаридан бошлашиб Одил ака, ҳалима ая ва етим қолган болалар кириб келишди. Ҳаммаларининг юзида оўир мусибатнинг излари шундоқ билиниб турарди. Айниқса, Ҳалима ая йиғлайверишга кириб кетганди...

— Ўғлим, — деди марҳуманинг ҳаққига яна бир дуо қилиб бўлингач Одил ака Амирга юзланиб, — маросимларни ҳам ўтказиб бўлдик ҳисоб. Энди у ерда болаларнинг бир ўзлари туришлари ножоиз. Сенга ҳам “Болаларингни ўзинг эпла” дейдиган гапимиз йўқ. Фақат соғай... — овози титраб гапиришдан бир зум тин олди Одил ака, — нима қилиб бўлса ҳам тузалишга ҳаракат қил. Ўзинг учун бўлмаса, болалар учун. Ҳадеб жаннат ҳақида гапирардинг — мана, энди жаннатга тушиш учун худойим сени яна бир имтихондан ўтказмоқчи... Шу етим қолган ўғил-қизларингни бағринга олиб, бошини силай олсанг, бас, жаннат — шу, деб ўйлайман мен... Энди болаларингга қаттиқ гапирма... — Одил аканинг бўғзига нимадир тикилди, яна жим қолди. Сўнг “шиқ” этказиб бурнини тортди-да, туриб ҳовли томонга ўтиб кетди...

Амирнинг эса, болаларга қаттиқ гапирадиган ҳоли йўқ эди. Лекин бирон нарса сўраб келишса, қуруққина жавоб беради, қисқа қилиб йўл-йўриқ кўрсатган бўлади-ю, на ўғлини, на жажжи қизларини суюб эркалайди. Илгарилари меҳри жўшганда Нуриддинни суюб, сочларини тўзғутгувчи эди, энди ҳатто шунга ҳам ҳуши етмайди. Гўё улар бегона-ю, бу эса одамгарчилик юзасидан муомала қилиб юргандек.

Баъзан болалар эркалангиси келиб, отаси атрофида айланишиб қолса ҳам Амир пайқамасди.

Шундай пайтларда чидай олмаган Ҳалима ая баъзан ошқора, баъзан пинҳона кўз ёш тўкар, алам жон-жонидан ўтганда Амирга насиҳатга тушарди. Амир эса ўзича ўйларди: “Нахотки, одам Маҳшар куни яқин келиб қолганда ҳам бошқа нарсалар ҳақида ўйлаб юрса? Фурсат ниҳоятда оз. Шу даражада озки, ҳатто оила, бола-чақа ташвишлари билан яшаб бўлмайди. У бунга улгуролмайди ҳам. Болалар ўзларининг бегуноҳлиги билан қутулиб кетадилар. Биз-чи? Мен-чи? Менинг нажотим нимада?! ға-ҳа, айнан нимада? Ҳар ким қилаётган ишини ташлаб, нажот ҳақида қайғурмоғи зарур. Лекин астафируллоҳки, одамлар кераксиз ишлар билан банд бўлиб, бир чимдим умрларини зое кетгизишмоқда... Юсуф, укагинам, жигаргўшам, сенга нима бўлди? Тўқ ва фаровон ҳаёт яратиш керак

дейсан, адолатли жамият қуриш зарур, дейсан. Ахир, буларнинг ҳаммаси сароб, қуруқ сафсата-ку! Сен, аввало, ўз қисматинг устида бош қотирсанг, ўз нажотинг тўғрисида ўйласанг бўлмайдимми? Ахир, шахс нажотидан муҳимроқ масала, ташвиш қолмаган бу дунёда!..”

Лекин шунга қарамай, Амир ўзида ғалати лоҳасликни, яшовчанликнинг акси бўлган аллақандай маҳв этувчи паришонликни ҳам ҳис қилардики, буни айниқса, фарзандларига бўлган ўз муносабатини кузатар экан, яна-да аниқроқ сезиб қоларди. Шунда хўрлиги келарди. Ахир, болалари худди кучли шамолда ағдарилиб кетган индан чирқиллаб чиқиб, ўзларини ҳали у ён, ҳали бу ёнга ураётган қалдирғоч полапонларига ўхшарди. Бироқ минг лаънат шу ҳолигаки, Амир тушуниб туришига қарамай, фарзандларига ёрдам беролмасди. Шунда унинг ҳам кўзлари гоҳи-гоҳида ачишиб ёшланарди. Лекин бори — шу. Амир бундан нарисига ўтмасди. Ҳатто бир пасда хаёли чалғиб, болаларини ҳам унутарди.. Жуда қийналиб кетганда эса хаёлан ўтмишга сайр қиларди, болалигини соғиниб эсларди.

Шундай кезларнинг бирида Амир нимқоронғи уйда хаёл суриб ётарди. Болаларнинг қий-чувларини эшитиб деразадан ташқари қаради. Йўл ва уй ўртасидан оқиб ўтган каттагина ариқ тўла болалар: дам бир-бирларига сув сочиб қийқиришар, дам лой чаплаб қувлашарди. Завқи тошиб кетган Амир шартта туриб кетди ва чопиб чиқиб, усти-боши билан ўзини ариққа — болаларнинг даврасига отди. Бироздан сўнг у ҳам худди бошқалардек, худди болалардек умумий ўйинга шўнғиди-қолди.

Ўша куни Одил ака то ишдан қайтиб, болаларни қувиб юборгунга қадар Амир сувдан чиқмади. Гўё у болаликнинг, ўйиннинг лаззатини қайта бошидан кечиргандек ҳис қиларди ўзини...

Шу-шу Амир аҳён-аҳёнда болалиқда ўзи ўйнаган ўйинларни болаларга қўшилиб ўйнашни одат қилди...

Орадан икки кун эмас, икки ҳафта эмас, нақ икки ой ўтдиамки, на Нуриллодан, на у қарзга олган пулдан дарак бўлди. Вақт ўтган сайин

Юсуф ўша маблағини сувга ташлаб юборганига тобора қаттиқроқ ишона борди. “Агар тўғри ниятли одам бўлганида, орадан шунча йил ўтиб биринчи бор кўраётган эски танишидан катта миқдорда пул сўрармиди? Агар аҳмоқ бўлмаганимда, мен ҳам дуч келган кимсага бор-будимни қўш-қўллаб топширармидим?” — дея ўзини юз бор, минг бор тергаб койиди. Лекин рости, тўйдан кейин хина қўйдинг нима, қўймадинг нима?.. Юсуф фирмада ишлаётганидан буён бир Нуруллога эмас, ҳатто анча синашта бўлиб юрган, назарида яхши-ёмон кунда хабарлашиб туришга арзийдиган одамларга ҳам қарз берди. Лекин қайтгани оз бўлди, ҳатто учдан бири деса ҳам бўлаверади. Юсуф ҳисоблаб кўрди — анчагина. Бу пулларга Юсуф қишлоқда ота-онасинингу ака-укаларининг йиғилиб қолган барча катта-кичик моддий муаммоларини ҳал қилиб бериши ёки ўзига шаҳар четидан бир-икки хонали уй сотиб олиши мумкин эди. Йўқ, у буларнинг бирортасини қилолгани йўқ. Ҳатто бир соғин сигир олиб беролмади онасига. Буларнинг барчаси Юсуфнинг бағрида улғайиб келаётган Нафрат исмли ўша ўсимтанинг илдизига яна сув қуярди. Агар Нафрат фақат ташқи дунёга, одамларгагина қаратилганда эди, балки унинг яшаши бирмунча енгиллашарди, бироқ у ўзгача қандоқ нафрат қилса, ўзини ҳам шунча ёмон кўра бошлаганди. Назарида у одамлар билан бўлган муносабатда ҳали ғўр эди, пишмаганди. Кўчани, ундаги одамлар ҳийласини ҳали яхши илғаб ололмасди. Қанча алдасалар, шунча алданарди ва айнан шу хомлиги учун ҳам ўзини ёмон кўрарди. Бироқ айна дамда Юсуф бутунлай бошқаларга ўхшаб ҳам яшаб кетишини тасаввур этолмасди. Ахир, қандай қилиб Нурилло сингари яшаш, иш тутиш мумкин?.. Нега шунақа? Нега одамлар алдовни яшаш усулига айлантириб олишди? Юсуф бунинг туб сабабларини қидира бошлади. Туйқусдан хаёлига ўзи ва Захро ўртасида тобора алангаланаётган муносабат келди. Ахир, ҳали бир марта ҳам ўпишмаган бўлса-да, уларнинг учрашиб туришлари зиёли эркак ва аёлнинг анчайин маданий, лекин ишқий “ўйин”идан ўзга нарса эмас-да. Юсуф буни биларди ва илк марта қалбида “Нега бу даражада тубанлашдим?” деган саволнинг изтиробни пайдо бўлди. Дарҳақиқат, уларнинг ҳар иккиси ҳам оилали эди, гарчанд Юсуф ва Ойгул муносабатлари тагидан зил кетган, Юсуф ўғлининг ўлиmidан

сўнг хотини билан бир марта бўлсин, кўришмаган эса-да, барибир, ҳали улар расман — эру хотин. Ажралиш ҳақида фақат гап бўлган, холос. ҳали ҳеч ким судга ажрашаман, дея ариза бергани йўқ. Шунга қарамасдан, Юсуф дўстининг хотини билан дон олишиб юрибди. “Хўш, нега?” — Юсуфнинг ўз-ўзига берган азобли саволи айнан ана шундай мулоҳазалардан келиб чиқаётганди.

Ўйлай-ўйлай шундай хулосага келдики, одамзот аввало, ўз даврининг фарзанди экан. Давр эса сиёсий-ижтимоий ўзгаришлар майдонига айланганди, мавжуд эски тизим бутунлай барбод қилинган, янгиси эса энди-энди шаклланиб бораётганди. Бир ижтимоий-маданий босқичдан иккинчисига ўтиш давр кишилари кайфиятида аллақандай тараддудни вужудга келтирганди. Бу табиий ва ҳатто қонуний ҳисобланарди Юсуфнинг назарида. Чунки одамзод табиатан тақлидчи, буюк тақлидчи! У ўз замонасига хос хусусиятларни бир пасда ўзлаштириб олади. Натижада бу даврнинг айрим кишилари учун виждон, ахлоқ, оқибат, вафо, ватанпарварлик... каби тушунчалар ортиқча ва қулгили даҳмазадек туюлиб қолди. Юсуф билардики, сўнгги йилларда одамлар маънавият ўчоқларига, жумладан, кутубхоналарга кам кирадиган бўлиб қолди. Энг катта кутубхоналарга ҳам баъзан куни бўйи ҳеч зот мўралаб қўймайди. Лекин Юсуфнинг фикрича, ҳатто йиллаб одамлар кутубхоналарга қадам изи қилмаса-да, уларни ёпиб ташламаслик зарур. Бу жуда катта ва кечирилмас, тузатилиши мушкул хато бўларди. Чунки кутубхонадан одамлар фойдаланмагани билан уларнинг мавжудлиги ҳақидаги хаёл — ҳақиқатга суяниб, улардан руҳланиб яшайдилар. Кутубхона ва умуман, шунга ўхшаш билим ва маданият ўчоқлари башариятнинг руҳоний-маънавий дунёсига бағишланган муаззам қасидалар, улар шаънига ичилган оташин қасамларким, булардан воз кечиш ва биноларини, масалан, тужжорларга ижарага бериб юбориш билан жамият аъзоларининг онгидаги мувозанатга даҳл қилинган бўлади. У ерда тарозининг маънавий қадриятлар палласи енгиллаб ва ҳатто бўшаб қолади. Натижада, одамзод эзгуликдан ва унинг учун чидам билан курашнинг азобу роҳатидан бир онда юз ўгириб, ҳайвон мисол фақат ва фақат жисмининг истакларини қондириш йўлига ўтади. Ана унда қиёмат кўпди, деяверинг. Албатта, биргина

кутубхоналарнинг ёпилиши билан қиёмат қўпиб қолмайди. Қолаверса, қиёмат ер юзида қўпиши шарт эмас, бир инсон ботинида ёвузлик эзгулик устидан ғалаба қозондими, шунинг ўзи ўшал зот учун қайси қиёматдан кам?..

Юсуф ана шу тарзда мулоҳаза қилар экан, бутун дунёсини банд этган нафратнинг бежиз эмаслигини теранроқ тушуна борди. У шундай тўхтама келдики, одамзотнинг ўзаги мустаҳкам эмас, балки сув юзасида қалқиб оқувчи пўкак сингари мўрт эканки, ҳар қандай шамол, зилзила ва ҳатто сувга отилган кичик бир тош таъсирида ҳам ҳовузнинг у қирғоғидан бунисига қалқиб оқавераркан. Замона зайлининг ҳукмрон ва аллаловчи домидан ўзини қутқариб, буларнинг барчасидан баланд кўтарилиб яшайдиган ва башариятнинг улуғ орзулари сари курашадиган Зотларнинг шаклланиши нақадар қийин экан, — хаёлидан кечарди Юсуфнинг. Ахир, мана, унинг ўзи ҳам алал-оқибатда “Мухит гирдобиди бир хас” янглиғ айланмоқда-да. Йўқса, Юсуфнинг эсини танигандан бошлаб олдиға қўйган юксак мақсадлари йўқмиди? Дунё ўйинларининг шартлари шу қадар шафқатсиз чиқдики, охири, ҳатто Юсуфни ўз комиға тортиб кетмоқда. Юсуф ана шу чангалдан эсон-омон чиқиб қололмагани учун ўзидан, ўз табиатининг заифлиғидан ҳам нафрат қилмоқда эди. “Бироқ яна нима қилайин эди? Ахир, баландпарвоз мақсадларни амалға ошириш учун киши мувофиқ кучу қудратға, қайфиятға эға бўлиши шарт-ку! Иккинчи кутб сари мен айнан ана шуларға эришиш ниятидағина йўл олғандим. Йўқса, унинг кўнгил олғучи неъматларига абадул-абад жодуланиб қолиш учун эмас. Демак, мен мавжуд вазиятда бирдан-бир тўғри йўлни тутганман!..” дея ўзини оқлай кетарди Юсуф изтироблар исқанжасида қийналган дамларида.

Шунга қарамай, унинг ичи вайрон эди. Ўзини худди бошқа юртға бадарға этилгандек, бутун ишлари, яқинлари, орзу ва эҳтиёжлари ватанида қолиб кетгандек ҳис қиларди. Лекин на чора, сургун муддати битмагунча у ўз юртиға қайта олмасди...

Бугун Юсуф яна ўзини қўярга жой тополмай типирчилаб қолди. Ниҳоят, тараддуд ва изтиробларға чек қўймоқ бўлиб, дам олиш кунини ҳам кутиб ўтирмай, Захроға телефон қилди... Во ажаб, Юсуф рухий азобдан қочмоқ учун ўзини яна шу балоға гирифторман этган,

этаётган сабабларга бош урмоқда эди...

84

Дарвозани Алимкул очди ва Юсуф саломлашиб улгурмай “Окамиз йўғ-ла, нима деб кўяй?” — деди шошилиб. Юсуфнинг назарида Алимкул унинг тезроқ кетишини истаётгандек эди.

— Захро-чи? — сўради Юсуф.

— Пропусти Алим, что ты?.. — ҳовли тарафдан Захронинг овози келди. — Кирувринг Юсуф ака, — у меҳмонга пешвоз чиқди. Сўнг Алимкулга юзланиб деди:

— Ты можешь идти.

— У меня ещё работа... — Алимкул бекасининг навбатдаги жавобини кутмай ичкарига йўналган эди. Захронинг жаҳли чиқди:

— Я сказала, уходи!

— Хорошо госпожа, только не нервничайте, пожалуйста, — Алимкул Захрога қув қараш қилди-да, ўзига ажратилган хонага кириб, кийина бошлади.

Юсуф эса кичик бу мулоқотдан ниманидир — бека ва хизматкор ўртасидаги муносабатдан бошқачароқ, балки эркак ва аёлнинггина орасида бўлувчи ниманидир сезгандек бўлди. Лекин кўпроқ билишга кўрганлари камлик қиларди...

— Қизларингиз қани? — сўради Юсуф қўлидаги қадахни айлантирган кўйи.

— Опамларникида... — Захро овозида ширин бир маъно бор эди. — Нима учун ичамиз? — аёлнинг қўллари енгил титради.

— Билмадим...

— Если ничего сказать или банально всё что мы хотим сказать, то будем пить молча, — Захро қадахини жаранглатиб, Юсуфникига уриштирди ва лабига олиб борди.

Қадахлар уришидан чиққан тиниқ жаранг таъсиридан Юсуфнинг ботинида — ич-ичида нимадир чирт узилди ва ўз бағрида аллақандай ёвуз озодликни ҳис қилди. Агар шу вақтга довур ҳам унинг кўксида икки қарама-қарши кучлар бир-бири билан аёвсиз курашиб келаётган

эса, энди уларнинг бири махв бўлаёзганди. Иккинчиси эса ғалаба нашидасидан маст бўлганча музаффарият шарафи учун дунё аҳлига маишат эълон қилмоққа тайёр эди.

Юсуф ўзи кутмаган, билмаган бир журъат билан Заҳронинг кўлини тутиб, кўзларига тикилди. Заҳро бир сесканиб тушди, бироқ кўлини тортиб олмади, ўзи англамаган аллақандай куч таъсирида ҳатто қаршидаги нигоҳнинг ўз нигоҳини эркалашларига йўл қўйди...

Юсуф кучли ҳаяжон ичра ўрнидан кўзғалди. Заҳро ҳам... Эркак олдинга томон босди, аёл ҳам...

Сутранг, сирғалувчан чойшаблар денгизида сузиб бораркан, Юсуф ўзини янгидан кашф эта бошлади. Ахир, яқиндагина бойлик ва ҳашам, жумладан, мана шу данғиллама уй уни кўрқитган, кўнглига ваҳм туйғусини солган, ўздан итарган эди. Энди бўлса, айнан ўша нарсалар эҳтиросига эҳтирос қўшмоқда. Ўн дақиқа аввал Заҳро ўз дўстининг хотини эканлиги тўғрисидаги фикр унинг кўл-оёқларига, қалбига, тошиб келаётган ҳислари бўронига кишан ва дамба бўлиб турган бўлса, энди айни ўй унинг жазавасини баттар оширмоқда. Эҳтимол, ҳақиқатан ҳам гуноҳнинг меваси ширин бўлар ва Юсуф ўзини қанча кўп гуноҳкор ҳис қилса, олаётган лаззати ҳам шунча хўп бўлаётгандир... Нима бўлганда ҳам, Юсуф бир ҳақиқатни яхши англаб турарди: у иккинчи кутбнинг ҳам ўзи яқинлашиши мумкин бўлган ҳаддига етиб келганди. У бундан буёғига ўла қолса қадам босолмасди. Босса, махв бўлажакди гўё. У энди орқага қайтиши, иккала кутбнинг ўртасидаги мўътадиллик — олтин ўрталикни топиши зарурлигига ортиқ шубҳа қилмасди... Шубҳа қилмасди-ю, ҳайҳот, бу тўғри гаплар, ақлли насиҳатлар Юсуфга айни лаҳзада аёлнинг иссиқ кучоғидан олётган мислсиз лаззати қаршисида нақадар юпун ва нақадар афтодаҳол туюларди...

Ойгул тун ярмида чўчиб уйғонди... Негадир юраги ғаш эди, қайтиб ухлай олмади. Нима қиларини билмай пиқиллаб йиғлаб юборди. Хиёл ўтмай, эшик ғийқиллаб очилди ва “Ойгул, Ойгул”, дея

товуш берганча Тожихон ая кириб келди.

— Нима бўлди, қизим? Бирон жойинг оғрияптими?

Ойгул индамас, ётган жойида фақат силкиниб-силкиниб йиғларди.

— Қўй, қизим, хафа бўлма, мана мени айтди дерсан, Юсуф кеп қолади яқин орада, — Тожихон ая қизининг кўзёши сабабини Юсуфнинг келмай кетганига йўйди.

— Апа, ажрашаман! — Ойгул бирдан ҳиқиллашни бас қилиб, онасининг кўзларига қаради.

— Унақа дема, қизим, Муҳаммаджоннинг ўлими Юсуфга қаттиқ таъсир қилди-да. Ота-да ахир. Эне бунда сени айбдор, деб аразлаб юрибди... Вақт ҳамма дардни даволайди... Кўнглим сезиб турибди, у кеб қолади, — она қизини ниятидан қайтармоқчи бўлди.

— Йўқ, апа! Бирга бўлмаганимизга ҳам тўққиз ой бўлди, тўққиз ой! Мусулмончиликка олсангиз ҳам олти ойдан кейин қайта никоҳдан ўтиш керак. Биз эскичасига аллақачон эру хотин эмасмиз. Энди янгичасига ажралишсак, бас. Тонг отсин, ариза бериб келаман...

— Эсингни йиғ, жинни бўлма! — Тожихон аянинг капалаги учиб кетди. Ахир, шунча уйлаб-чиқарган ўғил-қизлари ичида биронтаси ажрашган ҳам, ажрашаман деб тўполон қилган ҳам эмас. Элу юртнинг олдида нима деган одам бўлади? Устига-уштак, маҳаллабоши аёллардан бўлса...

— Шошмай тур, қизим, эртагаёқ ўзим қуданикига тағин бориб, гаплашиб келаман. Керак бўлса, Тошканига бориб, етаклаб келаман ўша бетамизни!.. — Тожихон ая қизини ҳовуридан туширмоқчи бўлди. Лекин Ойгул ҳам тутганини қўймасди. Онасининг узундан-узоқ насиҳатларини эшитиб ўтирди-да, охирида яна ўз билганини қайтарди:

— Муҳаммаджонни бериб қўйганимиздан бери икки марта келиб кетди. Лом-мим демади. Ҳатто бувисидан бўлсаям жавоб айтиб юбормади. Агар кўнглида биз бўлсак, албатта бир нима дерди. Мен уни жуда яхши биламан, индамаяптими, демак, мен билан яшагиси йўқ. Мен ҳам унга ялинмайман...

Тожихон аянинг кўзларига ёш қалқиб чиқди...

Тонг саҳарда ўтовдан чиққан қария олазарак бўлиб осмонга қаради: кўк гумбазини тўлдириб-бостириб келаётган қоп-қора булутга кўзи тушгач эса ичини ваҳм босди. Ахир, чўпон улар чор томони баланд адирликлар билан ўралган паст текисликка — ўтлари мўл яйловга куни кеча келиб эдилар. Гап уларнинг қачон келганларида ҳам эмас. Агар ҳавонинг бунақа ўзгаришини олдиндан билишганда эди, подани юқорироқ ҳайдаб чиқишга жазм қилган бўлардилар. Ҳеч курса бир-икки кунга. Лекин улар ғафлатда қолишди. Эҳтимол, булут юқорида — Улуғтоғ томонларда ўз ишини қилган — кечаси билан тоза қуйган чиқар. Шундай бўлган чиқса, худо кўрсатмасин, ёққан жала селга айланиб пастга қараб оқиб қолса...

Қария шундай хаёллар билан ташвиш чекиб тураркан, ўтовдан бирин-кетин иккала ўғли чиқиб келди ва гўё ҳеч нима бўлмагандек кунлик машғулотига уннаб кетишди. Қариянинг бўлса ичини ит тирнарди: нима қилсам экан, ҳалиям бўлса, подани тепага ҳайдасамми ё бу ўринсиз ташвишми? Йўк, йўк, эҳтиёткорлик ҳеч зиён қилмас. Ахир, биз тоғнинг шундоқ бикинидамиз, лоақал нари бориб туриш керак, — қария бир қарорга келган эди.

— Ота, чойга келинг, — деди кенжа ўғил қора қумғондан шовуллатиб чойнакка қайнаган сув қуяркан.

— Ҳа, майли, бир пела чой ичсак ичибмиз-да, — ваҳима қилиб болларни кўрқитиб қўймай тагин, — хаёлидан ўтди қариянинг. Лекин чойни қўлига олувдиямки, нарироқда боғлиқ турган иккала от баравар депсиниб кишнаиб бошлашди. Катта ўғил “Олдиларидан илон-пилон ўтгандир”, деб қўя қолди, бироқ қариянинг кўнглига ғулғула тушиб бўлганди. У ортиқ яшириб ўтирмади.

— Ҳув, қора булутни кўряпсизларми? Агар у кечаси билан анави тоғнинг устига ёққан бўлса, кўп ёмон, пучмоқларга сув тўлган. Худо кўрсатмасин, тагин ёғиб қолса, бу ёққа сел бўлиб оқиб келиши ҳеч гапмас. Қайдам, узокроқдан ўтган, тепада сув тўпланмагандир. Лекин биз бир тадбир олмасак бўлмас. Отлар ҳам безовта бўп қолди. Чойни кейин ичармиз. Турдик! — қария дик этиб ўрнидан турди, — ўтовга, анжомларга тегманглар, назаримда вақт тиғиз, йиғиштиришга

улгурмасмиз-ов.

Ўғиллар отларни эгарлашди, ота бўлса энг зарурий ашёларни битта хуржунга наридан-бери жойлаштирди. Сўнг учовлашиб, бирин-бирин туриб ўт чайнашга тушган кўйларни тезроқ ҳаракатга келтириб, тоғнинг тагидан узоқроқ ҳайдашаркан, осмон қаттиқ гумбурлади. Қария ташвишланиб осмонга бир назар ташлади-ю, ҳалиги қора булутни шундоқ бошлари устида кўрди, — тезроқ, тезроқ ҳайданглар, аямай ур оёғига, ур-р-р!.. — дея ўғилларини қистади.

Бирдан ҳавода “қарс-курс” деган товуш янгради ва шовуллаб ёмғир бошлади. У “ҳаш-паш” дегунча жалага дўнди. Икки пиёла чой ичгудек фурсат ўтар-ўтмас оёқларнинг тагидан сув ариқ бўлиб оқа бошлади. Улар анча йўл босиб кўйишганига қарамай, етиб келган жойлари хавфдан узоқ эмасди. Кенжа ўғил яёв эканидан юришга қийналаётганди. У баъзан сирпаниб йиқилар ва беш-олти одим лойқа сувга кўшилиб оқиб борар, сўнг яна оёққа туриб оларди.

— Ма, сан мановга миниб ол! — қария отнинг бошини ўғли томонга бурди.

— Йўқ, ота, оқим кучли, сизни оқизиб кетади, ман ўзим амаллаб боряпман, — овозининг етганича қичқирди ўғил. Бироз чалғигани боис яна йиқилиб, пастроққа оқиб тушди. Ўзини ўнглай солиб кўйларга қичқирди: кур-е! Бироқ овозини энди ўзидан бошқа эшитмасди. У қаддини ростлаб сурувга разм солди: бакувватроқлари олдинда кетар, мундайроқлари — улар кўп эди, — худди ўзи сингари лойқа сувда тайғаниб-оқиб борарди. Гоҳида йиқилиб туролмай, орқадан келаётган пода туёғи остида эзилиб, бўтана сувда потраб қолаётганлари ҳам бўлардики, уларга ёрдам беришга ҳеч кимнинг қурби келмасди.

Жала ёққан, тепадан оқиб тушаётган сел миқдори кўпайган сайин чўпонлар ва кўйларнинг ҳоли тобора танглашарди. Бир маҳал кенжа ўғил орқадан келиб оёқларига урилган кучли сел зарбасидан олдинга мункиб юзгубан йиқилди ва ўша кўйи йигирма метр чамаси оқиб тўғри кўйларнинг орасига кириб кетди. Жони ҳалакда бўлган пода бўтанага кўмилиб ётган чўпоннинг устидан ҳам босиб ўтди. Буни кўрган тўнғич ўғил отини ўша томонга қистади. Етиб келганда укаси бошини лойқадан чиқарди, лекин туролмасди, афтидан оёғи

қўйларнинг туёқлари остида эзилганди. Ака укасини асосий сел оқимидан четга олмоқчи бўлиб отдан тушди. Бироқ худди шу аснода орқа тарафдан кутуриб одам бўйи баландликда сел келарди. Укасини кучоқлаб ердан даст узиб олган ака ёнбошга бир одим қўйишга ҳам улгурмади...

Офатдан қариягина тирик қолди ва яна қўйларнинг тахминан учдан бир қисми. Қария омон қолган жони учун отидан миннатдор бўлса арзирди, чунки уни сел оқимидан хайвоннинг ҳуркиб ўзини четга олиши кутқариб қолди. Қариянинг ўзи бўлса, иккала ўғлини баравар ямлашга чоғланган селга кўзи тушгандаёқ ҳушини йўқотиб бўлганди. Лекин бақиролмади, бақириб ўғилларини хавфдан огоҳ этолмади. Чунки сел шунчалик яқин қолгандики, бечора чолнинг хайқириғи бўғзидан чиқишга ҳам улгурмади...

Энди унинг ичига чироқ ёксанг ёришмасди. Ахир, ўн гулидан бири очилиб очилмаган шўрлик болажонларининг кўзларига лойқа тўлгунча ошини ошаб, ёшини яшаб бўлган отанинг жонига келмайдими ўша қирон!..

Орадан анча фурсат ўтган, жала ҳам, сел ҳам тинган, фақат юқоридан пастга сизиб заифгина бўтана сув оқиб турарди. Қария бўлса, ён томондаги адирлардан бирида бошини қуйи солганча юрагига қил ҳам сиғмай изтироб чекарди. Унинг кўзлари куп-қуруқ эди, ки бошига тушган мусибат йиғидан баланд, кўзёшдан каттароқди. Қолаверса, унинг ичини гуноҳ ҳисси ўртаётганди. Ахир, бош чўпон — у, ота — у, йўлбошчи-рахнамо ҳам — у! Жувонмарг кетган фарзандлари унинг измидан чиқмасди. Қария қаерда хато қилди, — шуни билолмай, шу ҳақда ўйлаб, шуни ҳазм қилолмай ўртанарди. Ахир, у озмунча селларни кўрдими! Музлатгувчи қаҳратон қишларни, куйдиргувчи жазирамаларни қанчасини бошидан ўтказмади, дейсиз... Лекин буниси...

Шунда “лоп” этиб хаёлига ўтган йили ёзда тошга боғлаб қийнаганлари — ўша... сочлари патила-патила девонасифат йигит тушди. “КЎЗЛАРИНГГА СУВ ТЎЛСИН СЕНЛАРНИНГ!!!” — қариянинг миясида қарғиш чақнади. У сапчиб ўрнидан туриб кетди. Ахир ўша йигитни бир томчи сувга зор қилишмаганмиди? Наҳотки, у

қаргаган бўлса? Нахотки, у чинданам ўғри бўлмаган? Унда ким? Қариянинг тиззалари қалтираб такрор ўтириб қолди ва шу кўйи қош қорайдиямки, ўрнидан кўзгалмади. Худди ўлатга чалинган паррандадек бўйнини озгин тиззалари ичига олганича жим қотди...

Пастрокда эса кун бўйи у ер-бу ерда ўтлаб юрган яккам-дуккам кўйлар қоронғи тушиши ҳамоно бир жойга тўпланишиб, паноҳ кидиргансимон маърай бошлашди...

87

Юсуф Муҳаммаджон тоғасиникига бориб, тоғасининг кадрдон ҳидлари қолган катта-кичик хоналарда бўлиб, у ётган эски, ёнбошига қийшайган каравотда бир неча кун қолиб тунаб, кейин унинг нафаси сезилиб турган серқалдирғоч айвондан дарахтларга, кўшнининг пасткам уйдан шундоқ кўриниб турадиган уфққа бош кўяётган олтинранг қуёшга тўйиб-тўйиб қараб, сўнг айвондан иниб, гирдида ғужғон капалаклару асаларилар рақс тушаётган йўлакдан оҳиста юриб, жаннатсифат бокқа, ҳа-ҳа, ўша бокқа, тоғаси «ота-бобомдан ёлғиз ёдгорим», деб ёш бо-лани эркалагандек алқаб гапирадиган, гапириб алқайди-ган ўша афсонавий бокқа, турфа хил анвойи чечаклардан тортиб, водий тарафларда ўсиши мумкин бўлган жамики хил дарахтларни ўзининг мўъжазгина бағрига сиғдирган, шунда ҳам кенг кўринадиган кадрдон бокқа кириб, у ерда ҳаётлари сир-сеҳрга бой қадимий йоғлар сингари тин олиб, хушини, хушига кўшиб ўзини йиғиш-тириб, ақл, вужуд ва руҳини бир орага жам этиб, уларнинг омухталигига синггиб-қоришиб, сўнг кул ичра қайта тирилган Самандардек мағрур қад ростлаб, ўз ҳаётига — ўтган, ўтаётган ва келажакда ўтиши мумкин бўлган турмушига мушоҳада нигоҳини ташлаб, керак бўлса, уни улуг ҳаким сингари, ярадорнинг баданини кесиб, нимталаб, ахийри захри қотил — бир парча кўрғошинни топиб чиққан ва шу йўсин яктогина жони икки олам орасидаги сиртмоқда муаллақ осилиб қолган беморга нажот бахш этиб, ўлимдан қутқариб қолган ўша қўли енгил ҳаким янглиғ бизнинг Юсуф ҳам ўз ҳаёти бағрини чок-чокидан сўкса-да, яшашига монe бўлаётган, кўлига уриб ишини, кўнглига туртиб сайроқи қушини қочириб юбораётган

сабабни топиб олса, топиб ундан халос бўлганча Яратганга шукроналар айта-айта эртанги — янги, умидли ҳаётини бошласа, бошлаб озурда аёли, мурғак ўғли, муштипар ота-онасию, жабрдийда ака-укаларининг тобора зулматга ботиб бораётган ҳаёт ва кўнгилларида нажотбахш машъала ёкиб юборса, ҳа-ҳа, шундай машъала шуласигина эҳтимол, қахрамонимизни онадан қайта туғилгандек янгилаб кўяр ҳамда у ўзида яна бурунги кучни, бурунги кайфиятни топиб, унга суяниб, аввало, ўзини тиклаб, кейин эса ўзидан ортиб ташқарига — одамлар олдига, миллатдошлари хузурига чиқар, бир фуқаро ўлароқ ўз оиласи ва юртини ширин жонидан ортиқ севгувчи оддий одам сифатидаги орзу-армонига қовушар, неча замондан буён қийналиб, ўксиб келаётган юраги саодат ҳаяжони билан «дук-дук» этиб урар-да, уни бутун марҳаматликлар, ўзбекистонликлар, осиеликлар эшитар, қутлар ва улар ҳам ўзларида ана шундай эҳтиёж — ўтмишга бокиб, бугунни обдан ўрганиб, эртанги кунга қадам босиш ҳуқуқи ва журъатини берадиган имконни қидира-қидира Ўз Боғларини барпо этиш истагига тушиб қоларлар, омин!..

88

Юсуф Марҳамат шаҳрида машинадан тушди-ю ўзини Муҳаммаджон тоғасининг боғига элтувчи йўлга урди. Кета-кетгунча серилтифот мингтепаликлар билан саломлашиб, ҳоллашиб борди. Ниҳоят, манзилга етиб келди: мана ўша, бир пайтлар Юсуф кунора гоҳ бувиси етовида, гоҳ ўзи келиб тақиллатадиган нақшинкор ёғоч дарвоза! Фақат тоға — ҳар қандай меҳмонни неча замондан бери кутилаётган ғоят муҳим муждани келтирган кишилардек қаршилаб, хузурларига пешвоз чиқадиган, кулиб-қувониб гаплашадиган, ҳазил-мутойиба қиладиган, «тарихдан эртақлар» айтиб берадиган Муҳаммаджон ака йўқ энди...

— Ассалому алайкум!

Юсуф дабдурустан кулоқлари остида жаранглаган нотаниш эркак киши овозидан чўчиб тушди.

— Ваалайкум ассалом...

Нотаниш киши қўлидаги бўғчасини дарвоза устундаги илгакка олиб, Юсуф билан куюқ сўрашди. Сўнг деди:

— Кечирасиз, бизда нима ишингиз бор эди, сизни танимайроқ турибман?

— Мен... Мен Юсуф бўламан. Шу ҳовлида бир пайтлар тоғам — Муҳаммаджон ака яшаганди. Кейин бу ҳовли-жой фарзандларига...

— Тушундим, тушундим. Қани, меҳмон экансиз, ичкари киринг, — мезбон бўғчасини олиб, дарвоза эшиги-ни очди-да, Юсуфни айвонга — қалдирғочлар ин қурган ўша айвонга таклиф этди...

Айвондаги тайёр жойга ўтириб олишгач, мезбон «Хуш кебсиз»ни оёқлатибоқ «Тоғангизнинг ҳақиға дуо ўқиб кўяйлик», деганча хушовози билан Қуръондан қироат қилиб кетди.

— Кўп яхши одам эди тоғангиз раҳматли. Марҳаматнинг Марҳамат бўлишида у киши кўп тер тўккан. Шу дейман, кейинги вақтларда акага ўхшаган фидойи инсонлар камайиб кетгандек. Менга қолса, Марҳаматга яна икки-учта Муҳаммаджон акадек ватанпарвар, ҳақпарвар раҳбарлар сув билан хаводек зарур, деган бўлардим... Ҳа-я, лақиллаб ўтиришимни қаранг... Мен чойга қарай, меҳмон, айбга буюрмайсиз, янгангиз ишда, болалар ўқишда бўлиб, уйда бир ўзим эдим... — кўзғалди мезбон.

— Йўқ, йўқ, — Юсуф унинг биллагидан тутиб тўхтатди, — ҳожати йўқ, раҳмат сизга. Мен шошиб турибман, ҳали ота-онамни ҳам йўқлашга улгурмадим. Борадиган жойим кўп, вақтим эса оз.

— Хўш, хўш, — ўтирди мезбон қаршисида турган меҳмон йигитнинг чойдан ҳам муҳимроқ гапи борлигига ишониб.

— Кечирасиз, — чайналди Юсуф, — сўрашга одам ийманади ҳам.

— Йўқ-йўқ, тортинманг, бемалол...

— Бу ҳовли менга болагимдан таниш, унинг ҳар бир қаричини яхши биламан. Тоғам ҳам уни кўп кадрларди. Лекин қандай қилиб...

— Тушундим меҳмон, гапингизни, — мезбон ҳушёр одам чиқиб қолди — Юсуфнинг кўп қийнаб ўтирмади: бор гапни шартта ўртага ташлади — қўйди. — Ука, тоғангиз кўп аломат одам бўлгани билан фарзандлари ўзаро чиқишолмади... Кўнглингизга оғир олманг тағин ҳозирги гапларимни...

— Йўқ, олмайман, бемалол гапираверинг, — далда берган бўлди

унга Юсуф.

— Марҳамат — кичкина шаҳар. У кўчадаги гап бунисига, бунисидаги наригисига бир пасда ёйилиб улгуради. Тешик қулоқ экан, эшитамиз. Қисқаси, ўғил-қизлар ҳовли-жойни бир неча йил «саники-маники» қилиб юрди-да, ахийри менга сотиб, пулини арра қилиб олиш-ди. Бор гап — шу!

— Боғ, боғ-чи? — шошиб сўради Юсуф.

— Боғ турибди, ҳозирча. Унинг эгаси жуда кўпчилик экан. Ҳали сотишганча йўқ. Аммо бу кетишда уни ҳам сотишади қариндошларингиз. Чунки аввалги боғдан фақат номигина қолган...

— Ким қараяпти ҳозир унга?

— Ҳеч ким... Бокка ўтадиган йўл ҳам мана шу ҳовлидан ўтади. Энди агар мен хоҳламасам, у ёққа ҳеч ким киролмайди. Агар вертолётда тепадан тушишмаса, — ҳазил қилиб кулди мезбон.

Юсуф мулзам бўлиб қизариб кетди. Лекин нима ҳам дерди, мезбон ҳақ.

— Боғни кўрсам бўладими? — журъатсизгина сўради Юсуф.

— Бемалол, — мезбон яна бир бор дуо ўқиб ўрнидан турди. Юсуф унга эргашиб боғ томонга ўтди. Ўтди-ю бокқа кўзи тушар-тушмас юраги «шув» этиб кетди: ахир бу ерда боғ йўқ эди, унинг соясигина қолганди; баланд-баланд турли-туман мевали дарахтларнинг қолган бўлса учдан бири қолганди, устига устак, уларнинг ҳам бир шохи синиб-қуриб осилиб ётар, бошқаси шакл берилмаганидан ёнидагисининг новдалари билан ачомлашиб, илгарилари ҳеч ўсмаган зарпечакнинг омонсиз чангалига гушиб, аранг нафас олар ёки аллақачон бўғилиб ўлган — қуриб, пастда одам бўйи бўлиб ўсганча чакалақзорни ташкил этган ҳўлу қуруқ ёввойи ўтлар билан чирмашиб кетганди. Бу ердаги умумий манзара киши ёдига беихтиёр эртадаги ялмоғиз кампир ёки унга ўхшаш, маса-лаң, биркўзли одамхўр махлуқнинг ёвуз, қўрқинч маконини ёдга соларди...

Аянчли ва айни пайтда мудҳиш манзарага умидсиз нигоҳларини узоқ-узоқ тикиб турган Юсуф «боғ»нинг ичига бир одим қўйишга ҳам журъат этмади. Аксинча, зарпечаклар остида қолиб қуриётган шўрлик дарахтлардан кўзини узмай туриб, эшитилар-эшитилмас шивирлади: «Бу ердан кетайлик!...»

Ўша куни Юсуф қишлоққа эмас, балки Тошкентга кетадиган энгил машинага ўтирди. Чунки умидларини барбод қилган қариндош-уруғчиликнинг шундоқ кўзгудаги акси ўлароқ намоён бўлган боғ манзараси уни бу ерлардан узоқ-узоқларга тезроқ кетиб қолишга ундар-ди...

Тоғаларию оволари, аммаларию холалари шунақа гапга чечан, шунақа билармонки, гаплашаман десангиз, оғзин-гизни очишга қўйишмайди, аммо ҳаммалари тўп бўлиб биргина ишни эплашолмабди — Муҳаммаджон ака жаннатдек қилиб қўйган мухташам боғнинг кулини кўкка совуриб ўтиришибди. Ҳайф уларга бунақа боғ!..

Боғ хаёли Юсуфни сира тинч қўймасди: ўтирса ҳам, турса ҳам, югурса ҳам, юрса ҳам... миясини пармадек аёвсиз тешар — «Мени ҳал эт, мени бирёқлик қил!» дея имлаётгандек бўлаверарди. «Ахир, у тоғамнинг ва-сияти эди!» дерди Юсуф туриб-туриб ўзига ўзи. — «Васиятга ҳам шунақа бепарво бўлишадими? Унда инсон умрида эътиборга молик нима қолади? Одам боласи қаро ердан кўтариб олиб, боши устига қўядиган ва бир умр алқайдиган, аллалайдиган кадрият қолганми ўзи бизнинг замонда ёки барини жиғилдонга уриб адо қилдикми?!..»

Юсуф шунинг учун эзгин, афтода. Шунинг учун қишлоққа қариндошларни кўргани бориб, уларни кўрмай остонадан қайтиб кетди. Шунинг учун мана, неча вақтдир, ҳаммадан — бутун дунёдан кўнгли қолиб аламзада бир руҳда тентирайди...

Лекин боғни бу ҳолда қолдириш битта гуноҳ устига иккинчисини содир этиш билан баробар эди Юсуфнинг назарида...

Бироқ юраги аламзадалиқ билан ёнаётган Юсуф ҳозир — шу кўнгил холида фақат бузишга ярарди, тузишга эмас!.. Шунинг учун Юсуфга айни дамда энг яхши даво унутиш эди — боғ ва у билан боғлиқ жамики ширин хаёлларини эсдан чиқариб отиш эди. Ахир, юки оғирлик қилиб чўкиб бораётган кемани кутқариб қолишнинг бирдан бир йўли юкдан — ҳатто у олтину жавоҳирлардан иборат хазина бўлса ҳам — халос бўлишдир! Юсуф ана шу хазинадан — боғни тиклашу обод қилишдек, сўнг у ерга одамларни аҳён-аҳёнда йиғиб, ўз ўтмишларига мушоҳада кўзини отиб туришларини таъмин

етишдек ширин орзуларидан воз кечиши зарур эди! У буну тушуниб турарди. Аслида, янги — ҳақиқий тарихни яратиш қайғуси ҳам мундоқ дўппини олиб ўйлаб кўрилса, Юсуф учун ана шундай тортиб бўлмас юкка айланганди... Бас, шундай экан, Юсуф юрагидаги жамики орзу-хаёлларидан юз ўгиришга аҳд қилди: токи ҳеч курса вужуд кемасини сақлаб қолиш мумкин бўлсин... Шундай қилинганда балки, вақтлар ўтиб, хазина — орзу умидлар қайтиб келар... Йўқса, хазинасиз кеманинг манзилга соғ-омон етиб борганидан нима наф?.. Ох, тўғриси билгувчи зот қайда бор?..

89

Узоқ тоғу тошлар орасида содир бўлган мудҳиш воқеа Марҳаматга, ундан ўтиб Роввот қишлоғига “Бир чўпоннинг болалари ва қўйларини сел опти” тарзида етиб келдию, бироқ бирон кишининг ақлига “Улар Амирни боғлаб калтаклашган кишилар эмасмикан?” деган иштибоҳ келмади. Амир эса ҳеч эшитмади. Эшитган, ҳаммасидан воқиф бўлган тақдирда ҳам бунга эътибор берадиган, мусибатни ақл ва адрок тарозусида тортиб мушоҳада қиладиган ҳоли йўқ.

Чунки у жиннихонага учинчи бор тушиб чиқди. Энг сўнггисида хужжат тўғрилаб беришди. Хужжатки, Амирга ишламаслик ва доимий нафақа олиш ҳуқуқини берарди. Бир вақтлар Амир ногирон Гулшодани бахтли айлайман, дея унга уйланган эди, тақдирнинг ўйинини қарангки, энди Амирнинг ўзи парваришга муҳтож бўлиб ўтирибди. Фақат унга қарайдиган Гулшода йўқ энди...

Бир вақтлар сочлари янглиғ тим қора костюм-шим кийиб, оппоқ қўйлақларига бўйинбоғ тақиб, қизларнинг қитиғини келтириб юрадиган Амир энди усти-бошига заррача аҳамият бермайди. Эгнида уадаси чиқиб кетган кийим, оёғида йиртиқ ва маймоқ кирза этик, бошида кулоқлари икки ёнига шалпайиб тушиб турган телпак... Соқолини олса ойда бир олади, йўқса мана, ярим йилдир, жиннихонага ҳар тушганида сочига қўшиб қиртишлаб қўйишади. Хатти-ҳаракатлари ҳам хийла суюлган. Илгари ташқаридан уни кузатиб туриб, “Бу одам роса чарчабди” дейдиганлар ҳам энди

“Ақдан олган кўринади” деган фикрни айтишга кўпроқ мойиллик сезадилар. Бу — Амирнинг ботинида кечаётган касалликнинг табиий ривожими ёки тинимсиз ичирилаётган ўткир дориларнинг таъсирими — билиш қийин. Шу нарса аниқки, дорини кунда мунтазам равишда уч маҳал ичиб бормаса, гап-сўзлари тоя бошлайди. Шундай пайтларда кўчада кетаётган бўлса, йўл бўйидаги дарахт ё симёғочни маҳкам кучоклаганча терга пишиб, “ушланглар, мени ушланглар!” — дея бақиради. Жазавази ўтиб кетгач эса “Мени осмонга кўтариб учиб кетишмоқчи бўлди”, дея одамларни ишонтирмоққа зўр беради. Агар биров “Йўк, Амир, биз ҳам сенинг ёнингда эдик, ҳеч кимни кўрмадик. Бўлаётган ходисалар ҳойнаҳой сенга кўринаётган бўлса керак. Сен чарчагансан. Булар — сароб” деса, Амир “Сиз ҳам мени жинни, деб ўйлаяпсиз, шекилли. Лекин нега ҳеч кимнинг менга ишонгиси келмайди? Ахир, мен сизга, сизнинг менга кўринган нарсани кўрмаганлигингиз ҳақидаги гапингизга ишонаман. Нега сиз менинг кўрганлигим ҳақидаги сўзларимга кулиб қарайсиз? Ахир, мени чиндан ҳам кўтариб кетишмоқчи бўлди, яхшиямки, симёғоч бор экан, ушлаб қолмаганимда тамом эди. Мен кетардим ўшалар билан. Бу — рост!” — дея қизишиб ўз ҳақиқатини исбот қилмоқчи бўларди. Лекин унга ким ишонарди?.. Ажаб, соғлар ҳам ғалати. Баъзан дардманд Амир билан теппа-тенг талашиб-тортишади, ўзиникини маъқуллашга тиришади. Амир ким билан ўзи ҳақида, кўнглидаги оғриқлари ҳақида гаплашмасин, ҳеч ким унга ҳайрихоҳ бўлишни истамайди. Ҳатто кўнгил учун ҳам “Сеники ҳақ, сени тушунаман” дейдиган оқил топилмайди.

Нихоят, Амир яна бир шеър тўқиди ва уни кўча-кўйда девонадек айтиб, хиргойи қилиб юрадиган одат чиқарди:

*Мен фалакка ўт қўярман дилдаги оҳим билан,
Кўнгулдан ҳеч кетмаган дард — ўша моҳим билан.*

*Бас, мени йиғлатдилар, ўкситдилар, камситдилар,
Бошим қўйган ул макон — дил саждагоҳим билан.*

геч кима айтмам сирим, ёрилмасман ёрилса тош,

Кетса бош, майлига, кетсин қон бўлган ҳар ёғим билан.

*Сен киму, мен сенга ким? — билмагайдир ҳеч ким,
Бир сену бир мен билгум ёлғиз Оллоҳим билан.*

*Қисматинг кўнглим аниқ, қисматинг — гулхан ёниқ,
Бир қуни мен ҳам ўчарман дилдаги оҳ-воҳим билан...*

Нима бўлганда ҳам Амир ўз аҳволи билан яқинларини — укаларини, оиласини ва айниқса, ота-онасини қанчалик катта ташвишга қўйган, уларнинг бениҳоя изтироб чекишларига сабаб бўлган эса, қишлоқ аҳли учун шунчалик зўр томоша, мишмиш, ғийбат ва завқланиш ҳадафига айланганди. Одамлар, айниқса, болалар Жўра жинни ўлгандан кейин зерикиб қолишган шекилли, қишлоқда янги овсарнинг пайдо бўлишини катта қизиқиш билан қарши олишаётганди. Бироқ Амир аввалгиларга ҳеч ўхшамасди, унинг телба-тескари қилиқ ва гап-сўзлари бир зумлик эди, холос. Жазаваси босилгач эса у ғамгин ва паришон тентираб юрарди. У меъёрни назардан қочирганди: гўё иккита олам чегараларини аралаштириб-чалкаштириб юборганди. Қайси бирининг сарҳади қаердан бошланиб, қаерда тугагини билмасди. Буларнинг бири унинг ўз ботинидаги латиф олам бўлса, иккинчиси дағал дунё эди. У ҳар иккала оламда ҳам яшарди, ҳар иккала ҳаётни бирдек қабул қилар, инчунун, бирига хос кайфият билан иккинчисига ёндошмоқчи бўларди. Худди шу ўринда ташқарининг — ўзга одамларнинг ҳайратангиз қарашларига, орқаворотдан қулиб мазах қилишларига дуч келарди. Ҳа-ҳа, айнан орқаворотдан. Чунки ҳалигача биронта зот юраги бетлаб очиқ калака қилишга ботингани йўқ. Гарчанд шунча дардмандлигу изтироблар оқибатида Амир озиб, нимжон бўлиб қолган эса-да, унинг бир вақтлардаги кучу қудрати, етти қишлоқнинг “манаман” деган полвонларини чирпирак қилиб отиб юрган давронининг доврўғи ҳалигача одамлар хотирасидан ўчиб кетмаган кўринади. Бинобарин, улар Амирнинг жиннилигига ортиқ шубҳа қилишмаса-да ва бу нарсанинг томоша учун айна муддао эканлиги китикларини келтирса-да, юрак ютиб, ошқора завқланишдан ҳамон ўзларини тийиб юришга

мажбур эдилар. Гўё Амир улар учун ҳам томоша, ҳам ваҳима эди.

90

Энасининг ўлими ҳақида хабар Юсуфга икки ҳафтадан кейин келди. Келаётган пайшанба куни “йигирмаси” экан.

Юсуф бу хабарни хушxabардек қабул қилди. Тўғри-да, бечора энаси неча йилдан бери тўшакда ётавериб эзилиб кетганди. Юсуф сўнгги бор қишлоққа борганида ўзи билан ўзи ёлғиз қолганча шифтга тикилиб ётиш жонига теккан кампирнинг зорларини яхши эслайди: “Нега худойим менинг жонимни олмайди? Ахир қийналиб соб бўлдим-ку! “Эй худойим, мени ҳатто болаларимга қараттириб қўймай, омонатингни оёқда адо юрган ҳолимда олгил!” дея дуолар қилгувчи эдим. Нега менинг биргина шу ўтинчимни ҳам қабул қилмайсан? Ёки гуноҳларим шунчалар кўпмидики, ўлдириб қўя қолмай, азоб берасан. Болаларимни ҳам хуноб қивордим-е...”. Лекин на болалари, на икки келини бир марта бўлсин, қийналдик, демади. Тўғри, кампирнинг болаларча хархашалари баъзан жонларидан ўтиб, койинган вақтлари бўлди, аммо унга “Тезроқ ўлсангу, қутулсак!” деган маънода гап қилишмади. Шундай бўлса-да, айти истақ беш-олти йилдан буён кампирга қарашиб турган ҳар бир кишининг ботинида яшириниб ётганини маросим жараёнида Юсуф хатосиз илғади. Инчунун, бу унинг ўз қалбидаги кайфиятига мувофиқ эди. Юсуф ўлим хабарини эшитган ондан то шу вақтгача “Нега мен ўз энамнинг ўлимини эшитиб кўзларимдан қайғу ёшларини эмас, балки қувонч ёшларини тўқаяпман?” қабилида ўзини-ўзи уришиб келганди. Бир неча марта ҳатто “Мен қабиҳ одам бўлсам керак”, деб ва бунга шаксиз ишонди. Лекин ўзгаларнинг ҳам ёшли кўзлари қаърида ўша шодликни пайқагач, анча таскин топди ва ўзига қўшиб ҳаммани оқлай кетди: “Ахир, мархума биримизга она, биримизга қайнона, биримизга эна... бўлса ҳам, ўзини эплай олмайдиган даражада қартайиб қолган эди. Туғилиш бор экан, ўлим муқаррар. Айниқса, энамнинг ёшида ўлим аза эмас, тўй. Ахир, яна яшаб нима қилади? Кўрадиганини кўрди, ошайдиганини ошади, бола-чақасини-ку уйлаб-жойлаганига қарийб ярим аср вақт бўлган бўлса, яна нима исташи мумкин инсон

бу ҳаётдан? Қолаверса, ўзиям жуда қийналиб кетганди: куну тун, ою йил тўшакка михланиб, фақат бир нарсани — ўлимни кутиб ётишнинг ўзи бўларканми? Ахир, энамга ўлимдан бошқа чора қолмаганини ҳамма, ҳатто ўзи ҳам яхши биларди. Унинг тиришиб, ажинлар ортида қолиб кетган бир ховучгина жуссасида тирик моддалардан кўра ўликлари кўпроқ эди ва улар қолган-қутганларни ҳам ўз орқаларидан судраб кетди. Ва ўлим юз берди. Демак, орқага йўл йўқ эди, демак, аламлар, кўзёшлар беҳуда...”

Бирок, шунга қарамасдан, бир нарса Юсуфнинг ичини беаёв кемиришда давом этаётганди: марҳума бир вақтлар мана шу икки катта — Одил ва Кенжавой акалар оиласининг йўлбошчиси эди, ҳеч бир тадбир, ҳеч бир иш унингсиз ёки унинг маслаҳатисиз ўтмасди. Ҳамма унга талпинарди, ҳатто Юсуф ўз ака-укалари билан энасининг ёнида ётишни талашиб, ўзаро навбат кутишарди. Энанинг сеҳрли эртақларини эшитиб, унинг меҳнатдан ёрилган, лекин ёқимли бармоқларини ўз елкаларида ҳис қилганча ухлаб қолишлар саодат эди. Тўю маъракаларда давраларнинг тўри, овқатларнинг сараси энаники эди. У шундай хурмат-эътиборга сазовор ҳам эди. Урушда ўлиб кетган эрининг хурматини қилиб ва икки ўғлининг келажагини ўйлаб қайта турмуш қилмаганди. Ўзи ҳам ота, ҳам она бўлиб, фарзандларини элдан кам қилмай ўстирганди. Инчунун, ўғлонлари ҳам бунинг оналарига осон бўлмаганини билишар, билишгани сайин уни эъозлашга тиришарди. Икки ўғилнинг ўз оналарига бўлган чексиз эҳтироми бола-чақаларию маҳалла-кўйга юқиб, улар ҳам энани бошларига кўтарардилар.

Лекин кун келиб, мана шундай аёлга унинг ўз яқинлари томонидан ўлим соғинилиши... Юсуф айнан шу ерда қоқилаётган ва калаванинг учини тополмай қийналаётганди. Ҳа, ҳаётнинг қонунлари ўта шафқатсиз чиқди. Ахир, бу, болалар улғайиб оёққа турар экан, ўтган вақт мобайнида кексайиб, ортиқ ишлай олмас, ҳатто ўзини-ўзи идора эта олмас ҳолга келган ҳар қандай ота билан она инкор этилади, дегани эмасми? Кўринадики, ота-онани улар ҳаракатда экан севамиз, оёқдан, мадордан қолишлари заҳоти эса ўлимдан жонимизга оро киритишини тилаб қоламиз. Нақадар аччиқ ҳақиқат! Ахир, кексайиб кучдан қолган ота ё онанинг, умуман, ҳар қандай одамнинг гарчанд

бадани ажинлар-ла тўлиб, яшовчан зарраларнинг камайиб қолгани боис қобоклари осилиб, кўзлари ёшланиб, нохуш манзара касб этган бўлса-да, бу мажолсиз ва хира назарлар қаърида инсон ётибди-ку! Унинг фақат жисмигина нураган, лекин инсон фақат вужудидангина иборат эмас-ку! Унинг асли — “мен”и ичкарида худди бурунгидек тийран нигоҳ билан биз шўрликларни кузатиб турган бўлса, нима қиламиз?.. Вақти келиб, ўзимизнинг ҳам ўшалар ҳолига тушмаслигимизга, “папа”лаб катта қилган фарзандларимиз юзига темир қафаснинг — қартайиб, илвираб қолган вужуднинг икки тирқиши — кўз соққалари орқали мўлтираб қараб қолмаслигимизга ким кафолат беради?..

— Юсуф, кел бу ёққа, ош еймиз, — ҳамқишлоқлардан кимдир иккита товоқда ҳовури чиқиб турган паловни кўтариб ичкари кирди. Юсуф кечадан бери туз тотмаганди, беихтиёр эргашиди. Аллақачон ош ейишга киришган одамлар нари-бери сурилишиб, Юсуфга жой бўшатишди. Юсуф чўккалаб ўтирган кўйи товоққа бир-икки қўл узатди. Қишнинг кунида ош бир пасдаёқ еб тугатилди.

Бу орада ўтирганлар учта-тўртта бўлиб суҳбатга берилишди. Гап-сўз асосан даромад ва буромад ҳақида кетди. Ким пахтадан, ким буғдойдан, ким бир йиллик меҳнати эвазига олган фойдаю зараридан баҳс этарди. Инчунун ҳамманинг кўзида фақат ўз ташвиши — ўз муаммоси акс этиб турарди. Мархума ҳақда эса фақат охиридаги дуода эсланди, “жойи жаннатда бўлсин!” дейилди. Ким билади, балки шунинг ўзи басдир. Балки одамзод табиатан ўзганинг дардини кўтариб юришга қодир бўлмай, фақат ва фақат ўз муаммолари тўғрисидагина бош қотириб кун кечиришга маҳкум этилгандир. Нима бўлганда ҳам бундан Юсуфнинг қалби ёмон изиллаб оғриди. У одамларнинг ўртасидаги ютоқиб турган аллақандай жарликни, бегоналикни идрок этди... таскинсиз изтиробга тутилди...

91

Юсуф маросимнинг охирига довур чидаб туролмади. Бунинг устига акасининг ноўрин ҳазил-хузиллари, аскиялари жаҳлини чиқарганди. Агар тўйда бўлганда эди ўзи ҳам Амирга қўшилиб

аскиялашган бўларди. Лекин азада... Ҳа, Амирнинг бор-йўқ касали — телбалиги шунда эди: у гапидан, айтаётган фикрининг мантиғидан заррача адашмасди, фақат унинг ўрнини билмасди... Юсуф болалик дўстлари Содик ва Мухторни зиёрат қилиш фикри билан маросимли уйни ташлаб, кўчага чиқди. Йўлнинг қоқ ўртасидан хаёл суриб кетаркан, рўпарадан автобус кўринди. Манзара унинг ёдига беихтиёр олис болалигини туширди. Олис болалик эмас, кечагина эди, ахир! Шундоқ кўзи ўнгида турибди, қор тизза бўйи ёққанди, у ҳали из тушмаган қорга илк чизикни тортиб худди шу кўчадан кетиб борарди. Ўшанда мана шунақа автобус келиб, унинг изини кўмиб юборгандигина эмас, балки оппоқ саҳнанинг бор бўйича беўхшов чизик тортиб, кўркам манзарани бузиб-чавақлаб ташлаганди. Юсуф эса ортидан алам ва ўкинч-ла қараб қолганди. Мана шунга ҳам ўттиз йиллар бўлиб қолибди. Лекин кўча ўша кўча, фасл ўша фасл, автобус ҳам ўша хилидан, фақат қор йўқ, болалик йўқ. Улар аллақачон эриб кетган...

— Ассалому алайкум, келинг, Юсуф ака! — ҳавода дўриллаган йўғон овоздан Юсуф чўчиб хушига келди. Қайрилиб, йўл ёқасидан ўзи томон юриб келаётган Рашидни кўрди. У мол-кўйларга терт тайёрлаётганди, ун ва сомон юқи кафтини эмас, шимарилган билагини тутиб Юсуф билан қуюқ кўришди.

— Йигирмасига келувдингизми? Раҳматли яхши аёл эди, — Рашид ҳамдардлик билдирган бўлди.

Юсуф бош қимирлатди.

— Ўзинг нима иш қиляпсан, ука, бақувват мушакларга яраша иш топдингми? — сўради у Рашиддан.

— Ҳозирча уйдамыз, ака. Лекин ўзингиз айтгандай, умид қилишдан тўхтаганимиз ҳам, чарчаганимиз ҳам йўқ, — Рашид бармоқларига ёпишган унни уқалаб тушира бошлади, — кучни бўлса, — у баҳайбат елкаларини қимирлатиб қўйди, — тирикчиликка сарфляяпмиз...

Юсуф бошини қимирлатган қўйи ундан узоқлашди...

Заҳронинг кайфи чоғ эди. Одатдагидан барвақт туриб ювиниб-таранар, эри ва қизчаларига ҳар қачонгидан ҳам мулозаматлироқ, меҳрибонроқ эди. Агар Миразим озгина синчковроқ бўлганда хотинида пайдо бўлган “ортиқча меҳр” тагига етишга уриниб кўрармиди, лекин унинг бунга лаёқати йўқ, балки ўзининг иши, ўзининг ташвиши, ўзининг кайфу сафосига боши билан шўнғиб кетганди. Заҳрога бу қўл келарди. Акс ҳолда унинг бутун сирасорини фош қилиб қўйиши ҳеч гап эмасди. Заҳро эса фош бўлишдан кўрқарди ва мулозаматни камайтириш кераклигини хаёлан ўзига-ўзи уқтирарди. Лекин негадир бунинг уддасидан чиқолмасди. Ҳатто бир гал эрининг кийинишига кўмаклашишу бўйинбоғини тақиб қўйишдан ҳам ўзини тиёлмади. Бир вақтлар — тўйдан кейин шунақа эди улар. Бироқ Миразим ҳатто шунга ҳам эътибор бермади, гўё шундай бўлиб келаётгандай ва шундай бўлиши керакдай, индамай чиқди-кетди. Заҳро уялиб кетди, “ўл-а эчки, намуноча ялтоқланмасанг!” дея ўзини койиди, қолаверса, Миразимнинг беписандлигидан оғринди, “Тўнка!” деди эри чиқиб кетгач. Қизларига бўлган муносабатда эса Заҳро ўзини чекламасди, бунинг учун охирида койинмасди, афсусланмасди. Бир Умида суйган таомни пиширса, бир Муқаддасниқига уннарди, бир каттаси хоҳлаган паркка олиб борса, бир кичиги орзу қилган кафега элтарди. Фақат қийин-қийин Алимқулга қийин бўлди. Негадир бекаси унга аввалига ҳовлидаги гулларни топширган бўлса, энди тувакдагиларнинг парваришини ҳам “инъом” этди. Нега? Ахир у гулларни еру кўкка ишонмасди-ку! Алимқулнинг боши қотган эди, бироқ бошини қотириб ўтиролмасди ҳам. Ахир, ёз пайти, деярли ҳар куни сув қуймаса, ҳафтада бир-икки марта тагини юмшатмаса, озиклантирмаса, тўкилган баргларини, чангларини териб-тозалаб турмаса, қирқиб оро бермаса бўлмасди. Илгарилари гоҳи-гоҳида бекорчиликдан бекасига кўз, бора-бора эса сўз отиб вақтини чоғ қиладиган Алимқул шўрликнинг энди бош қашлашга қўли тегмасди. Шунга қарамай у бекасида содир бўлаётган ўзгаришлар сабабини ўзича чамалар эди...

Юсуф ўзини анча тиклаб олди. Ётоқхонани ижарали уйга “алмаштирди”. Зеро, маоши ойдан-ойга ошиб бораётганди. Хорижликлар бир текисда эмас, балки ҳар бир ишловчининг бажараётган вазифаси, тутган ўрни, ҳатто муомаласи-ю ўзини тутишига қараб ҳақ беришаркан. Юсуф эса ўз маошининг ҳар ойда бир “семираётгани”дан “Демак, ишим уларга ёқаётганга ўхшайди” деб хулоса ясаб, мамнун юрарди. Бироқ магазин директори Бернарднинг оз эмас, кўп эмас, нақ ўн мингта кўкидан олаётганини тасодифан эшитиб қолиб ҳангу манг бўлди. Шунча-я! Демак, менга тўланаётган пул улар назарида бир чақа. Лекин мен аввал француз мутахассиси бажарган ишни қиялман. Унга тўлашгандир камида уч-тўрт минг кўкидан? Қарашсаки, бу ишни маҳаллий ишчиларга ҳам ўргатса бўлар экан ва шундай қилинганда француз ишчисига харжланаётган пул деярли бус-бутун ҳолда ёнга қолади. Ахир, французга маошдан ташқари яна ижара уй, келиб-кетиш харажатларини ҳам кўтариш шарт бўлади. Нимага керак бунча ортиқча харажат? Демак, ишчи кучининг арзонлиги хорижий ишбилармонларнинг мўмай даромад гарови ҳам экан, — мулоҳаза юритарди Юсуф.

Юзага келаётган муаммолар моҳиятини англаб етишга урингани сайин Юсуф ўзига билдирилаётган алоҳида “ҳурмат”дан кўп ҳам ҳайратланмай қўйди. У шу тобда ўзини хўжайиннинг сеvimли кулидек ҳис қилди ва ботинидаги нафрат туйғуси яна ғалаёнга келди...

Нафсиларини айтганда, энди унинг нафрат билан ҳисоблашмасдан, унинг амрларига бўйсунмасдан ўзга иложи қолмаганди. У ўз борлигининг кайфиятига қулоқ тутди: унда қурувчи бунёдкор руҳни топмади, аксинча, ўзига қўшиб бутун дунёни ғорат қилишга чоғланган ҳолни ҳис қилди. Балки шундай деса тўғрироқ бўлар: Юсуф яқсон қилинган ўз ҳаёти, оиласи, саробга айлантирилган орзу-умидлари, мақсадлари янглиғ дунёни ҳам парчалаб, эзгилаб ташлаш истагида ёнарди. Ва... ва у фақат ўзи учун яшаб кўришга аҳд қилди. Балки шунда таскин топарман, деб ўйлади...

Шундай қилиб, Юсуф икки ярим минг доллар пул жамғарди. Агар у илгаригидек қарз-ҳавола қилишда давом этганда эди, тўплаганининг учдан бири ҳам қўлида бўлмасди. Лекин у ким бўлишидан, яқин танишми ё узоқ, бундан қатъи назар, қарз тарқатишни бас қилди. Нафрат! Мана, нима унга бу оғир юмушда ёрдам берган куч!..

Аммо... Аммо ўша куни истисно бўлди... Эшик тақиллаб Шавкат кириб келди-да, кўзларида ёш билан ҳиқиллаб: “Отам ўлиб қолди, маъракасига пича пул обораи, девдим. Иложи бўлса, қарз бериб турсангиз”, деди. Юсуф унинг алдамаётганини билиб турарди. Бирок атайин терс гапирди:

— Отангни худо раҳмат қилсин, — у юзига фотиҳа тортди, — афсуски, маош олганим йўқ эди...

Шавкат бунақа жавобни кутмаган экан, эсанкираб, Юсуфга бакрайиб қолди. Боядан бери кўзларидан тинмай оқаётган ёшлари ҳам тақа-тақ тўхтади. қисқа фурсат ичида унинг юзи бир неча бор турланди: қизарди, оқарди, қорайди... Юсуф кўриб турардики, унинг жавоби Шавкатга ҳатто ота ўлимидан-да қаттиқроқ таъсир қилганди. Лекин Юсуфнинг юзида қилт этган ўзгариш сезилмасди. Бундан унинг ўзи ҳам ҳайратланди ва ботинига қулоқ солди: азим тош — нафрат совуқлиги, бошқа ҳеч нима йўқ эди у ерда. Юсуф индамай турди, ошхонага ўтиб муздек сув келтирди-да Шавкатга узатди. Бор-йўғи — шу. Юсуфнинг бошига кулфат тушган энг яқин талабасига, ҳатто укасидек бўлиб қолган одамига кўрсатган ғамхўрлиги бир пиёла совуқ сувдан нарига ўтмади...

Йўл кетгунча ботинида кечаётган аёвсиз кураш уни ўз ҳолига қўймади: ярим соат ичида минг бир қиёфага кириб чиқди, юзи ҳали замон Шавкатнинг юзи каби қизарди, бўзарди, оқарди...

Шавкат мусибатнинг зўриданми ёки ишонган одами — устози, балки азим бу шаҳарда ёрдам бериши мумкин бўлган бирдан-бир одами — Юсуфнинг муомаласини “ҳазм” қилолмаганликданми, нима бўлгандаям, ўзини майишган вужуднинг ичига олиб ҳимоя қилмоққа тутинган каби қунишган қўйи ташқарига чиқиб кетди...

Авваллари бундай ҳолга тушган одамни кўрганда худди жисмига

пайкон санчилган шердек ўкириб дунёларни бузадиган Юсуф ҳозир миқ этмасди.

У соқолини қиртишлаб олди-да, Шавкатга берилмаган пулдан икки юзтасини киссасига солганча Захро билан ваъдалашган ресторанга йўналди. Бас, шунинг учун ички бир хукмга бўйин эгди: ресторанга етиб келмай туриб, такси ҳайдовчисига талабалар шаҳарчасига элтишни сўради. Йўл-йўлакай “Ишқилиб Шавкатни кўрай”, деб худодан тилаб келди. Аксига олиб, ётоқхона қўриқчиси янги экан, Юсуфни танимай, ҳужжатсиз ичкарига киритмади.

— Жон опа, жуда зарур ишим бор Шавкатда. Кирмасам бўлмайди!..

— Ука, тепадан текшираяпти, сизни деб сўроқ-жавоб беришга тоқатим йўқ.

Юсуф кўрдик, бу аёл яхши гапга ҳам, ёмонига ҳам кўнмайди. У шартта аёлнинг ёнидан ўтди-да, сакраб-сакраб зинадан кўтариларкан, орқасидан дўқ ва қарғиш етиб келди:

— Ҳой, ҳой, ҳой!.. Қаёққа, кетяпсан ҳайвон! ғозир мелисани чакириб, рўшўтканинг ичига тикдириб қўймасам юрган эканман. ға, балога йўлиқкур!..

Бу орада Юсуф еттинчи қаватга чиқиб улгурган ва бошини қуйи солганча лифт кутиб турган Шавкатга дуч келганди.

— Хайрият, кетиб қолмаган экансан, — Юсуф келиб Шавкатни маҳкам кучди ва овози титраб давом этди, — мени кечир, ука, одамлардан кўнглим қолиб, аламзада бўлиб юрувдим. Афсуски, сен тўғри кепқолдинг...

Юсуф Шавкатнинг кўкрак чўнтагига пул солди, — бу қарз эмас, шундоқ... ёрдам... билмадим, нима деб атасанг атайвер, лекин қайтаришга эмас, ахир, ака укага берган пулини қарз санамайди-ку!..

Шавкат оғиз очишга ҳам улгурмади, Юсуф ўзини зинадан пастга отди...

Саидга ўзга бир вазифа юклатилди — ёзилаётган янги тарих ишига кўмаклашиш. Вазифанинг ғоят муҳимлиги айтилиб аввал

эгаллаб турган лавозимидан озод этилди. У тараддуд ва англашилмовчилик ичида қолди: ахир, бу нима? Мансаб поғонасидан кўтарилишми ё тушиш? — бирданига билолмади. Аммо бир нарса — янги тарихни яратиш ишига давлатнинг ўзи аралашаётгани унга тасалли берарди. Шунга қарамасдан ичи негадир хижил тортди...

Унга топширилган иш соҳа нуктаи назаридан айна муддао бўлса-да, Саид масала моҳияти нимадан иборат эканлигини яхши тушунмасди. Шу ўринда Саид Юсуфни эслади, унга эҳтиёж туйди. Лекин энди қайси юз билан Юсуфга мурожаат қилади. Ахир, унга “иш бор, кел”, дея, сўнг эса Юсуф келганда, телефон қилганда, ундан қочиб юрмадими? Хотининг қанча ақлли бўлмасин, ҳар доим унинг маслаҳатига қулоқ осиб ҳам ярамайди чоғи. Бироқ Юсуф булардан беҳабар-ку. Унга “Ўша вақтда мен кўзлаган иш бўлмай қолди. Катта “Бироз сабр қилиб турунлар”, деди. Мана, энди сенбоп иш чиқди, дея билимдон дўстини тарих ишига жалб қилса бўлади-ку...

Саид ақлига келган фикрнинг кучидан яйраб кетди. У ўзини яна бир бор ўткир дипломат ўлароқ ҳис қилди ва ғайрати жўшиб, “ҳали ҳаммани тиз чўқтирамиз, энг баланд чўққи бизники бўлади!...” дея хаёлланди...

Бироқ чўққига ҳали узоқ, балки чўққи унинг қўллари етмас даражадаги олисликда эканини кечкурун уйга боргач, Манзура топган махфий маълумотни эшитгач, англагандай бўлди. Эмишки, яқин орада Турсунов нафақага чиқарилади. Демак, Саиднинг бошқа вазифага ўтказилгани ва шу тариқа марказдан узоқлатилгани бежиз эмаскан-да. Ахир, у Турсунов “етиштирган” ёш кадр. Турсунов “кетар” экан, у орқали келган одамларнинг ҳам юракларига ғулгула тушиши тайин. Лекин нега? Ахир, бунақа бўлиши ҳеч мумкин эмасди-ку. Ёки бу ташқаридан кўз илғамас сув ости оқимларининг ишими? — Саид ҳеч нима билмасди. Энди нима қилсин? Устознинг ҳузурига борсинми, ҳар галгидек ҳол-аҳвол сўраган киши бўлиб, аста кўнглига қўл солиб кўрсинми? Йўқ, бундай қилиб бўлмайди. Ахир, у эрта-индин кетадиган одам бўлса, шундай пайтда унинг олдида бориб ўралашишнинг нима ҳожати бор? Чўқаётган одамни дарёдан қутқариб қолиш мумкиндир, лекин бу ерда... у ўзингни ҳам қўшиб ғарқ қилади. Хулоса шуки, яхшиси, устозга, йўғ-е, Турсуновга яқинлашмайди.

Ўзининг мавқеи ҳали у даражада ёмон ҳам, паст ҳам эмас. Қолаверса, Саид ўзининг юксак ижрочилик қобилияти ва ишчанлиги билан кўпчилик назарига тушган. Умид қилса бўлади...

Орадан икки ҳафта ўтар-ўтмас Турсунов — ўша, одамлар назарида “Дунё тургунча турадиган” зот ҳурмат - эҳтиром билан нафақага чиқарилди. Саиднинг ичи бир силтаниб тушди. Энди анча-мунча ўзгариш бўлиши шубҳасиз. Аммо Саиднинг яхшидир-ёмондир, ўз иши бор, у иш ҳақида ўйлаши керак. Янги одамлар олиб, яхши тадбирлар кўриб, кутилаётган натижаларга эришмоғи шарт. Шунда Турсуновнинг чўкаётган кемасидан эсон-омон қутулиб қолар...

Ишга таклиф қилиниши лозим бўлганлардан бири табиийки, Юсуф эди. Саид айнан Юсуфнинг янги тарихни яратиш йўлидаги салмоқли, ҳар томонлама асосли, илмий ғояларига таяниб, бу улкан ҳаракатнинг чин маънодаги раҳбари даражасига кўтарилиш режаси ҳақида бош котирди. Йўқса, унинг раҳбарлик мавқеига путур етиши ҳеч гапмас. Айниқса, Турсунов кетгандан сўнг Саиднинг босган қадамини пойлаб юрадиганлар кўпайиб қолган бўлса, ажабмас. Қолаверса, асосан республиканинг энг кўзга кўринган, энг билимдон олимлари билан бирга ишламоқда. Уларга сафсата сотиб, буйруқ қилиб узоққа бориб бўлмайди. Айниқса, ҳозир — журналистларга катта ҳуқуқ бериб турилганда, пастдан юқоригача, ҳамма нарса ва ҳар ким тўғрисида бор ҳақиқатни очиқ ва рўй-рост ёзишга даъват этилаётган вақтда...

96

Саид Юсуфни қидиртирган эди, унинг магазинда ишлаётгани, бугун эса дам олаётгани аниқ бўлди. Йигитлари Юсуфнинг манзилини ҳам ола келишибди. Саид телефон рақамларини терди.

— Лаббай, — Юсуфнинг бир вақтлар Саидга жуда кадрдон бўлган овози янгради.

— Ассалому алайкум, — дона-дона гапирди Саид, — дўстим, бормисан оламда!

— Саид... — овоз бир зум тараддудланди. Кутилмаган кўнғироқ эди ахир бу, — сенми? Қандай дайди шамоллар хаёлингни биз томон учирди?

— Ҳа, энди... бегонамасмиз-ку. Шамолга келсак, дайди эмас, яхши шамол, ҳатто илик, ёқимли шабадалар бор. — Саид “дайди шамол” деганда Юсуф роса топиб гапирганини билди-ю, бу атама унинг асл мақсадига унчалик ёпишиб тушмаслиги важдан вазиятга ўзга исм берди. — Дўстим, сен билан телефонда гаплашиб қўяқолиш ниятим йўқ. Бир кўришсак.

— Яхши...

— Кечкурун уйда бўлсанг, бораман. Айтмоқчи, уй олибсан, кутлуғ бўлсин! Бир йўла бошпанангни ҳам ювадиган бўпмиз.

— Бир ҳафта бўлгани йўқ, ҳали тўлиқ расмийлаштириб ҳам улгурмадиму бир пасда қаёқдан била қолдинг?

— Ҳа, энди бу ёғини сўрамайсан.

— Адашмай келоласанми?

— Хотиринг жам бўлсин. Соат роппа-роса олтида тақиллашини кутмай эшикни очаверасан, чунки иккала қўлим ҳам банд бўлади, битта водийча паловнинг масаллиғи мендан, тайёрлаш, ҳар галгидек, сендан.

— Келишдик...

97

Бироқ ўша оқшом Саид келмади. Юсуф бирон иши чиқиб қолгандир, ҳарҳолда раҳбар одам, дея ўйлаб, бунга ортиқча аҳамият бермади. Фақат кейинги ҳафтада худи ўша кун, ўша соатда эшикни тақиллатиб, Саид кириб келди. Унинг қўлида девзирага бўладиган ошнинг масаллиғи ва катта “Napoleon” ароғи бор эди.

— Узр, дўстим, ўтган гал учун, — деди Саид бир рюмкадан ичишгач, — ўша куни мен ишдан кетдим...

— Қанақасига? — ҳайрон бўлди Юсуф.

— Шунақасига. Ишдан бўшатишди, — тиз чўктиришди қисқаси, — ачитиб кулди Саид.

У иккинчи қадаҳни ҳам бир отишда бўшатди. — Хабаринг

бордир, Турсунов нафақага чиққан. Аслида, ҳамма гап ана шунда. Чунки мени... — Саид қўл силтади. — Ке, қўяйлик бу гапларни, деворда ҳам қулоқ бор... — Саид сўнгги сўзларни шивирлаб айтди. Қадахини яна тўлдириб ичди, лабини кафтининг орқаси билан артиб, давом этди. — Янги тарихни ёзиш иши бўйича сен билан маслаҳатлашмоқчи эдим. Агар рози бўлсанг, шу иш бўйича яхши маошли иш ҳам, ҳатто уй олиб бериш имконлари ҳам борида. Уйни-ку, олвобсан, хурсандман. Лекин иш-чи? Ҳарҳолда магазинда узок ишламасанг керак. Тўғриси айтмай, мана олдимда нон турибди, — у стол устидаги нонга ишора қилди, — сени фирмада, бунинг устига магазинда ишлаяпти, деб эшитганимда, ғалати бўп кетдим, сенга ачиндим... Нега шунақа? — дея ўзимга - ўзим саволлар бериб қийналдим. Менинг ўзим-чи? Менинг ўзим? Сен ишлашинг керак бўлган жойда ўтирдим. Агар дунёда ҳақиқат бўлганда ўша ўринга мен эмас, сен ўтиришинг керак эмасмиди? Йўқ-да ҳақиқат!..

— Юсуф дўстим, — Саид бу ерга келгунга қадар ҳам ичганга ўхшарди, анча ширакайф бўлиб қолганди, — ёлғон гапирсам, мана, нон урсин, — у патир нонларнинг бирини столдан олиб нақ пешонасига яқинлаштирди-да, яна жойига ташлади, — мен шулар ҳақида ўйладим ва қийналдим. Қийналганимдан эса севиндим. Тушуняпсанми, бу жуда муҳим...

Ўртага жимлик чўқди. Саид иккала қўли билан сочларини ғижимлаганча бошини қуйи солганди. Юсуф эса нима дейишини билмас, зотан бўлиб ўтган воқеалар залвори фикрларини босиб қўйгандек, мунг тишлаб ўтирарди. Ниҳоят, ўнғайсизликдан қийналди шекилли, сўради:

— Бирон иш таклиф қилишгандир, ахир?

— Албатта, қилишади. Лекин янги жойга ишлаётганимга икки ой бўлмовди ўзи... Турсунов “Рози бўлма, чунки мақсад аён, ҳозирча дам олиб тур”, деб маслаҳат берди. Мана, — Саид қўлларини икки ёнга кўтариб, ҳолини ишора билан ҳам тушунтирмоқчи бўлди, — кўриб турганингдек, таътилдамиз. Лекин чидаб бўлмаяпти... Оғир экан...

Саиднинг қўнглидаги оғриқни рўйи-рост тўкиб солгани, самимияти Юсуфга ёқди ва у туриб дўстини бир пайтлардагидек кучоқлаб олгиси, унга далда бергиси келди. Лекин нимадир унинг

бундай қилишига халақит берди. Юсуф кимир этмай ўтираверди...

Юсуфни бошқа бир нарса кўпроқ ўйлантирарди. Нега Саид неча йиллардан бери энди Юсуфни кўришга иштиёқманд бўлиб, у билан юракдан, самимий гаплашиш эҳтиёжини туйди экан? Нега келиб-келиб, ишлари тескарисига кетганда? Дунё кўзига қоронғи бўлганда? Нега аввалроқ - саройда юрганда эмас? Атрофида хизматкорлар гирдикапалак бўлиб, одамлар амрини кутиб саф тортиб турганда эмас?.. Наҳотки, урушлар, мусибатлар ва зўр ташвишлар одамларни бирлаштиради, уларнинг бир-бирига яқин ва ҳамдард қилади, деган, гап рост бўлса? Наҳотки, муваффақият, пул, мансаб... инсонликни маҳв этгувчи унсурлардир? Наҳотки, одамлар бойигани, узатган жойига қўллари етадиган бўлгани сайин бир-бирларидан қалбан узоқлаша борадилар ва аксинча, ишлари чаппасига кетиб, бошига ташвиш ё мусибат тушганда дардини эшитадиган хайрихоҳ қидириб қолади. Демак, ҳаётдаги муваффақият дўст ўрнини босиши мумкин экан-да. Демак, дўст, ҳамдард... киши қўлидан бахт куши учиб, қайғуга чўмганда лозим, дея оламизми? Агар ундай бўлмаса, нега Саид қисматида айни ҳолга дуч келаяпмиз? Нега у саройда ишлаб юрганида Юсуфга, унинг суҳбатига эҳтиёж туймаганди. Энди эса туймоқда? Нега у омади кулиб бокқан даврида бировга кўнгил очмаган одам, энди омад юз ўгирганда юрак дардини тўкиб солгиси келмоқда? Демак, шундай хулоса қилиш мумкинми? — Инсон ботинидаги бирламчи туйғу бу — эҳтиёж. У озиқни талаб қилади. Ҳаёт йўлида қўлга киритиладиган муваффақият эса озуқа. Пул — озиқ. Мартаба — озиқ. Шухрат — озиқ... Агар буларнинг ҳеч бири ёки аксари бўлмаса, дўст, хайрихоҳ, ҳамдард ҳам — озиқ. Саиднинг барча муваффақиятлари ўчоғи — мансаби қўлидан кетди. Лекин эҳтиёжи ҳамон мавжуд. У жон билан чиқади, чунки эҳтиёж одамзод табиатига ташланган уруғдир. Шундай экан, у мансаб-пансабга қараб ўтирмайди, “оч қолдим, менга овқат бер!” дея жар солади... Саид ана шу тарзда Юсуфнинг ҳузурига келди. Аслида, у Юсуфнинг эмас, ўз эҳтиёжини қондириши мумкин бўлган озиқнинг олдига келди, деб айтиш мумкинми? Чунки у шу тобда Юсуфни тополмаганда эди, қўл ковуштириб ўтирармиди? Йўқ, албатта, бошқа ҳамдард излаб кетарди. Жуда бўлмаганда, ароқ билан ўчирарди ўша овозни — ботинидан

келаётган даҳшатли қичқириқни!.. Демак, одамлар дўстлик, биродарлик, деб атайдиган ва баъзан кўкларга кўтариб улуғлайдиган нарса қаҳрамонлик бўлмай, бор-йўғи ботинимиздаги эҳтиёжни қондириш усулларида бирими? Воҳ, қани энди бу саволларга осонгина жавоб топиш мумкин бўлсайди...

Юсуф ўрнидан кўзғалди. Лекин Саидни қучоқлаб, кўнглини кўтариш учун эмас, балки деразани очиб, тоза ҳаводан тўйиб-тўйиб симириш учун...

98

Баҳор. Кунлар илик, эсаётган шабадалар илик. Шундай бир иликликки, ўсиб-унмоққа, кулиб-қувнамоққа ундайди. Айниқса, апрелда, дарахтлар ранго ранг: яшил, оқ, пушти, бинафшаранг... либос кийганда. У гулдан-бу гулга асаларилар ғўнғиллаб учиб юрганда, атрофни муаттар бўй, хуш манзара босиб кетганда. Бутун оламда улуғвор кўтарилиш, ҒАЁТ деб аталмиш маънони ўзида жамлаб, янги куч, янги ғайрат, янги умид ва янги ҳаяжонлар билан олдинга талпиниш юз берганди...

Заҳронинг қалбида ҳам ана шундай кўтаринки туйғулар жунбиши тинмайди. Умуман, у ҳар баҳорни интизорлик билан кутади. Чунки кўклам Заҳронинг бир хилда кечаётган турмуш тарзига турфа ранглар бахш этади, табиатни ҳаракатга келтирган қудратидан бир чимдимгинасини озурда аёл кўнглига солиб қўяди. Ва у куртак боғлаб, янги мавсумга қадам ташлаётган дарахтлар мисол умид ва ҳаяжон ичра умрининг гўё навбатдаги, янги босқичига кириб боради. Лекин йил охиригача қалбидаги умидлар сўлиб, туғёнлар ўлади. У ҳаётида яна ҳеч қандай янгориш бўлмаганини куз келгач, ёз бўйи нозик қалбини ғалаёнга солганча қўшиқ айтиб чиққан япроқлар ҳазонга айланиб, оёқ остига тушгандагина англайди. Қийналади, ич-этини ейди, бироқ қўлидан шундан ўзга ҳеч нима келмаслигини ҳам биледи. Ташқарида қаҳратон киш ҳукм сурганда, ичкарида — аёл қалбида ҳам музлардан тоғлар кўтарилади. У ҳар сафар йилнинг мана шу палласида ўлим ҳақда кўп ўйлайди, ҳаётдан бир аёл сифатида оладиган шодликларини соб бўлган ҳисоблайди. Аммо кунлар илиб,

ҳавода кўкламнинг инсон табиатини ҳам қитиқловчи нафаси кезиб қолганда ҳаммаси бошидан бошланади. Захро яна табиатга — кушлару майсалар, ўсимликлару дарахтларга қўшилиб, ҒАЁТга янги куч билан талпинади. Юрагида илинжи борлигини қайтадан идрок этади, энтикади...

Бу кўклам эса Захронинг назарида янаям серваъда, янаям серумид келди. Қизлик даврида шунақа келарди баҳорлар... Ким билади нега шунақа эди? Ҳарҳолда боши айланар даражада Юсуфни севиб қолганидан эмасдир бу? Умуман, энди катта муҳаббатлар юз берармикан ўзи? Ахир, ажабтовур, хилма-хил техника атрофни шу даражада босиб кетдики, одамлар истар-истамас ташқарига отилиб чиқди. Кўчага эмас, йўк-йўк, балки ўз юракларидан — ботинларидан дағал дунёга — нарсалар оламига сафар этдилар. Натижада юракда яшайдиган одамлар анқонинг уруғи билан баробар бўлиб қолди ва бир-бирисиз тура олмайдиган ошиқ-маъшуқларни туғиб бергувчи муҳитнинг ўзи қолмади. Ахир, катта севгини бошдан кечириш учун одам ҳам катта бўлиши керак! Яъни у руҳий-маънавий ҳаётга мойил ва тайёр, унинг аҳамиятини, қадрини биладиган, ўзи билан ўзи ёлғиз қолишдан, ўзига-ўзи ҳисоб беришдан кўркмайдиган ва бунга эҳтиёж туядиган, айни пайтда, ўзининг инсон сифатидаги кимлигига, “мен”ига қизикадиган, уни билишга бутун куч-ғайрати билан интиладиган зотдир. Зеро, севги ҳам ана шуларни билиш, англаш йўлидаги энг катта ва асосий имкондир унинг учун.

Бироқ қай даражада севганидан қатъи назар, кишига туйғуси — муҳаббати учун ҳақ тўланмайди. Ҳар бир нарсани пулга чақишга ўрганиб бораётган жамият эҳтимол шунинг учун мажнунона ишқни ўз бағридан сиқиб чиқармоқчидир... Шунга қарамай худди болалигини аҳён-аҳёнда эслаб ўртанган катта ёшли одамдек, у ҳам гоҳ-гоҳ Лайли ва Мажнун, Ромео ва Жульетта севгисини қўмсаб қийналади. Тарихни титиб, буюк ишқ дostonларини топиб ўқийди, уларни қайта нашр қилади, улардан кинолар яратади ва шу йўсин эҳтиёжини қондирмоққа уринади. Лекин бундан қатъи назар, ўзи девонавор севмайди, охири ҳалокат билан тугайдиган улкан севгиларга журъат этмайди. Чунки унинг темир ҳисоб-китоби бор, адашса — тамом, ортда келаётганларнинг залворли оёқлари остида

махв бўлиши мумкинлигидан тўраган кўркув уни ботиний ҳаётдан мажбуран воз кечдиради. Натижада, жамиятнинг аксарият аъзолари ташқарида қолиб, у ердаги “кимўзар” пойгасига мубтало бўлади. Ким истайди буни, ким истамайди, аммо ҳамма биладики, жонининг борича олдинга чопмаса, орқада қолганларни Тирикчилик деб аталмиш Бўри ғажиб қўяди...

99

Бизнинг Захро оёғини қўлига олиб чошиб кетаётганларнинг олдинги сафида, деса бўлади. Албатта, Миразимнинг шарофати билан. Унинг “бўри ташвиши” йўқ. Лекин эҳтиёжи мавжуд: яна-да қизиқарли, яна-да лаззатли ташвишларни қўмсайди Захро. У ишқдан ўйин ясамоқчи. Чунки бунинг учун зарурий шартларнинг барига эга. Унинг Юсуф билан муносабати замирида жуда кўп, хилма-хил интилишлар тажассум топгандек. Чунончи, Захро аввало, бир зайилда кечаётган ҳаётига ранг бермоқчи, зеро, унинг ёш ва гўзал вужуди янги ва серэхтирос севги оловида гуриллаб ёнмоқни хоҳлайди. Лекин шугина эмас, Захро шугина билан қаноатланиб қоладиган ўн беш ёшли думбул қиз эмас энди. У кўпроқ нарсани, чунончи, эртақлар қахрамонлари ҳаётидек сирли-сеҳрли, саргузаштларга бой, ҳар томонлама мароқли, бир умр эсда қолишга чексиз қарра арзигулик, замонавий ишқий ҳаётни истайди. Ана шу соҳир оламга илк қадам қўйганданок ўзига айнан шу нарса етишмаётган экан. Ҳарҳолда унга шундай туюлди. Туюлдию ўзини тўлақонли ҳаётда яшаётгандек ҳис қила бошлади. Нега шунақа? Нега у Миразим билан ҳозиргидек — Юсуф билан бирга бўлаётган дамларидек масъуд бўлмагани? Ёки бу оилавий ҳаётда мумкин эмасми? Наҳотки оила бир тушов бўлса? Наҳотки одамнинг табиати шунақа: бир хилликдан зерикади, ранг-баранглик жонига оро киритишини, сийқалашиб кетган ҳаётига тоза рух, ўзга маъни беришини тилайди? Ахир, шариату ахлоққа ҳар қанча хилоф бўлмасин, Захро Юсуф билан бўлган муносабатини ўзи учун халоскор ҳавадек қабул қилаяпти-да. Аммо билардики, ўз эътирофини у ҳеч қачон ҳеч кимга ошқор қилмайди. Бу нарса то қабргача унинг ўз сири бўлиб қолади. Ахир, нима деган одам бўлади. Ахир, аёл, ахир у...

“Шу билан бирга, агар ҳақиқатнинг кўзига тик қарамоқчи эсак, бундай сирлар ўзгаларда ҳам бўлиши мумкин-ку, — дерди Заҳронинг ичида кимдир. — У ҳолда одамлар ташқаридан қандай кўринсалар, ичкарида ҳам шундай эмас эканлар-да. Бундан чиқадики, биз иккиюзламачилармиз. Дилимизда бошқаю тилимизда бошқамиз. Одамзод ўз қўллари билан бунёд этган жамият ҳали унинг барча саволларига жавоб тополгани йўқ. Бизнинг асл истакларимиз, эҳтиёжларимиз ташқарига чиқолмай, унга йўл тополмай, ўша ерда бўғилиб ўлади. Лекин биз атрофга қараб жилмаймоқчи бўламиз, чорасизликдан келган яралардан бағримиз қонга тўлиб кетган бўлса-да, юзимизга бахтиёрлик табассумини чизмоққа тиришамиз. Ҳа, биз мунофиқлармиз. Аввало, ўзимиз, ўз табиатимиз олдида товламачилик қиламиз. Бунинг учун “Қўйнимда бир ёру кўнглимда бир ёр” дея одамзоднинг асл ҳолини биргина мисрага абадул-абад парчинлаб ташлаган шоирга дилимиз жўр бўлса-да, тилимиз уни ахлоқсизликда айблашдан чарчамайди. Айни дамда шу кунимиз ва ҳолимизда яна-да адолатли, яна-да мувофиқ, яна-да чиройли ўзга бир чоранинг йўқлигини алам билан тан оламиз...”

Заҳрога Юсуфнинг айниқса “шунақа” эмаслиги ёқади. У билган ўнлаб одамлардан Юсуф айнан ўйи ва сўзининг бирлиги билан ажралиб турарди. Заҳро Юсуф тимсолидаги эркакнинг қаршисида яна ҳаяжони бўғзига тикилиб умид қилмоққа, бахтиёрлик дамларининг Борлиқ ва Йўқлиги орасида хушни унутмоққа, ўзини аёл-заифа ўлароқ ҳис этиб, бундан хузурланмоққа қайта мушарраф бўлаётган ва буларнинг барчаси учун Юсуфдан миннатдор эди. Бироқ Юсуфни хуши бошидан учиб севмасди. Ахир, одатда нисбатан беғубор ва кучли муҳаббат ўн беш-ийгирма ёшларда кечмайдими? Ўсмиргина ўз туйғусини худди илоҳий ва сеҳрли нарса янглиғ қабул қилмайдими? У маъшуқ ё маъшуқага ҳам ана шу нигоҳ билан боқади. Чунки катталар дуч келган боягидақа “кимўзар” пойгалари ҳали олдинда, қолаверса, икки жинс ўртасидаги муносабат илк кез юз бераётгани боис, ҳали англамагандир. Номаълумликнинг сири бор. Сирли нарсалар эса ботинимизда илоҳий манзараларни чизади... Хуллас, Заҳро бу босқичда эмас эди. Нафсиламрини айтганда, у ўсмирлик

палласида ҳам бошни айлантирувчи севгига мубтало бўлмаганди. Нима бўлганда ҳам Захро айна дамда Юсуфдан кўра кўпроқ ўз хаёлидаги хаётни севарди. Чунки узоқ йиллар ўзини толесиз ҳис қилиб яшар экан, хаёлига эрк берганди, унга турли-туман ва ширин-шакар хаётлар расмини солиб улгурганди. Пайти келганга ўхшайди, энди у ана шу тасаввурларини хаётга кўчирмоқчи... Шу билан бирга, Юсуфнинг ҳам қадрини биларди. Захро унинг кўзлари қаърида одамни алдамайдиган, ўта теран бир маънони кўриб турарди. Бу маъно аёлни ўзига жалб этар, у-да эркак нигоҳига узоқ-узоқ тикилар, гўё кўзлар домидаги уммонга ўзини отар ва дунёларни унутиб чўмиларди. Авваллари эркак ва аёлнинг ўртасида бунақа муносабат бўлишини ҳатто хаёлига келтирмаганди Захро. Ўшанда мулоқотнинг авж пардаси жинсий алоқадангина иборатдек туюлганди. Сўнг тоғ чўққисидан тушиш бошланарди. Энди эса Захро эркагу аёл муносабатининг янги ва яна-да азим чўққисини кашф этганди гўё...

Бироқ айна дамда муносабатлари бир текис давом этмаётганди: аллақандай асабийлик, аллақандай дарзлик мавжуд эди унда. Ким билади, балки ҳар иккиси ҳам бу ҳолнинг бир умрлик эмаслигини билганликлари боисми ёки Миразимга нисбатан хиёнат изтиробининг барибир аримаётганлиги сабабми, нима бўлгандаям, уларнинг ҳар иккисидаям ишқ ўйинига нуқта қўйиш истаги йўқ эмасди. “Фақат ҳозир эмас, — дея қичқирарди Захронинг ичида кимдир, — ахир ман энди-энди кула бошладим...”

Буни Юсуф ҳам хоҳларди. Бироқ унинг изтироби янаям кучли эди. Миразимнинг ўзига қараб турган ҳолатини Юсуф ҳеч хаёлидан қувиб сололмасди. Ҳатто баъзан тушларига кирарди бу бир жуфт кўз — қўшалоқ савол. Қайсигаким, Юсуф тутилиб-тутилиб топган жавобларнинг биронтасиям аблахликдан ўзга нарсани билдирмасди. Ўтироф этиш зарурки, даставвал, бу нарса унинг ҳузурига ҳузур қўшган, кўксидаги қат-қат алам тоғининг ювилиб кетишига хизмат қилган эди, энди бўлса терс оқибатларга гирифтор қилаётганди, Юсуф виждон азобига тutilганди. “Демак, одамзод бутунлай ҳайвон кепатасига кирмабди. Демак, ҳали умид бор. Ахир, менга менинг инсонлигим азоб бермаяптими? Демак, қувонмоқ мумкин!” — дея ўйларди Юсуф баъзан ўзини оқлагиси келиб қолганда.

“Бироқ нега келиб-келиб энди бош кўтарди экан лаънати Виждон? Нега буларнинг ҳаммаси юз бермасдан илгари мени тўхтатмади у?..” — дея яна ўзини-ўзи қийнади. Айни дамда Юсуф ўз бағрини куйдираётган Нафрат оловининг тобора пасаяётганини ҳис қилиб борарди. Хўш, Нафрат нега аримоқда экан? Муваффақиятларми бунга боис? Майли, унинг бир-икки сўм ортиқча пул топаётганини муваффақият ҳисоблайлик. Бироқ унинг Захро билан бўлган муносабатини-чи? Бу ҳам Юсуфнинг ютуғими?..

Юсуфнинг боши қотганди. Шунга қарамай, Захрони учратиш унинг кўксидаги Нафрат тошини емира бошлаган эди.

Айни дамда, Юсуф Нафрат ўтининг бутунлай сўниб қолишини ҳам истамасди. Зеро, унингча, бу олов шафқатсиз дунёнинг махв этувчи изғиринларидан кишини бир қадар ҳимоя қилгувчи эди. Ана шу ҳимоядан маҳрум бўлмаслик эҳтиёжи Юсуфни Нафратнинг этагига яна-да маҳкамроқ ёпишмакка ундарди. Лекин барибир Нафрат худди муҳаббат янглиғ Юсуфнинг бағрида қандай пайдо бўлган эса, шундай шиддат билан эримоқда эди. Юсуф уни тутиб қолишга ожиз сезарди ўзини... Энди буларнинг ўрнида аллақандай оғриқ ва пушаймонлик ҳисси пайдо бўлган ва у Юсуфни ўз ҳолига қўймаётган эди. Шунга кўра у Захро билан бўлган муносабати устида жиддий бош қотира бошлади. Институтда ишлаб юрган дамларини соғинди... Аммо бунинг ўзи бўлармиди? Ахир, ҳали кўп бўлгани йўқ-ку унинг касб алмаштирганига. Эртага институтга қайтса-ю, кўнгил ўлгур қонмаса, яна айни ҳолга тушмайдами? Унинг истаги бу эмас-ку! Севганинг касбу соҳада ишлаб, ҳар эҳтиёжингни қондириб яшайдиган макон қайда бор?..

100

Ўша куниёқ Юсуф Захрога телефон қилди...

— Тахминан билиб турибман шошилинч учрашув сабабини, — деди Захро улар чоғроқ кафеда “сока сола” ичиб ўтиришаркан.

— Нима экан? — Юсуф аёл тахминининг тўғри чамалаганига қарамай, сўради.

— Зачем спрашиваешь, знаем же мы оба, что ты хочешь порвать

со мной.

— А что ты думаешь по этому поводу? — Юсуф ҳам беихтиёр Захрога эргашиб русча сўзларкан, айна дамда ўйлади: “Нега русча? Бу маданият белгисими, ранг-барангликка интилишми ёки русчада фикрлар дадил ва равон чиқадими? Балки ношаръий муносабат бўлгани боис ўз гуноҳ ва уятингни ўзга тил ортига яширишга уринишми бу? Яъни ахлоқимни-ку буздим, ҳеч қурса, тилим булганмай турсин, деган олижанобликми?”

— Я скажу, что рановато, мой друг, — сўзларди Захро. Кейин ўзбекчага ўтди. — Қийналиб юрибсиз, биламан. Аммо кейин қийналмаслигингизга кўзингиз етадими? Эркин бу ҳаётни тарк этиб, уни қайтадан кўмсаб қолмайсизми?

— Ким билади, дейсан. Балки кўмсарман, балки қийналмаслик учун бошқа уйланарман... Агар бошинг очиқ бўлганида сенинг кўлингни сўрармидим. Билмадим. Балки эринг Миразим эмас, бошқа биров — мен танимайдиган биттаси бўлганда ҳам сенинг розилигинг билан шу ишни қилишим мумкиндек туюлади. Бироқ Миразим... Ахир, биз у билан ҳозир бегоналардек бўлсак-да, кўришиб қолганимиздагина “ҳа-ҳа”лашиб, қолган вақтларда бир-биримизни эсгаям олмасак-да, барибир, бир вақтлар ўртоқ эдик... Билмадим, ҳаётим давомида қилган энг ёмон ишларимдан бири шу бўлиб қолса керак... Мен умримнинг охиригача қийналсам, ажаб эмас...

— Ахир, биз буни атайлаб қилмадик-ку! ғаммаси кутилмаганда рўй берди. Назаримда биз таскин бандалари бўлиб қолгандик, кейин уни бир-биримиздан топгандек бўлдик. Шундоқ эмасми? — Захро Юсуфнинг руҳий қийноқларига малҳам қўймоқчи бўларди-ю, аслида ўз виждонининг саволларига жавоб қидираётгандек эди.

— Ҳаммаси шундоқ. Лекин бизнинг — сену менинг — гуноҳкорларнинг назарида шундоқ. Ташқаридан ёки жабрдийда Миразимнинг нигоҳи билан қаралганда, ҳар иккимиз ҳам сотқин, камида мунофиқимиз... Тағин билмадим.

— Сиз қандоқ хоҳласангиз шундоқ қилинг. Пушаймон бўлмоқчи бўлсангиз бўлаверинг. Мен ачинмайман. Мен эрим қилган аблахликнинг юздан бирини ҳам қайтарганим йўк. Мен буни атайин ҳам қилганим йўк... — Захро бир пас жим қотганча деразадан

ташқарида у ёқдан-бу ёққа ўтаётган одамларни кузатди. Сўнг Юсуфга юзланиб деди, — лекин негадир кўнглим ғаш...

— Демак, сенда ҳам бор экан-да ўша тош? — сўради Юсуф беихтиёр.

— Қанақа тош? — ажабланди Захро.

Юсуф индамади.

— Ҳа-я, тушундим. Сиз яна ўзингиз ҳақда гапираёпсиз, шекилли, — Захро Юсуфни ортиқ сўроқламади.

Юсуф такрор ва такрор иқроор бўлардики, Захро ақлли ва фаросатли аёл эди. Эҳтимол шунинг учун ҳам Юсуф унга шунчалар боғланиб қолгандир. У виждон амрига бўйсуниб дўстининг юз хоотири учун Захрога бошқа учрашмасликни таклиф этгани келган ва бу таклифни айтиб бўлган, энди уни ҳар томонлама исботлашга уринаётган бўлса-да, ичида бўлажак жудоликнинг ваҳмли изтироби кезиб юрарди. Инчунун, Юсуф шу тобда аёлнинг юзу кўзларига тикилиб ўтиришига қарамай, юраги ёлғизлик изғиринида изилларди. Ва... ва у айтган сўзларининг ҳаммасини қайтиб олиш эҳтиёжини туярди қалбида...

— Олдинда ҳали аниқ бир нарса йўқ. Ҳали қаршимда қуюқ туманлик. — Ниҳоят, тилга кирди Юсуф. — Лекин ичида нимадир борга ўхшайди, кўнглим сезаяптики, ҳаётимга, ҳаётимизга маъни кирадигандек... Кунни кеча мен поездда бир нечта ёшлар билан гаплашиб келдим. Ва иқроор бўлдимки, бутунлай янги авлод етишиб келаяпти. Улар тарбиясида ўтмишга нисбатан керагидан ортиқ танкидий рух, бугунни эса беҳад идеаллаштиришга ўхшаган қусурларни пайқаган бўлишимга қарамай, мулоҳаза юрита-юрита охири севиниб кетдим. Сабабки, улар ўтмишни қўмсаб қийналмайди, бу ёқда дўппи тор келганда у ёққа талпиниб, ўзи шундоқ ҳам қийин аҳволни баттар мураккаблаштирмайди, катта авлодларга ўхшаб ҳар бир киши ўз ботинида иккига бўлиниб кетмайди, балки кими у соҳада, кими бунда ўзлигини янги келажакни бунёд этиш ишига бағишлайди. То улар бор экан, эртага — қурилаётган янги давлатда бугун оёқ ости бўлиб ётган қадриятларнинг, қонун-қоидалару тартиб-интизомнинг қайтадан қад ростлаш муқаррар. Демак, бугун одамларнинг аксарияти ботинида ҳукм сураётган парокандалик,

қўнимсизлик, бекарорлигу ишончсизлик вақтинча холос. Агар ёш авлодни фикр маҳдудлиги ва манманлик балосидан йироқ тутиб, улар руҳиятига аввалгисидан-да мустаҳкам бир давлат, соғлом бир жамият барпо этиш ғоясини сингдира олсак, ўшаларнинг рўёбга чиқиши баробарида ўз бағримиздаги хаосу тушкун кайфиятдан ҳам холос бўламиз... Билмадим, менга шунақа туюлмоқда. Албатта, булар ҳаёлимдаги дастлабки чизгилар, холос. Бироқ шуларнинг ўзиёқ мени ўзига жалб қилмоқда. Мен ўз ўрнимни ана шундай келажакни бунёд этувчилар орасида, деб билияпман. Аниқроқ айтсам, менинг яна дарс бергим келаяпти. Гап — менинг университетни соғинганимда ёки ҳолим “От айланиб қозигини топади” мақолига мувофиқ келаятганида эмас, балки онгли равишда ўз ўрнимга бориб туриш ва сидқидилдан зиммамга тушган вазифани адо этишга бел боғлаш эҳтиёжини туяётганимда, ҳарҳолда мен шундай, деб ишонаман. Мана шунақа, Захробону... Шуларни айтиб яшаш фикри менга ҳеч тинчлик бермаяпти. Хоҳлардимки, эндиги авлодлар биз ва биздан катталар сингари ҳаётни бир хил рангда эмас, балки борица кўрса, қандай бўлса, ўшандай қабул қилса ва энг муҳими, ўз фикрига, ўз сўзига эга бўлса...

— Хорош, мой философ. Ты наверно себя чувствуешь в лекционном зале, — Захро гапининг оҳангида эркалаш, маъносида эса “ерга тушайлик” деган истак бор эди. У ақлли суҳбатларни ёқтирарди, лекин ўзига, ўз тақдирига қайси бир жихати билан бевосита боғланмайдиган мавзуларни жини суймасди. Жумладан, Юсуфнинг узоқ вақт куйиб-пишиб айтган гаплари унинг қизиқишларидан, манфаатларидан жуда-жуда узоқ туюлди. Худди эртага ой ё Марсда бўладиган об-ҳаво хабари янглиғ.

— Тоза ҳавога чиқайлик, — Захро бежирим қора сумкачасини елкасига илди...

Улар анҳор бўйлаб юришди. Ҳаво илиқ, беғубор. Осмонда юлдузлар жимирлаб турарди. Яна тўлиб оқа бошлаган анҳор кечанинг ойдинлигида ўз жамолини кўз-кўз қилаётгандек ялтираб-товланиб қўяди. Унда акс этиб турган ой гўё Юсуф ва Захрога ёндош қадам босаётганди. Ким билади, балки у ўтган-кетганни кузатиб қўйгувчи посбондир, балки ҳақиқатан ҳам осмоннинг қора кунга аталган ва

киссасининг йиртиғидан тушиб кетган тангаси...

— Менда сизникига ўхшаган баландпарвоз мақсадлар йўқ, — Юсуфнинг елкасига бошини кўйиб қадам оларкан, секин сўзлади Захро, — бугуним ҳам, келажагим ҳам — қизларим. Уларга яхши тарбия бериб, ўз нонини ўзлари топиб ейдиган даражага еткизсам, бас. Ишқилиб, улар ҳаётда ўз тенгини топишсин, яхши жойда яхши пул, обрў топиб ишлашсин... — Захро бошини кўтариб, Юсуфга қаради. — Как тебе это? Слишком земные да мои пожелания?

— Нега энди? Ҳар бир меҳрибон ота-онанинг фарзандларига тилаги тахминан шундай бўлади, — Юсуф Заҳронинг кўнглини кўтармоқчи бўлди. — Менга қара, бирон жойга ишга кирсанг-чи?..

— Аслида кўпдан шу ҳақда ўйлайман. Агар сиз пайдо бўлмаганингизда, эҳтимол, аллақачон ишлаётган бўлардим. Лекин тўғриси, мен дунёни унуттирадиган даражадаги муҳаббатни соғинган эканман шекилли, иш ҳам эсимдан чиқиб кетди. Энди кўрамиз, агар жуфтагингизни ростласангиз, — аёл эркакнинг бурнини бир чимдиб олди, — балки ҳақиқатан ҳам ишга кирарман. Лекин... лекин... — Захро Юсуфнинг кўлини қаттиқ сиқди.

— Биладан, — гап бошлади Юсуф улар дарахтлар остидаги ўриндиққа келиб ўтиришгач, — чунки бунинг учун сенда барча шароит мавжуд. Сени тирикчилик, рўзғор ташвишлари безовта қилмайди ва сен буларга мувозий равишда ёшсан, гўзалсан... Менинг-чи? Шу тобда менда ҳам йўқ эмас бундай имкон. Моддий аҳволимни сеникига солиштиришнинг ўзи кулгили бўлса-да, ҳарҳолда шампан виноси ва таксига пулим етиб турибди. Эҳтимол, мана шу кичик мулк менга сен билан учрашиб туриш журъатию имконини бераётгандир... Эртага-чи? Эртага университетга қайтиб борсам, сендек бир жонон билан бирга бош қаҳрамон ролини ўйнашга ҳаддим сиғармикан? Ахир, унда яна тирикчилик ғами бошга тушади ва мен ундан ариб, унинг маҳв этувчи чангалидан қутилиб, севиб-севилмоққа ботина олармиканман? Истак ва фурсат хамиша топилади, бунга шубҳа йўқ, лекин сарват-чи? Ахир сафо бусиз мумкин эмас-ку?..

— Тогда ничего туда идти, — ҳазиллашган бўлди Захро, — продолжай заниматься тем, чем занимаешься сейчас. Особенно с твоими принципами...

Юсуф энди аёлнинг бурнини чимдиб жазолаган бўлди.

— С какими принципами?

— Ты же от женщин ничего не принимаешь. Считаешь, что это не позволительно для мужчин. Конечно, когда мужчина богатый, ему доступно и приятно тратить деньги на свою любимую женщину. Но когда денег нет, ничего стесняться. Бывает и наоборот, что женщины оплачивает счёта...

— Кетайлик, — Юсуф мавзуни ортиқ давом эттиргиси келмади, шекилли, кўзгалди.

Улар жимгина юриб, катта йўлга чиқишди. Юсуф машиналардан бирини тўхтатди.

— Кузатиб кўяйми?

— Не надо, я сама... — Захро машинага ўтираётиб сўради: — Звонить будешь?

— Кучим етса, йўқ!..

— Яхши қолинг... — Захро юзини машинанинг қоронғи тарафига олди.

— Яхши боринг, — Юсуф нега “сиз”лаб хайрлашганини ўзиям билмади...

101

Саид кўп ичганидан гандираклаб қолганди. Лекин Юсуфнинг “бирга бораман” деган ҳамдардлигини қатъиян рад этиб, хайдовчига манзилни айтди-да, кўзларини юмди. Уйнинг олдида уни хайдовчи турткилаб уйғотди. Саид оёқда туролмасди, бир-икки қадам ташлаб қалқиб кетди ва ёнбоши билан ерга кулади. Энди ўрнидан кўзгалган машина тўхтади...

Дарвозани очган Манзура эрининг ўзини билмас даражада маст, бунинг устига бегона одамнинг кучоғида оёқда аранг турган ҳолда кўрди.

— Сиз кимсиз? — Манзура Саиднинг аҳволига парво ҳам қилмай нотаниш кимсага мурожаат қилди.

— Таксист, — бироз норози оҳангда жавоб берди хайдовчи.

— Қанча беришим керак?

— Шериги тўлаган. Эрингизни олсангиз-чи! — ҳайдовчи Саидни Манзура томон итарди-да, изига қайрилиб кетди. Манзура эрини кучоқлаб олганча ичкарига судради. Бироқ Саид ўзини батамом ташлаб юборганди, ҳуши ҳам ўзида эмасди ҳисоб, икки букчайиб қолганди. Манзура яна бироз чиранди-да, ичкарига қадар элта олмаслигига ақли етиб тўхтади.

— Суннат ака!

— Да, — уйдан йўғон, хиёл хирилдоқ овоз келди. Ичкаридаги хона ва шу тобда Манзура турган жойнинг ораси анча эди, ёрдамга келгунча кутишга тўғри келарди. Манзура қўлларини қўйиб юборди. Саид гурсиллаб тушди. Тумшуғи билан асфальтга қаттиқ тегди, шекилли, “Ух!” деди, бурни ва оғзидан қон келди.

ғовлини чироқлар шу даражада ёритиб турардики, Манзуранинг қонни кўрмаслиги мумкин эмасди. Бироқ у қўлларини белига қўйганча Суннат аканинг етиб келишини кутиб турди. Ичкаридан чиқиб келган пакана, бақалоқ киши ерда ағанаб ётган Саидга кўзи тушгани ҳамон қадамини тезлатди.

— Тинчликми, Манзураҳон? Нима қилди унга, биров урибдими?

— Ичган, Суннат ака, ичган! Айтяпман-ку ичадиган бўпқолган деб. Лекин бунақа... — у бир зум керакли сўзни тополмай дудуқланди, — ҳайвонга ўхшаб ётиб қолиши — биринчи марта.

— Оғзи-бурни қонабди, йиқилдимикин? Латта, сув обкеласизми, — Суннат ака энгашиб Саиднинг бошини ердан кўтарди.

— Шарт эмас, ҳушига келгач, ўзи ҳам кўрсин нима ҳолга тушганини, — Манзура айвонда турган симкаровот томон юрди. Сўнг устадаги одеал, оппоқ чойшаб ва болишни олиб думалоқлади-да ичкарига отди. Каравотда биргина матрас қолди.

Улар Саидни кароватга эмас, кароватни Саиднинг олдига элтишди. Узун гавданинг бири қўл, бошқаси оёқ томондан кўтариб жойлашди.

— Ҳарҳолда ишимиз эртагага қолганга ўхшайди, Манзураҳон? — деди Суннат ака қўлини ҳовлидаги муслук⁷ сувида совунлаб юваркан.

— Йўғ-е, Суннат ака, нималар деяпсиз? Бу — эртага қоладиган

⁷ Муслук — водопровод.

иш эмас. Темирни қизигида босган маъқул. Эртага буни терговга қақриб, мол-мулкини хатга олишса, сўнг суд қилиб... Ўйлаб гапиряпсизми?.. — Манзура шитоб билан юриб ичкарига кирди ва хиёл ўтмай бир даста қоғозларни кўтариб чиқди, — ҳамма ҳужжатлар тайёр, фақат имзо қўйдирвосак бас, олам гулистон.

— Ахир, эрингиз бу аҳволида қанақа қиб кўл кўяди, сиз ҳам ўйлавоғсизми?

— Суннат ака, Суннат ака! — Манзура гап оҳанги билан ҳам муҳабобига таъсир қилмоқчи бўлди, — ахир, сиз билан биз кеча танишган одамлармасмиз. Ҳар доим қанақа хизмат бўлса тайёрмиз, дер эдингиз. Энди озиб-ёзиб бир ишимиз тушганда арзимаган баҳонани рўқач қиласиз.

— Манзураҳон, узр, минг бор узр, сиз хафа бўлманг, барибир бир иложини топамиз, — Суннат ака қўлларини кўксига қўйди, — ман эҳтиёт чораларини кўришни таклиф қивобман, холос. Эртага эрингиз устимиздан арз қилмасин, “ман маст эдим, ҳеч нимани билмайман, балки мажбурлашгандир” демасин, бошимизга ортиқча ғалва келмасин, дейман.

— Бу ёғидан кўнглингиз тўқ бўлсин, жаноб адвокат. Сиз менинг айтганимни қилаверинг, кейин хурсанд бўласиз, — Манзура муслукдан тўлдириб бир челақ сув келтирди-да ўзини билмай ётган Саиднинг бошидан қуйиб юборди. Саид худди ток ургандек сапчиб кетди. Кўзлари чарақлаб очилди.

— Аҳ!!.. Нима бўляпти ўзи? Мен қаердаман? Манзура!.. Юсуф қани? Сиз кимсиз? — Саид Суннат акага қўлини бигиз қилди, лекин биронта ҳам саволига жавоб кутмай ўзини яна ўринга ташлади. Бу вақтда Манзура иккинчи челақни тўлдириб келарди...

Ўша кечаси қўйган имзосининг баҳосини Саид эртаси чошгоҳда ҳушига келгачина англади. Имзонинг залвори шу даражада эдики, у бутун мол-мулкидан: қатор уй-жойларидан, машиналаридан, турли жойдаги ҳисоблардаги пулларидан... ҳамма-ҳаммасидан “ўз ихтиёри билан” воз кечганди. Буни англагани заҳоти бир муддат нест бўлиб қотиб қолди. “Наҳотки!.. Наҳотки!..” деган биргина сўз учиб чиқарди унинг оғзидан. Шу аҳволида Саид кечгача ҳам ўрнидан туролмай

ётди. Бутун дунёсини ёлғизлик зулмати қоплаб олганди, юраги увишарди.

Фарзандлари исмини тутиб чақирдиямки, кимса жавоб бермади. Айни пайтда Саид юрак-бағрини куйдираётган оловни ҳеч ким ўчиролмаслигини пайқаб турарди. “Бу қанақа хотинки, ўлганнинг устига чиқиб тепса?” — дерди у ўзига-ўзи бўғилиб.

Ишдан ҳайдашганда ҳам бунчалар эзилмаганди. Ахир, Манзура қандай қилиб бундай қабиҳликка журъат этди экан? Ахир, мол-мулкнинг асосий қисмини Саид ўз пешона тери билан топмадими? Ахир, Манзура “Сиз менинг подшоҳимсиз, мен эса чўрингизман”, дея илондек суйкалмасмиди? Чўри қандай қилиб ўз хожасига қўл кўтаради? Ёки ҳаммаси тузоқмидики, ниҳоят бугун Саид унга илиниб ўтирибди?.. Саид шуларни ўйлаганча Манзура билан бўлажак тортишувга ўзини фикран тайёрларди. Лекин туриб-туриб “Қайси ҳолимга уришаман?” дея ўзини-ўзи тагин койирди. — Ахир, менда нима қолди: на зўр, на зар... Худди Тошкентга янги келган, ўша ғўр ўн етти ёшимдагидек гадоман энди! ғатто ундан баттарман. Ахир, у вақтда юракда кўр, билакда куч бор эди, мени аллақандай мақсадлар етаклаб юрарди. Энди-чи? Энди нима қолди? Энди мен қайси илинжга таяниб кўз очаман, қайси ният энди мени кўчага бошлайди?!

Саиднинг ичи бўм-бўш, юраги ташландиқ уйдек хувилларди. У ўзини шу тобда ҳатто курашмоққа қодир ҳис қилмасди. Бинобарин, кечкурун болаларини олдига солиб, папка қўлтиқлаб қаёқдандир кириб келган Манзурага ташланмади ҳам. Фақат хотинининг гўё ҳеч нима бўлмагандек берган саломини алиқсиз қолдирганча ичкаридаги хонага кириб кетди. Кўп ўтмай орқасидан пайдо бўлган Манзуранинг тилидан эса воқеа бутунлай ўзгача баён этилди.

— Мен билувдим сизнинг шунақа хафа бўлишингизни. Лекин уйқунгизни бузмай дедим-да. Ахир, кечаси оёқда туролмайдиган даражада ичиб келгандингиз. Бошқа чораси йўқ эди, ҳужжатдан бирон нусхадан қолдирдим-да. Қолганини тасдиқлатиш учун ола кетдим. Саид, тўғри тушунинг, — Манзура эрининг қаршисига стул қўйиб ўтирди, — вазият анча қалтис. Сизни терговга чақиришлари ва ишингиз чуқурлашиб кетиши ҳеч гапмас. Худо кўрсатмасин, ноқонуний равишда топилган, дея мол-мулкнингизни мусодара

қилишдан тоймайдиган душманларингиз ҳам йўқ эмас. Сиз ўз дардингиз билан ўзингиз бўлиб хавфни кўролмаясиз. Мен бизни, бола-чақамизни ҳеч вақосиз қолиш балосидан, қашшоқлик чангалидан халос этдим. Энди улар бир тийинимизга ҳам тегинолмайди.

— Сиз мендан ўч олдингиз, Манзура, — ниҳоят тилга кирди Саид, — ахир, сиз қилган иш ҳазил эмас, мен билан маслаҳатлашсангиз бўларди. Мени одам ўрнида кўрмай... Билмадим, қай тарзда қўл кўйдиргансизлар. Наҳотки шунга ботиндингиз? Наҳотки, шу ишдан кейин ҳам менинг қаршимда ўтиришга, кўзимга тик қарашга журъат қиляпсиз? Қаёққа кетди менга бўлган меҳрингиз, ишончингиз, садоқатингиз? Ахир... — Саиднинг бўғзига ҳаяжон тикилди, йиғлаб юбормаслик учун тин олди. Гапни эса Манзура илиб кетди.

— Саид, хафа бўлишга ҳожат йўқ. Сиз мени шунчалар пасткаш, дея ўйлаяпсизми? Истасангиз ҳозироқ ҳамма нарсани номингизга қайтараман! Фақат билиб қўйинг, эртага терговга чақургудек бўлса, бошингизга бало бўлади мол-мулқингиз. Индинга эса бола-чақангиз кўчага тиланчилик қилгани чиқади. Сиз шуни хоҳлайсизми?!.

Саид индамади.

— Саид, кўп ҳам сиқилманг. Бу — бир эҳтиёт чораси эди, холос. Худо хоҳласа, ҳаммаси изига тушиб кетади. Сиз эртага яна оёққа турасиз. Сиёсат бўлмаса, тижорат билан шуғулланарсиз, бирон нима очиб иш юритарсиз. Ахир, бунинг учун барча имконингиз бор: биз давлатимизни сақлаб қолдик...

Саид ўйланарди. У масаланинг бу томонини кўрмаган экан. Афтидан, Манзура бутунлай ноҳақ эмасдек. Чоҳга кулаб тушаётган Саиддан тортиб олиш учун эмас, балки оила манфаатини ўйлаб, шу ишга қўл ургани чинга ўхшайди. Ахир, мол-мулқнинг мусодара бўлиб кетганидан Манзуранинг номида туриши беҳроқ эмасми?

Мулоҳазалари Саидни анча тинчлантирди. Бироқ унинг қаршисида бошқа муаммо — яна ўша эски дард — Манзурага қарам бўлиб яшаш азоби юзага келганди. Ҳа, Саид яна мағлубу Манзура — ғолиб...

Саид ўрнидан оғир кўзгалди.

— Қатик борми? Бошим тарс ёрилиб кетай деяпти. Аналгин ҳам...

— Ҳозир, адажониси, ҳозир, — Манзура учгандек чиқиб кетди.

— Учасан-а, учасан, чунки ишинг хамирдан қил суғургандек силлик кўчди, — ўйланди Саид, — сен мени яна бир бор ипсиз боғлаб олдинг. Лекин билиб қўйки, жўжани кузда санайдилар...

102

Юсуф қийналиб бўлса ҳам биринчи қадамни қўйганди ва кўнглида ўзидан мамнунлик, қониқиш ҳисларини сезарди. Албатта, бу унга Миразим олдида ўзини гуноҳкор деб ҳис этмаслиги учун етарли эмасди, лекин барибир, Юсуф ўз айбини ювиш йўлида нимадир қила олди-ку. Юва олмаган тақдирда ҳам уларга чек қўя билди-ку!.. Демак, у атрофдаги талотўплар боис бой берган ўз мувозанатини қайтадан қўлга киритишга умид боғлаши мумкин. Юсуф негадир ўзини катта бир кучга қўшилаётгандек, ўзини кўпчилик билан бирга ҳис қилди. Ҳолбуки, сўққабош эди, ёлғиз яшарди...

Турсунов ишдан кетгандан ҳеч қанча ўтмай жамиятга тоза ва қизгин бир ҳаракат, кўтаринки бир руҳ кириб келди. Дарҳақиқат, порахўрлик ва таниш-билишчиликнинг рамзи бўлиб қолган Турсунов ва унинг гунаҳкорларининг сиёсий фаолиятига нуқта қўйилиши жамиятдаги соғлом кучларни ҳаракатга келтирганди. Буни телевидение ва радиодаги, газета ва журналлардаги чиқишлардан, ҳатто одамларнинг ўзаро муносабатларидан ҳам яққол сезиш мумкин эди.

Эҳтимол, ана шу тоза рухдир Юсуфнинг ёлғизлигига барҳам бермоқчи бўлган кайфият. Яна ҳаётига янги маъно, билагига куч, қалбига кўр бағишлаётган ҳам... Нима бўлгандаям, жазирама саратонда ғир этиб эсган сарин шабодадек жамият аро кезиб қолган бу тоза нафас кўпчиликнинг анчадан буён шодлик кўрмаган тунд юзларига табассум расмини чиза билди. Бу табассум эса одамларни яна қайтадан бир-бирига яқин айлади. Худди шу ерда Юсуф кўпчилик билан дардлари бир, мақсадлари бир, қувончу шодликлари бир бўлиб яшаш лаззатини қайтадан ҳис этди. Кўзларига анчадан буён келмаган қайноқ ёшлар тўлди... Хотирасида болалиги жонланди. Ахир, тоққа,

лола сайлига бутун қавму қариндошлар билан боришганда, ҳамма жам бўлиб, қувнаб кулишганда Юсуфнинг мурғак кўнглидан ўтган ва унга оламжаҳон саодат келтирган туйғу эди у! Лекин эндигисининг замиридаги юк - маъно анча залворли кўринади. Бунда бутун бир мамлакат халқи бир тану бир жон бўлиб ҳаракат қилмоқчи, ўзларига, одамзодга муносиб жамият барпо этмоқчи. Бундаги бирлик, ўзаро ишонч, ҳамдардлик, қолаверса, мақсадлар муштараклиги нақадар улугвор ва нақадар гўзал! Эҳтимол, исломиятнинг энг катта ютуғи ҳам намозда одамларнинг бир жойга жамоа бўлиб йиғилишидадир, саф тортиб, ягона мақсад — Оллоҳ таолога қулликни ато этишдаги Бирнинг Кўплигида, Кўпнинг Бирлигидадир!.. Ўша лаҳзаларга мусулмонлар кўнглидан кечган, кечаётган ва кечажак илоҳий жунбишлардадир, ўзни — муваққатликни Мангулик ихтиёрига ихтиёран топширишдадир... Ҳатто, якка-якка ҳолда яшаган ва намоз қилинган тақдирда ҳам қалбан ўзни миллионларнинг бири дея ҳис қилиб туришдаги саодатдадир!.. Ҳа, арзигулик ягона мақсад йўлидаги бирликдан, уни тушуниб яшашдан ортиқ бахт йўқдек бу оламда. Бас, шундай экан, қани энди бизнинг одамлар ҳам ана шу оддий даражадаги саодатга интиласалар, ҳар хил фикрласа-да, ҳар хил соҳаларда ишлаб, бир-бирлари билан талашиб-тортишса-да, зарур бўлганда ягона мамлакат манфаати йўлида, адолат йўлида бирлаша билсалар. Ҳар бирининг алоҳида-алоҳида манфаатлари айнан ана шу бирликда, уни англаб этишда эканлигини тушунсалар. Худди шундай, қани энди дунёда бир-бирлари билан ит-мушук бўлаётган давлатлар, миллатлар, оқимлар... ҳам ҳаммаларининг муддаолари — бир, сенинг йўлинг — ботил, меники — ҳақ, дея бири иккинчисига қора чаплаётган динлар ҳам алал-оқибатда жумлаларининг мақсади муштарак — Оллоҳ-таоло эканлигини назардан қочирмасалар. Англаб етилган Бирлик эса уларни урушмакка эмас, тотувлик ва баҳамжихатликка ундаса...

Юсуф ўз мулоҳазаларининг оёғи тобора ердан узилаётганини билгани заҳоти уларга чек қўйди. Ахир, ўйларининг амалга ошмоғи учун Умумий Юксак Савия зарур. Заминда истиқомат қилаётган инсон зоти борки, манфаатлар ва мақсадлар Бирлигини онгли равишда ёқлаб чиқиш даражасига етмоғи шарт бўлади. Унгача ўх-хў,

қанча қовун пишиғи бор... Лекин барибир бу нарса Юсуфни йўлдан қайтармаслиги керак. У барибир ана шу Улуғ Ишга ўз улушини кўшмоғи лозимки, шундагина балки вақти келганда ўлимни осойишта рух билан кутиб олар...

Шу ўринда Юсуф тоғаси Муҳаммад акани эслаб кетди. Ахир, у эмасмиди Юсуфнинг мурғак онгига озод мамлакат, озод жамият ва озод инсон ҳақидаги “эртак”лар шуқуҳини солган?..

Хаёлида баландпарвоз орзулар жўш урса-да, Юсуф хануз магазинда қора терга ботганча, Франциядан янги келтирилган молларни санаб-қабул қилиш билан банд эди. Кечгача иш ана шу зайлда кечди. Ҳамма гўё бир тану бир жон бўлиб ишлади: у ерда ўзбеғу татардан бошлаб, ўрусу французгача, тожигу қозоқдан тортиб, арману хохолгача бор эди. Лекин миллатининг ва эътиқодларининг ҳар хиллиги уларнинг яғона мақсад йўлида баҳамжиҳат меҳнат қилишларига монелик қилмасди. Чунки Манфаат отлиғ умумий муштарак мақсад мавжуд эдиким, ҳаммани яғона меҳвар атрофида бирлаштирганди. Шунинг учун ҳам улар ишга худди байрамга ташриф буюраётгандек кўтаринки кайфиятда келишади, ўз вазиғаларини сидқидилдан адо этишади, ҳатто кўшимча ишлаш керак бўлса, оғринишмайди, чунки билишадики, кўшимча иш ҳақини ҳам албатта олишади. Яъни ҳар бир ишчи ўз меҳнатининг рағбатлантирилаётганини, рағбатлантирилаётган меҳнат орқали ўзининг — инсоннинг кадрланаётганини, эътиборни ҳис қилиб туради. Ўз меҳнатини, ўзини кимгадир, нимагадир керакли, фойдали сезиб яшаш... инсонни нималарга, қандай машаққатларни енгиб ўтишга ундамайди, дейсиз...

Юсуфнинг назарида мамлакатда ҳам ана шу руҳда ишни ташкил этиш зарур. Яъники, ҳар бир фуқаро ўзини умумий ўйиндан четда эмас, балки унинг иштирокчиси ўлароқ ҳис қилсин. Бу нарсага, рағбатлантириш орқалигина эришиш мумкин. Шунда одамлар ўзини, ўз меҳнатини мамлакатга керакли деб билади, зарур бўлганда, унинг манфаатию ҳимояси учун ихтиёрий равишда отилиб чиқади. Чунки у ўзини ёлғиз эмас, балки кўпчилик билан бирга деб ишонади, ишонгани боис ҳам кўпнинг ташвишини ўзиникидек кўриб, уни аритишга бел боғлайди. Акс ҳолда, у жамиятдан ажралиб, худбин

бўлиб боради. Уни на ватан манфаати ва на миллатнинг эртанги куни қизиқтиради. Дунёни сув босса тўпиғига чиқмайди, босса-босаверсин, фақат менга тегмаса бўлди, қабилида кун кечиради. Чунки у — аламзада, назарида атроф-муҳит унга нисбатан ана шундай муносабат қилган. Энди “Алқасос-ул минал-ҳақ!” Ўч олиш навбати энди уники. Бинобарин, у нафақат юрт қисматига лоқайд, балки имкон топса, мамлакатни талашдан-да тоймайди... Бу ҳам кўлидан келмаганлар ёки умуман, қабиҳ ишларни қилиб ўрганмаганлар эса эртадан умидини узиб тушкунликка тушади... Юсуфнинг назарида жамиятда шундай одамлар анчагина, энди ана шу кўпчиликни ҳам мамлакатнинг умумий қурилиш ишига жалб этиш зарур. Йўқса, улардаги бадбин кайфияти бутун бошли мамлакатни ютиб юборишдан худонинг ўзи асрасин!..

Юсуф мисол тариқасида Саид қисматини ўйларди. Ахир кечагина — раҳбар лавозимида ишлаб турган чоғида Саид қанақа эди, бугун — ишдан кетиб, уйда ўз қисмати билан ўзи ёлғиз қолганда қандай? Кеча унинг юзларидан, гап-сўзию бутун ҳаракатларидан куч ёғиларди. Ўзини жуда азим ва арзигулик мақсадга бағишлагани ҳамда ўша йўлда дадил қадам босаётгани сезилиб турарди. Эришган муваффақиятлари шу қадар зўр эдики, эсига дўстлик... Юсуф ҳам келмасди. Бугун-чи? Бугун у ҳаммасидан мосуво этилди ва илгариги ғайратидан, кўзида чакнаб турган оловдан асар ҳам қолмади: чўқди-кетди. Бир пайтлар Юсуфни йиллар давомида кўрмаган, кўришга эҳтиёж ҳам туймаган бўлса, энди ҳафтада икки келади, дардини дoston қилади. Демакки, у ўзини тутиб турган мақсаду манфаатдан, кўпчилик билан бир деб ҳис қилиш юксаклигидан жудо бўлиб, ижтимоий-маънавий жиҳатдан яққаланиб қолган. Энди руҳан қийналиши муқаррар. Агар ҳаёт йўлини қайтадан алал-оқибатда кўпчиликнинг манфаатига боғланиб кетадиган изга сололмаса, Саидга яна-да оғир бўлади. Ахир, бу ёқда Амир қолиб кетмадими ўз ботинининг пучмоқларида? қолиб кетиб, ақлдан озарчасига изтироб чекмадими? Чекди... Ақлдан озди ҳам. Чунки у ўзини ёлғиз сизди. Сўнгги илинжи — дин эди. Зеро, у ерда одамлар жамоа бўлишарди, бирикишарди. Амир ана шу Кўпликдан, руҳларнинг жамулжамидан нажот қидирди, лекин аксарият ҳолларда сонлардангина иборат бу

жамоадан наф кўрмади. Чунки у ўз даражаси ва эҳтиёжига кўра каттароқ, кўпроқ нарсани хоҳларди. Шунга муносиб ҳам эди. Кўпчилик “Худо ва мен бор. Эртага мен ўламан ва мукофот ё мужазот учун худонинг хузурида қайта тирилтириламан. Мен мукофотни хоҳлайман. Шундай экан, унга бўйсунмоғим лозим” дер ва шу уларга кифоя эди... Амирга эса кифоя қилмади. У кўпроқ билмоқчи бўлди, чуқурроқ кетти ва роҳни йўқотди. Етиб борган жойида аланглаб атрофга разм солди ва яна ўша кимсасизликка дуч келди. Амир таянч ва таскин, ҳамроҳ ва ҳамдард топа олмай, ўз ёлғизлиги изғиринида девона бўлди...

Миразим-чи? Болаликнинг барча хаваслари рўёбга чиқиб, юраги хувиллаб қолган Миразим! Орзуларнинг биронтасига ҳам ета олмаган Амир бу ёқда ақлдан озар бўлса, у ёнда барча ниятлари амалга ошган Миразим ўзини боши-кети йўқ саҳрога чиқиб қолгандек ҳис этмадимми? Этди. Хўш, нега? Ахир, Миразим ҳамма орзусига эришди-ку?!.. Ҳар икки ҳолда ҳам инсон яққаланиб қолмадимми?..

Юсуф назарида ана шундай ёлғизликка гирифтор бўлганлар оз эмасди. Ҳа-ҳа, худди шундай, собиқ Иттифоқ даврида давлат оталик вазифасини ўтаган ва бировнинг ҳимоясига кириб, таскин топишга руҳан мойил оломонга шу бас эди. У ўз кифтида қудратли давлатнинг “меҳрибон” кўлини ҳис қилиб, шундан кифояланиб, роҳатланиб яшарди. Энди-чи? Энди тубдан ўзгарган сиёсий-ижтимоий ҳаёт бошқа талаблар билан чиқмоқда. Энди бунақа ҳомий — анқонинг уруғи. Давлат ўз фуқароларига эркинлик берди. Фуқаро эса бирданига буни кўтаролмай ўзини сағир жўжадай сизди ва баъзи ҳолларда давлатга хўмрайиб қаради. Айримлар йўлини топмоқчи бўлиб, кими пулдан ҳомий изласа, кими диндан, яна кимлардир ароқ ва нашадан, аёлдан, мансабдан, ғамдан, аламзадалигу нафратдан ўзига паноҳ қидирди. Хулласи, ҳамма иложини қилиб ўз мушкулини ҳал қилмоқчи бўлди...

Нихоят, эндиги ўзгаришлар, юқорию қуйидаги кўтаринки кайфият... бўлажак эзгу юришнинг дастлабки шонли одимларидек туюларди Юсуфга. Худди ана шу қувончда — умумий баланд руҳда Юсуф ҳам ўз ёлғизлигини, унинг изтиробини бир зум унутди, ўзини бир зум бахтиёр сизди. Намоз қилаётган жамоа сафига қўшилган

мусулмондек юраги ҳапқириб, кўпчиликнинг бирлигига кўз тутди, умид қилди... Шунда Юсуф одамзоднинг бахту иқболи ҳам, ташвишу мусибати ҳам кўпинча ва асосан, у мансуб бўлган, ичида яшаётган жамиятга, жамиятнинг қай даражада камол топиб-топмаганига, ундаги умумий аҳволга, унинг йўналишига, кайфиятига... боғлиқ эканини тушунди.

— Тоға, наҳотки сиз орзу қилган замонларга етиб келаётган бўлсак, — пичирлади Юсуф ўзига-ўзи...

103

Захро ўша куннинг эртаси кеч уйғонди. Ҳовлида қизларининг ва яна Алимқулнинг овозлари, кулгулари эшитиларди. Халатини кийди-да, эринибгина ўша ёққа юрди.

Алимқул гулларга сув куяркан, ора-сирада Умида ва Муқаддаснинг устига сачратарди, қизлар қийқиришиб қочишар, лекин хиёл ўтмай, усти-бошларининг шалаббо бўлганига ҳам қарамай қайтиб, навбатдаги “хужум”ни пойлаб туришарди.

— Всё, хватит девочки, — Захро қизларини уришган бўлди, — марш домой менять одежду, а то простудитесь!..

— Здравствуйте, госпожа, как спалось! — Алимқул яна қувлик қилишга ўтганди.

Захро хушламайгина келиб, Алимқулнинг қўлидан сувни олди ва гулларни яна ўзи парвариш қила бошлади. Шундан сўнг Алимқул на ҳовлидаги ва на тувакдаги гулларга яқинлаша олди, бироқ бекасининг ҳаётида юз берган навбатдаги ўзгаришдан гўё бохабар ва бу ўзгаришнинг ўзига ҳам аҳамияти бор каби ичдан севиниб, гоҳи-гоҳида юпка лабларини ялаб-ялаб қўярди...

104

Бошида учқур хаёллар чарх уриб айлансада, Юсуф фирмани бирданига тарк этолмади. Ахир, у нафақат ўзини тиклаб олди, балки қишлоққа ҳам ёрдам жўната бошлаганди. Ахир, энасининг кейинги қатор маъракаларию акаси Амирга мунтазам равишда сотиб олиб

берилаётган қиммат дориларда Юсуфнинг сезиларли ҳиссаси бор. Агар энди у ўз ботинида мувозанатга эришмоқчи бўлиб, ўзини ўйлаб магазинни университетга алмашса, унинг кўмаги туфайли ўз турмушларини изга солиб олаётган, унда муайян ҳаётий меъёрга эришган яқинлари мувозанатини бузиб қўймайдими? Ва умуман, унинг ҳаёлини ўғирлаётган орзулар бор-йўғи саробгина эмасми? Ўз ишига, худо кўнглига солган соҳасига — жонсиз ва мавҳум тушунчага вафо қиламан деб, тирик жонга — одамзодга хиёнат этиб қўймайдими, ишқилиб?.. Юсуфнинг боши қотган эди ва бир қарорга кела олмай жазирама ёзни ўтказди...

Янги ўқув йили яқинлашаётганди. Агар университетни танлайдиган бўлса, тезроқ бориб, дарс олиши зарур. Танловда адашмаслик учун Юсуф Роввотга йўл олди. Соғинганди қишлоқни, жигаргўшаларини... Назарида қишлоқдаги аҳволнинг ранги-рўйи унинг шаҳардаги ҳаётини, қаерда ишлашию умуман, қисматининг қай ўзанга қараб кетишини маълум маънода белгилаб берарди...

Қишлоқдаги таассуротлари кутилмаганда Юсуфга ёқиб тушди. Неча йиллардан бери ким билан суҳбатлашмасин, деярли ҳамма ишсизлигу нарх-наводан, турмушнинг оғирлигию фақирликдан нолирди. Энди улар гапни қўйиб, ўз юмушларига шўнғиб кетганди. Одамлар энди қўл қовуштириб ўтиришни ва кимдандир ёрдам кутишни бас қилиб, ўзлари ҳаракатга тушгандилар. Бу ўзгаришни Юсуф отасию укаларида ҳам яққол кўрди ва севинди. Ҳатто ёрдам бўлар дея Юсуф берган пулни Одил ака қайтарди. “Бу йил бир тонна ортиқроқ буғдой олдик. Бир гектар ерга шоли экканмиз — тенг шерикка, яна устачилик қиляпман, укаларинг ҳам ишлашяпти, мол-қўй боқишяпти. Энди худо, аввало, юртга тинчликни, раҳбарларга тавфикни бериб турса, бас, у ёғига ўз кунимизни ўзимиз кўриб кетамиз. Сен бу пулларни олиб қўй, ўзингга керак бўлади”, — деди ота. Юсуф “Ўзингга керак бўлади” иборасининг тағ маъносини ҳам уқиб турарди. Бу маъно Юсуфнинг қайта уйланишига ишора эди. Ойгул ариза бергандан сўнг Юсуф ҳам ажрашишга узил-кесил қарор қилган ва буни расмийлаштириб олишганди. Демак, Ойгул билан

ярашиш ҳақида энди ўйламайди. Нафсиламрини айтганда, Юсуф шу чоққача бунга эҳтиёж ҳам сезмаганди. У ўзи ва Ойгулни бир- бирига сира менгзамайдиган икки олам деб биларди. Юсуф мактабни битиргандан буён шаҳарда яшади, Ойгул эса йигирма ёшида — турмушга чиққандагина катта шаҳарни кўрди. Юсуфнинг ҳаётда оила ва бола-чақа ташвишидан ҳам бошқа мақсадлари бор бўлиб, умри ва кучининг катта қисмини ўша йўлга бағишламоқчи бўлди. Ойгулга бундай тутум, бундай ҳаёт тарзи тушунуксиз келди. У эри ва болалари билан оилавий бахтли бўлишдан бошқа саодатни билмас ва билишни истамас ҳам эди. Бинобарин, у неча бор эрига шаҳарда бошпанасиз ва тузукроқ мойнаси сарсон-саргардон юришдан кўра қишлоққа кетиб яшашни таклиф қилганига қарамай, худонинг Юсуф деган қайсар бандаси кўнмади. Бемаъни бу турмуш тарзида эрини нима ушлаб турганига эса Ойгулнинг то ажралишиб кетгунигача ҳам сира ақли етмади. Юсуф Ойгулни, унинг хоҳиш-эҳтиёжлари сабабларини яхши тушунарди, бироқ унинг гапларига икки дунёда рози бўлолмаслигини, чунки хотини таклиф этаётган ҳаётдан ҳеч қачон қониқа олмаслигини яхши биларди. У яна бир карра катта хатога йўл қўйишни истамасди. Чунки у тушуна бошлагандики, Ойгулга — қишлоқда ўсиб, ўша муҳитда тарбия кўрган бу соддадил ва меҳнаткаш қизга уйланиб адашганди. У ўзи ва Ойгул оиласининг моддиян ўхшашлигига суяниб, “шу менинг тенгим” деб ишонганди. Лекин бошқа бир тенгликни, тўғрироғи, нотенгликни ҳисобга олмаганини Ойгул билан яшаб кўргандан кейингина англади. Бу — эру хотин ўртасидаги дунёқарашу тарбия, эҳтиёжу мақсад... фарқлилиги бўлиб чиқди. Бирга яшаганлари сайин орадаги тафовут чуқурлашгандан- чуқурлашди. Агар ўртада фарзанд бўлмаганда, оила аллақачон бузилиб кетарди. Фарзанд — мана нима Юсуфни ҳамиша ўша қалтис қадамдан тийиб келган Қудрат! Бироқ у ҳам ўлди — эру хотинни бир-бирига боғлаб турган сўнги, лекин энг пишиқ ришта узилди — оила бузилди. Агар Муҳаммаджон ҳаёт бўлганида, Юсуф ўлақолса ажралиш сари бир одим ҳам қўймасди. У ўзи эришолмаган ёки ўзига насиб этмаган нарсаларнинг барини ўғлига сингдирмоқчи ва шу йўсин қалбидаги изтироблардан фориг бўлмоқчи эди. Афсуски, якка-ю ягона фарзанди нобуд бўлгач, дилида нимаики тилаги бор,

ҳаммасига ўзи ҳаракат қилиб қолиши зарурлигини, чунки унинг орзу-мақсадлари бошқа бировники, ҳатто ўз жигарбандиники ҳам бўлолмаслигини, ўзиники, фақат ўзиники эканлигини англади... Туриб-туриб дилига, жисмига, хаёлу ақлига — бутун дунёсига соғинч тўлди. У қабристон томон шошди. Муҳаммаджон кўмилган жойга борди. Лекин қабрлар кўп ва бир-бирига чунон ўхшаш эдики, Юсуф ўз ўғлиникини ажратолмай саррайиб туриб қолди. У бир қабрнинг оёғида тўхтади, ичида “шу!” деди, лекин бунга ишончи комил эмасди, бошқасига борди, у ҳам Муҳаммаджонникидек туюлди-ю, бунга ҳам кўнгли чопмади. Вақт ўтар, Юсуф эса гоҳ у, гоҳ бу қабр тепасига бориб, бир пас турар, кўнгли жойига тушавермагач, аланглаб яна нари кетарди. Тополмагани сари эса соғинчи хуруж қилар, Юсуфни улкан мазор ичра гир айлантириб югуртирар эди. У шундай алфозда эдики, агар ўғли қабрини топганда, уни қўл билан қазиб, жигарбанди жасадини бағрига босишдан ҳам тоймасди гўё...

— Болам, кимнинг қабрини излаяпсан? — бу ўша чол — қабристон қоровули эди.

— Ўғлимникини, — хушига келди Юсуф.

— Сен ўзи кимни боласисан? Юзинг иссиқ кўриняпти-ю, танимайроқ турибман.

— Одил аканинг.

— Ҳа, анави, шаҳардаги ўғлисан-а? Эсладим, ёшгина болангни бериб қўйгандинг... — қоровул худди гулзор оралаб юрган каби қабрларни айланиб ўтаркан, гап қотди:

— Мана, манави ерда, ке...

Сўнг Юсуфни келишини кутиб турди-да, чўкқайиб ўтириб тиловатни бошлади...

105

Юсуф қабристондан кўнгли анча юмшаб қайтди. Энди у ўзи ҳақида ўйлаши, ўзи учун қарор қабул қилиши, ботинидаги вазнсизлик изтиробига барҳам бериб, мувозанатга эришиши мумкин ва зарур эди. Ҳа, у ўзи севган, ўзи билган, бир учи ўзига, иккинчиси кўпчиликка боғланган ишни қилади. Дунёда, бизнинг дунёда бундан ортиқ саодат

борми?..

Ўша куни кечқурун Юсуф енгил машинага ўтириб Тошкентга жўнаб кетди.

... Сентябрьнинг учинчи куни эса Юсуф университетда, талабалар қаршисида турарди. У гўё илк маротаба дарсга кираётган ёш, тажрибасиз ўқитувчидек кўринарди ташқаридан.

Ўзига тикилиб турган ўнлаб жуфт кўзларга юрак ютиб боқаркан, ич-ичидан отилиб бир туғён - жуда катта ва мислсиз қийинчиликлардан сўнгина, уларни енгиб ўтгачгина бўладиган улкан шодлик келди. Юсуф унинг ҳамманинг қаршисида кўз ёшга айланиб оқиб тушишидан кўркиб, ғилт этиб ютиб юборди. Талабалардан кимдир “пиқ” этиб кулди, кимдир шивирлади... Юсуф дарсни бошлаш кераклигини англади.

— Биринчи дарсимизни мувозанатга — инсон ботинидаги ва инсондан ташқаридаги, жамият ичидаги, давлат ва давлатлар, бутун дунё, коинотдаги мувозанат масаласига бағишласак... Чуқурроқ мушоҳада юритиб қарасак, тарих башариятнинг мувозанатга эришиш йўлидаги уринишлари солномасидир. Уруш — мувозанат бой берилгач, унга қайта эришиш илинжида сўйилган қурбонлик, тинчлик — кўлга киритилган зафар шарафига берилган зиёфат. Зеро, бир мамлакат иккинчисига бостириб кирар экан, аввало бир нарсани — бошқалардан қудратли бўлишни ва шу йўсин ўз хавфсизлигини таъминлашни истайди. Ҳатто мол-давлат қутқусига учиб, қилич кўтарган томоннинг асл нияти ҳам алал-оқибатда ўзгалар дахл қила олмайдиган даражада бойиб, қудратли бўлишдир. Қудратли давлатга эса заифларнинг хужум қилиши амримаҳол. Демак, воқелик уммонида бемалол, бежавотир сузаётган қудратли мамлакат мувозанатини бузишга ўзгаларнинг ҳадди сиғмайди.

Лекин мувозанатга эришишнинг бунақа йўли кунимизга келиб эскирди. Бировларнинг еру зарларини босиб олиб, ўлжа ҳисобига яшаш, кучга кириш — тамаддуннинг қуйи босқичига хос бўлса-да, афсуски, одамзод ибтидоий бу усулдан ҳалигача бутунлай воз кечолмай келаяпти. Шунга қарамасдан юз бераётган ва юз бериши

мумкин бўлган турли хил табиий ўзгаришлар, офатлар башариятни теранроқ мушоҳада қилишга, заминнинг ягона, қуёшу ойнинг ягона, тирик жоннинг эҳтиёжу истаги ягона... эканлигини тушунишга мажбур қилди. Одамзод англадики, ўзгачан тортиб олинган бир парча ер ёки бир сиқим олтин билан узоққа бориб бўлмас экан, чиқитларни чўл ё уммоннинг ўртасига обориб кўмиб ё ғарқ қилиб келиб, улардан кутулдим, дейишлик хом хаёл экан. Хуллас, кўзни юмган билан вужуддаги дард аримаслигини инсоният, ниҳоят, тушунди. Нафақат бир мамлакат, балки бутун дунё бир тану бир жон бўлиб ҳамманинг манфаатлари кўзланган ҳолда бир мақсад сари ҳаракатланиш зарурлигини билди. Яна англадики, бутун ер юзи гўё битта мамлакат иқтисодий-маънавий интеграцияга зўр берсагина янгича мувозанатга эришиш мумкин экан. Башарият айни тушунчага суяниб, ундан илҳом олиб анча-мунча ишларни амалга оширди ҳам. Лекин оз. Шу даражада озки, дунёнинг авзойи ҳамон эскича турланиб бормоқда: у кучга, бойликка ҳамон илгариги жазава билан интилмоқда. Чунки зўр ҳам, зар ҳам кўпинча ҳар доимгидек ўртамиёна ақлу донишга эга бўлганлар, мувозанатни тағ замини билан тушунмайдиганлар кўлидадир. Қатъи назар, мувозанат эҳтиёжи тобора ўсиб бораверади. Зеро, унга кучли ҳам, кучсиз ҳам бирдек талпинади. Демак, умид бор. Умид маърифатдан. Назаримда бутун дунё қайта мактаб кўриши, ўқиб-уқиши, ниҳоят, ўз ҳолини, махлуқот эртасини англамоғи шарт. Менга қолса, учинчи йилликнинг илк юз йилини “маърифат асри” деб атардим. Чунки, бусиз мумкин эмас, бусиз дунё мувозанатини кўлдан бой беради ва ўзини-ўзи маҳв этиши ҳеч гапмас. Чунки модда рухдан устун келаётир, ҳамма жойда уни кўчага қувиб солаётиб, ўзининг мутлақ ҳукмронлигини ўрнатаётир. Маърифатсиз одам бунинг ҳалокатли оқибатини кўрмайди, кўролмайди, инчунун, унинг ўзи модданинг хизматкори бўлиб руҳиятни, маънавий иқлимни ер юзидан супуриб ташлашга тиришади. Шунинг учун ҳам маърифат зарур, маърифатли кишилар зарур. Чакнаб турган манави кўзларингизга қараб туриб, баданларим жимирлаб кетяпти, ки одамзоднинг ҳақиқий онгли ҳаёти энди-энди бошланаётир. Ва сиз билан бизнинг жаҳолат ва ёвузликка қарши чинакам зарбамиз энди бўлажак! Агар биз маърифат уруғини дунё бўйлаб соча билсак!.. — Юсуф ўз тафаккурининг

сирли-долғали оқимларига аллақачон эркини топшириб қўйганди. Унинг овози ширали эди, хуш сўзлар, хуш ҳаракатлар ила талабаларни гўё сеҳрлаб, ўзига ром қилиб қўйганди. У ўзини айтарини айтиб самоъ тушаётган девонадек ҳис қилар ва айни ҳисда ўз моҳиятини ўзга бир Илдизга фарқ этилган биларди...

— Маърифатпарвар инсон жоҳилга қарши, жаҳолатга қарши курашмоғи шарт. Акс ҳолда мувоzanатга путур етади. Маърифат устун келган жойда, билингки, аввало тинчлик бўлади, қонун-қоидалар ишлайди, адолат қарор топади. Одамлар ботинида мувоzanат яшайди. Яъники, маърифат мувоzanатнинг асос шарти, таянч нуқтасидир. Унутмангки, биз эртамизни — дунё келажигини фақат ва фақат маърифатли, зиёли инсонларгагина ишониб топшира оламиз. Демакки, сиз билан бизнинг зиммамизга жуда улкан вазифа, масъулият турибди: биз аввало, тарбиячилармиз. Эртага сиз ҳам олий ўқув юртларида, лицейларда дарс берасиз. Ҳамиша ёдингизга турсинки, ўқувчининг онгги ва қалбига мурожаат қилаётган ҳар бир сўзингизда эртамизнинг тақдири, мувоzanат тақдири, бутун коинот қисмати жодир. Инчунун, бугун ҳар бирингиз ўзингизга савол бериб кўринг: “Мувоzanат ҳақида, унинг зарурати ҳақида янги бўғинга дарс беришга менинг маънавий ҳаққим борми? Яъни, аввало, ўз ботинимда мавжудми ўша мувоzanат?” Агар йўқ эса, тўхтанг, қандоқ қилиб ўзингизда йўқ нарсани ўзгага бера оласиз? Агар давом этсангиз, сизни тинглаётган ўнлаб, юзлаб йигит-қизлар қўйинини пуч ёнғоққа эмас, бир кунмас бир кун портлаши ва ўзига қўшиб бошқа кўпчиликни ҳам маҳв этиши муқаррар бўлган бомбаларга тўлдирган бўласиз. Шунинг учун сиз токи ўз ботинингиздаги мувоzanатга эришмагунингизча, майли, кетмон чопинг, майли, кетмон сотинг, фақат дарс берманг! Чунки бирон ишни амалга оширмақ учун инсоннинг, аввало, моддий-маънавий мувоzanатга эҳтиёжи мавжуд. Шундай хотиржамликда экан, у каттадир-кичикдир, ўша ишни қила олади. Акс ҳолда, йўқ! Давлатлар ҳам худди шундай. Ҳар бир давлат гўё бир инсон ёки аксинча, ҳар бир инсон гўё мўъжаз бир мамлакат. Шу маънодаки, инсон ҳам, давлат ҳам ўз борлиғида модда ва руҳнинг мувоzanатига асосланади, асосланмоғи шарт. Оллоҳнинг инояти билан кўпгина давлатлар қатори Ўзбекистон ҳам истиқлолга эришди. Бу — жуда

улкан саодат! Энди биз мустақил ва ҳар томонлама ривожланган давлат барпо этиш ҳаракатидамиз. Бу ҳам яхши. Аммо зинҳор базинҳор ўша мувозанатни назардан қочирмаслигимиз зарур. Олдин иқтисодан оёққа туриб олайлик, кейин маънавиятга зўр берамиз, дейишлик эса — гумроҳлик. Чунки модда битта оёқ бўлса, рух муҳаққак иккинчисидир. Улар барабар қўзғалмоғи лозимки, давлат вужудининг қалқиши содир бўлсин. Инсон, давлат ва бутун дунёнинг модда ва рух ўзаро тенг иштирок этган иқлим аро, уларнинг мувозанати ичра бўлишдан ўзга иложи йўқ. Улуғ устоз Жалолиддин Румий ҳазратлари айтадики, данакни чақиб, мағизини тупроққа ташласанг, у униб чиқмайди. Қачонки, сен мағизни қобиғидан ажратмай эксанг, униб чиқиш ҳодисаси юз беради. Демак, мақсаднинг ҳосил бўлиши учун ҳам қобиққа, ҳам мағизга эҳтиёж мавжуд.

Ҳазрат қобиқ деганда жисм, моддани, мағизда эса жон-руҳни назарда тутати.

Кўринадики, моддага руҳни қурбон қилиш ярамаганидек, рух учун моддадан воз кечиш ҳам ҳалокатлидир. Дунё шундай яратилганки, заррадан коинотга қадар ҳамма-ҳамма нарса жуда улуғ ва ўта нозик заргарлик маҳорати билан ўрни-ўрнига қўйилган ҳамда ўзаро муносабат, мутаносиблик ва мувозанат асосида айланади. Агар бирининг миқдори салгина ошиб кетса ҳам бас, меъёр бузилиб, бухрон бошланади. Шундай экан, сизу биз... бутун одамзоднинг бирламчи ва асос вазифаси — ана шу мувозанатга дахл қилмаслик, аксинча, унинг ҳамиша қоимлиги тадоригини олиб яшашдан иборатдир.

Назаримда, худонинг йўлида юриш, муслмонлик деганлари ҳам моҳиятан ва асосан шудир...

106

Кунлар, ҳафталар кеча бошлади. Юсуф ана шундай кўтаринки ва оташин руҳда маъруза қилар, талабалар билан баҳслашар, замоннинг қандай ўтаётганини сезмас эди. Унинг вақти анчадан буён бунақа чопмаганди, чопиш не, илгари фурсат Юсуфнинг устига ялпайиб миниб олганди. Энди у Юсуфни бақувват қанотларида кўтариб

учмоқда. Ҳа, ниҳоят унинг ҳам елкаси офтоб кўрди, юзи кулди. Юсуф ўз ёлғизлигини унутди. Фақат... фақат яна алдов бўлмаса, бас! Юсуфнинг тарихга бўлган муносабати ҳам ўзгарганди. Бу — иккинчи ўзгариш эди. Икки тоғасининг суҳбатларида юз берганди. Фақат у эндигисини аввалгисига чоғиштириб бўлмасди асло!.. Яъники, Юсуф тарихни ўзи учун янгидан кашф қилганди. Мозий ҳисоботи битилган саҳифалар энди кўз ўнгида гўё жонланарди, у ўқимасди, балки кўрар ва эшитар, иштирок этарди. Унинг учун энди ўтмишнинг битилмаган ёки маълумоти бизгача етиб келмаган даврлари йўқ эди. Тасаввур ва тафаккурида ўтмиш яхлитлигича гавдаланганди. Ҳатто бугун ва келажак ҳам ўз ботини ойнасида аксланиб турарди. Чунки у башариятни ҳаракатлантирувчи куч — Мувоzanат эҳтиёжи билан танишганди, унинг кўзларига жудаям яқиндан — масофасизликдан туриб тикилганди. Ва у инсоният тарихига илк бора ўз қисмати орқали, инсонни, унинг бахту бахтсизлигини тушуниш орқали назар ташлаган ва шу йўсин ҳис қилганди. Бу тарих энди унга аввалгисидан анча яқин ва азиз туюларди, ҳатто ҳар иккиси ҳам битта тарих — бир хил маълумотлар битилган саҳифалардан иборат бўлса-да.

Ниҳоят, Юсуф англадики, ёзмоқчи бўлгани тарихни, барибир, унинг ўзигина ёза олар ва ёзиши зарур экан. Ҳа, унинг орзулари худди қайтар баҳорлар каби қайтиб келганди...

107

Янги йил байрами яқинлашаётганди. Юсуф фирмада ишлаб жамғарган пулларининг бир қисмига совға-салом сотиб олди. У буни ўтган йили қилолмаганди. Сезиб турардики, бу ишни жуда катта мароқ ва иштиёқ билан бажарди. Энди тезроқ яқинларини соғ-саломат кўргиси, улар билан дастурхон атрофида чордана қуриб ўтирганча, девзира ошидан сўнг кўк чойни босиб-босиб ичган кўйи узун-узун суҳбатларга толгиси, эсидан чиқиб кетаётган аския ва пайровларга қўшилгиси, қаҳ-қаҳ уриб кулгиси келарди. Худди бир вақтлардагидек...

Эрталабки ғира-шираликда Юсуф туман марказидаги мол-қўй

сотиладиган бозор яқинида машинадан тушиб қолди. Бозор гавжум, мол-қўй эса одамдан-да сероб эди.

У симобдек қайнаб турган майдонга бир пас разм солиб турди-да, ўзига синашта боқайтган одамнинг олдига дадил бориб сўрашди:

— Ассалому алайкум!

— Ваалай...

— Мабода даллолмасмисиз?

— Худди ўзи. Нима оласиз, молми қўй, новвосми ғунажин, кўчқорми совлик?..

— Соғин сигир. Тукқанига бир-икки ҳафта бўлган, серсут, зотдор сигир топиб беринг, ака.

— Юринг...

108

Куёш чикиб, атрофдаги нарсалар аниқ-тиник кўрина бошлаганда Юсуф қишлоққа элтувчи йўлдан пешонасида шапатдай оқи бор, малла бузоқли говмиш сигирни етаклаб келарди.

Эрталаб сувга чиққан одамлар эса бир қўлида халта, бошқасида аркон тутган, бунинг устига ораста кийиниб олган — бир жумла билан айтганда, ғайритабиий манзара яратиб бораётган шаҳарлик ҳамқишлоқларига ғалати қараб туришарди. Эҳтимол, ажабланишдандир, эҳтимол, камнамо Юсуф ва ўзлари орасига чўккан замон ва макон кенгликларидаги эврилишлар таъсиридандир, ҳарҳолда, нима бўлганда ҳам, ҳеч ким пешвоз чикиб сўрашишга ботинмас, ҳайрон бўлганча бокиб қолишарди...

Юсуфнинг эса кўзлари ўзга нарсага миҳланганди. Унинг қорачиқларида тоғ — ёшлигида бир неча бор қасд қилиб, лекин чўққисига чиқиш насиб этмаган ўша афсонавий Улуғтоғ қад кўтарганди. Шунда “лоп” этиб ёдига ит — қавму қариндошлар тўпланиб Улуғтоққа дея кетишаркан, йўлда дуч келганлари ўша бакувват ва бахайбат чўпон ити тушди. “Нақадар ҳайратангиз эди у. Ҳатто камдан-кам одам боласига насиб этадиган виқор бор эди унинг туриш ва қарашларида. Лекин фақат зотию яхши парваришдамикан итнинг борлиғига жо қилинган ўша улуғвор маънининг илдизи? Ёхуд

Ўзга сабаблари ҳам бормикан?.. Ахир, ит, буларнинг ҳаммасидан ташқари, яна аниқ мақсадга ҳам эга эди, чамамда. Отарни ёмон кўзу бегоналардан кўриқлашдек масъулият ва шарафли вазифа бор эди унинг зиммасида. Ҳа-ҳа, мавжудлиги учунгина эмас, балки зарурий бир ишни адо этаётгани эвазига сийлов олаётганини балки ит ҳам ҳис қилар ва ундаги Виқор ўша ердан ҳам келаётгандир. Биз унга “Ҳа, бир ҳайвонда” деб беписанд боқишимиз мумкин. Лекин ажаб эмаски, инсоннинг хоҳиш ва фикридан қатъи назар, ҳайвонлар ҳам ўз кадру қийматини билар ва ҳимоя этар...”

Тобора қуёшнинг нурига тўлиб, ёришиб бораётган кенгликда Улуғтоғ Юсуфга жудаям яқин туюлди, худди йўлнинг нариги бошида кимнидир кутиб тургандек. Қорсиз қишнинг муздек, соф ҳавосини симириб бораркан, Юсуф шу йўлдан тўппа-тўғри тоғнинг қор тушган чўкқисига чиқиб кетадиган каби сезарди ўзини. “Худо хоҳласа, баҳорда қишлоққа атай сен учун, сенинг чўққингни забт этиш ва ўша ердан туриб дунёга боқиш учун келаман!” — Юсуф хаёлан хитоб қилди тоққа...

109

гаммаси изига тушиб бўлганди Юсуфнинг назарида. У мувозанат сари элтувчи катта йўлга чиқиб олгандек ҳис қиларди ўзини. Фақат... фақат боғ масаласи ҳалигача ҳал бўлмай очиқ қолаётганди... У ҳалигача қаровсиз ва хор эди: булбуллар ўрнини зоғлар, какликлар ерини қарғалар эгаллаганди. Муҳаммаджон тоға пайтидаги гулзордан эса асар ҳам йўқ – энди шундай бутазорки, амазонка ўрмонларидаги “Сичқон ўтмас чакалакзор”ни ёдга туширарди. Энди унинг қаърида бир замонлардаги капалаклару асаларилар ўрнида илонлару каламушлар макон тутган бўлса, ажабмас...

Лекин нима қилиб бўлмасин, боғни тиклаш, аввалги ҳолига келтириш, уни обод ва маъмур айлаш шарт эди. Бунинг учун эса сочилиб, тарқалиб кетган қон қариндошу, маҳалла гўй бошини бир ерга қовуштириш, уларни келиштириш, сўнг эса аста-секинлик билан тадбирлар олиш зарур бўларди. Мушоҳада қилиб кўрса, бу иш ҳам

Юсуфнинг зиммасига тушаётган экан. “Ҳай, майли, — деди Юсуф ўзига ўзи, — ахир бундан ҳам қийин муаммолар ечилиб-ҳал бўлиб келаётганда битта боғ нима деган гап? Уни албатта обод қиламиз!..”

110

Юсуф байрамни қавму қариндошлари даврасида ўтказди. Хурсандчилик мўл бўлди, бинобарин, вақт ҳам тез кечди — Тошкентга қайтиладиган бўлди. У азонлаб ота-онаси ва укалари кузатувида уйдан чиққанда, қор — янги йилнинг илк қори гупиллаб ёғиб турарди. Юсуф ўзини бекатгача кузатиб, овора бўлишларини истамай, ўша ернинг ўзидаёқ яқинлари билан хайр-хўшлашиб, тандир нон тўла сумкасини ортмоқлаганча тизза бўйи қор остида кўмилиб кетган ва ҳали биронта из тушмаган йўлдан бекатга томон ғарч-ғурч боса кетди.

... Бу ўша йўл, ўша қор, ўша манзара эди. Юсуфнинг ботинида кучли портлаш юз берди ва у зумда болага дўнди... Ҳали босилмаган, теп-текис майдондек, ҳадсиз-ҳисобсиз имконлардек бўлиб ётган момиқ қорни тепкилаганча биринчи из — биринчи йўлни солган кўйи илгарилади. Атроф қишнинг зумрад хаёли — қорга ғарқ бўлганидек, унинг мурғак қалби ўз келажагининг ойдинлигига тўлганди...

Шу вақт орқадан моторнинг гулдираган товуши эшитилди. Бола бурилиб қараб, автобусни — ўзининг очиб келаётган инжа йўлини қалин ғилдираклари билан ямлаб-ютиб, махв этиб келаётган ўша темиртанни кўрди. Яқинлашиб қолган автобус даҳшатли даражада баланд ва бўғиқ товушда сигнал берди. Бола шошиб ҳайдовчига қаради ва не кўз билан кўрсинки у ўзи эди, фақат ёши етти-саккизда эмас, ўттиз етти-ўттиз саккизда эди. Боланинг хотирасига энг сўнг санчилган найза — ҳайдовчи юзига тошиб чиққан даҳшат бўлди... Ва... ва... оғир темирнинг кўкрагига зарб билан урилганини сезди...

Юсуф чўчиб хушини тўплади ва ўзини автобусда ўтирган ҳолда кўрди. Кўкрагида оғриқ турарди. Шошиб автобуснинг орқа деразасидан пастга қаради, ҳеч қанақа бола ҳам, унинг изи ҳам йўк... У буларни ботиннинг жуда чуқур бир пучмоқларида рўй берган

хаёлий воқеа эканига ортиқ шубҳа қилмасди. Аини чоғда автобусга чиқаётган ва у билан қўл бериб, ҳол-аҳвол сўрашаётган таниш одамлар, уларнинг иссиқ нафаслари ҳам буни тасдиқларди.

Ниҳоят, автобус сирпана-сирпана ўрнидан оғир қўзғалди. Юсуф сафар бехатарлигини тилаб, юзига фотиҳа тортаркан, кимнингдир қаттиқ, асабий ва маънидан холи қаҳ-қаҳасини эшитди. Аввалига у қаҳқаҳа ўз ичимда, дея ўйлади ва хаёлидан “Ақлдан озиб қолмасайдим” деган ташвишли ўй кечди. Қаҳ-қаҳа яна такрорлангач эса, унинг ташқарида эканини англади. Дарҳол кўпчиликка қўшилиб орқа деразага бошини тикди ва ички кийимда, оёқ яланг акасини кўрди. Амир қалин қорли йўлда секин ғилдираб бораётган автобусдан қолишмай чопиб келар ва қувиб етганда бир сакраб, оёқларининг таги билан автобуснинг орқасига тепар ва хоҳоларди...

Юсуфнинг ичида нимадир қарсиллаб сингандай бўлди, йўқ, аниқ синдики, у автобус полида чўккалаб ўтириб қолди: “Наҳотки, ҳаммаси яна бошидан бошланади?!” деган фикр юрагига наштардек санчилди... Одамларнинг кўзлари Юсуфда эди ва у яхши англаб турардики, нима воқеа юз берган бўлмасин, қаддини кўтариши, туриши керак эди...

Туриши керак эди...

Туриши керак!..

Тур!..

1997 йил